

CENTRALNI KRAJI V SR SLOVENIJI
PROBLEMI NJIHOVEGA OMREŽJA
IN NJIHOVIH GRAVITACIJSKIH OBMOČIJ

(s 7 tabelami in 2 kartama v tekstu ter 2 tabelama in 2 kartama v prilogi)

THE CENTRAL PLACES OF SLOVENIA
PROBLEMS OF THEIR NETWORK AND THEIR SERVICE AREAS

(with 7 Tables and 2 Maps in Text and 2 Tables and 2 Maps in Annex)

VLADIMIR KOKOLE

SPREJETO NA SEJI ODDELKA ZA PRIRODOSLOVNE VEDE
RAZREDA ZA PRIRODOSLOVNE IN MEDICINSKE VEDE
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 17. NOVEMBRA 1969

PREDGOVOR

Razprava ima dvojje namenov:

Prvič, da v skupnem in zaokroženem tekstu prikaže rezultate dveh raziskav, ki so bile pod avtorjevim vodstvom opravljene na Urbanističnem inštitutu SRS*, a kasneje še bistveno razširjene.

Drugič, da na osnovi primerov in faktualnega gradiva iz Slovenije pogleda na teoretske osnove koncepta centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij ter metodološke probleme njihovega raziskovanja, pa tudi, da poskusi odpreti nove vidike in smeri nadaljnjega raziskovanja tega tematskega sklopa. S tem želi spodbuditi nadaljnje delo na tem področju in morda prispevati kako novo spoznanje v proučevanju centralnih naselij in geografskih dimenzij omrežja naselij vobče.

Povedati je treba še, da je bila večina dela v zvezi z metodološkim pristopom in zbiranjem, priredbo ter obdelavo gradiva opravljena že v letih 1961 in 1965 le metodološka in teoretska vprašanja so bila delno še predmet kasnejšega raziskovanja. Če bi z delom začeli danes, bi bilo bržda zasnovano drugače, zlasti v luči novih spoznanj iz literature, ki je postala dostopna v zadnjih letih.

Zavestno so v razpravo vključene tudi določene hipotetične misli o posameznih vidikih raziskovanja centralnih krajev, čeprav ta čas ne razpolagamo za njihovo ovrednotenje z neko trdno empirično argumentacijo. To velja morda najbolj za obravnavo dinamičnih vidikov sistema centralnih krajev, kjer je le glede politično-upravnih enot na voljo ustrezno gradivo.

Avtor je dolžan zahvalo Skladu Borisa Kidriča v Ljubljani in Sekretariatu za urbanizem SRS, ki sta finančno omogočila obe temeljni raziskovalni nalogi, iz katerih je zrastle ta študija, prav tako pa Urbanističnemu inštitutu SRS, posebej za pomoč pri izvedbi drage ankete.

Zasnova študije

1. V prvem delu študije obravnavamo omrežje urbanih in polurbanih centrov, kakor ga nakazuje njihova velikostna hierarhija, v odnosu do upravnih enot kot sumarnih in posrednih indikatorjev za gravitacijska območja. Oboje soočimo s klasičnim Christallerjevim modelom

* V. Kokole, »Funkcije naselij in omrežje centralnih krajev v Sloveniji«, UI-SRS, Ljubljana, 1967 (tipkopis 233 strani + priloge).

V. Kokole, »Gravitacijska območja slovenskih mest in centralnih krajev«, UI-SRS, Ljubljana, 1967 (tipkopis, 111 strani + priloge).

oziroma shemo sistema centralnih krajev, kakršen bi bil v idealnih okoliščinah. Namen te analize je preizkus, kako se glavni parametri tega modela bližajo stvarnemu stanju omrežja centrov v Sloveniji ali se od njega oddaljujejo. Ta del predstavlja torej v nekem smislu preliminarno analizo stvarnosti v luči Christallerjeve teorije.

2. Drugi del povzema izhodišča in rezultate empirične raziskave, ki se je začela že pred leti — sicer prvotno nekoliko drugače zasnovana — z omenjenima raziskovalnima naloga. Po presoji ustreznih kriterijev za kvalitativno opredelitev stopenj centralnosti na podlagi značaja centralnih dejavnosti so bile s testiranjem določene reprezentativne dejavnosti, najprej za tri glavne stopnje in nato za devet (3×3) podrobnejših stopenj. Prav tako so podana in utemeljena tudi metodološka izhodišča za ugotavljanje in omejevanje gravitacijskih območij, predvsem za tri glavne stopnje. Rezultati, ki jih uporabljena metoda daje glede na opredelitev stopenj centralnih krajev (in njihovih gravitacijskih območij) so v nadaljnjih poglavjih osvetljeni z vidika teoretskih predpostavk o sistemu centralnih krajev, zlasti v luči hierarhičnih stopenj. Dalje smo analizirali odnose med glavnimi parametri sistema. Na osnovi tega smo ponovno preverili stvarno izobliko sistema in dominantne stopnje, kakor se realno pokažejo v Sloveniji.

3. V tretjem delu podrobneje obravnavamo faktorje, ki sodelujejo pri oblikovanju omrežja centralnih krajev, pri lokaciji centralnih dejavnosti različnih stopenj in opredeljevanju teritorialnega obsega gravitacijskih silnic. Od obravnave prostorske razporeditve preide obravnavati tudi na analizo razvojnih teženj, kolikor jih moremo razbrati iz gradiva, ki je na voljo. Po tej analizi dinamičnih aspektov sistema centralnih krajev preidemo — na koncu poglavja — na okvirno ovrednotenje perspektiv razvoja za omrežje centrov v dogledni bodočnosti.

4. V naslednjem, predzadnjem delu študije analiziramo omrežje centralnih krajev ter gravitacijska območja nekoliko podrobneje v njihovem stvarnem regionalnem okviru, to je po posameznih gravitacijskih območjih vodilnih regionalnih centrov. V tej zvezi obravnavamo regionalno stvarnost omrežja glede na značilno razporeditev oziroma lego vodilnih in »sekundarnih« centrov in glede na gravitacijske silnice, ki izhajajo iz njih v odnosu do specifičnih pogojev v vsaki regionalni enoti. Ob tem zastavljamo tudi problematiko, ki je pomembna za regionalno prostorsko planiranje, posebej še za načrtovanje razvoja posameznih centrov glede na njihove kvartarno-terciarne dejavnosti.

5. V zadnjem delu študije načenjamo nekatera načelna vprašanja proučevanja pojava centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij v zvezi z aplikacijo pri regionalnem planiranju. Predvsem poskušamo nakazati in orisati še dodatne raziskave in vobče vidike preučevanja. Obenem pa tudi opozarjamo na čisto metodološka vprašanja raziskovanja v luči nekaterih sodobnih študij v zamejstvu oziroma v luči novih teoretskih spoznanj in empiričnih ugotovitev.

Dodan je tudi še povzetek raziskave in sklepi, ki jih je bilo mogoče iz nje napraviti glede centralnih krajev v Sloveniji.

UVOD

Centralni kraji in njihova gravitacijska območja so kot pojav strukturne diferenciacije geografskega okolja pritegnili zanimanje geografov že pred desetletji. Vendar sta od takrat, ko je Robert Gradman kot eden izmed utemeljiteljev geografskega raziskovanja naselij postavil tezo, da je bistvena značilnost mestnih naselij — in s temi imamo pri pojavu centralnih krajev v bistvu opravka — »da so središče določenega ozemlja«¹, minili vsaj dve desetletji, preden je geografija razvila jasnejši in bolj specifični teoretični koncept o centralnih krajih. Za očeta sodobne teoretske osnove za interpretacijo tega pojava velja W. Christaller², čeprav je bistvene prvine tega koncepta že nekoliko prej neodvisno razvil tudi H. Bobek v svoji znani razpravi o funkcionalnih tipih naselij in njihovih povezavah s širšim ali ožjim okolnim območjem, pa tudi v drugih razpravah³. Vsekakor pa je bil Christaller tisti, ki je koncept razvil v tem smislu, ki ga dandanes imenujemo »model« in ga je v svojem temeljnem delu poskusil tudi empirično upravičiti in aplicirati. Vse do srede petdesetih let je ta model ostal dokaj v ozadju zanimanja. Tedaj pa ga je ponovno začela preresetavati skupina ameriških geografov, povezanih z geografskim inštitutom univerze v Chicagu (zlasti Ch. D. Harris in E. L. Ullman⁴, v novejšem času pa predvsem Brian L. Berry s sodelavci⁵). Zbudil pa je — že prej — vse večje zanimanje tudi pri ekonomistih (zlasti A. Lösch⁶) in še bolj pri regionalnih planerjih, čeprav bolj z vidika aplikacije spoznanj v praksi. Dejansko je teorija o centralnih krajih postala ena od standardnih prvin sodobnega regionalnega planiranja. Raziskovanje pojava centralnih krajev — ali bolje rečeno prvin iz sklopa pojavov, ki jih predstavljajo ti kraji in njihova gravitacijska območja — je v zadnjih desetletjih, pred zadnjo svetovno vojno ali po njej, vsekakor šlo svojo

¹ R. Gradman, Schwäbische Städte. Z. d. Ges. f. Erdkunde, Berlin 1916, str. 427.

² W. Christaller, Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena 1933. — W. Christaller, Rapports fonctionels entre les agglomérations urbaines et les campagnes. (Einleitung). Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Tome II, Amsterdam 1938, str. 124—137.

³ H. Bobek, Grundfragen der Stadtgeographie. Geographischer Anzeiger, Gotha 1927, str. 213—224. — Bobek, Über einige funktionelle Stadtypen und ihre Beziehungen zum Lande. Comptes Rendus, Congrès Amsterdam, 1938, str. 88—102.

⁴ Ch. D. Harris, A Functional Classification of Cities in the United States. Geographical Review, New York, XXXIII, 1943, str. 86—99. — Ch. D. Harris — E. L. Ullman, The Nature of Cities. Annals of the American Academy of Political and Social Science, CCXLII, 1945, str. 7—17. — E. Ullman, A Theory of Location for Cities. »Readings in Urban Geography«, ed. by Mayer-Kohn, Chicago 1959, str. 202—209.

⁵ Brian J. L. Berry — W. L. Garrison, The Functional Bases of the Central-Place Hierarchy. Economic Geography, Vol. XXXIV, 1958, str. 145 do 154.

⁶ A. Lösch, Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. Jena 1944 (v prevodu: The Economics of Location, New Haven 1954).

pot tudi ob ali mimo omenjenih poskusov razviti koherentno teoretsko osnovo za celotni sklop. Prišlo je predvsem do vrste empiričnih raziskav raznih mest ali tudi celih omrežij mest v raznih delih sveta, do raziskav, ki so na ta ali oni način bogatile spoznanja in prispevale k nadaljnemu razvoju teorije, med drugim tudi k prevrednotenju temeljnega Christallerjevega modela. Obširen in ustrezno komentiran prikaz študij o centralnih krajih je bil že pred leti objavljen v posebni publikaciji s povzetkom Christallerjevih teoretskih osnov⁷. Tudi v Sloveniji je bilo opravljenih nekaj empiričnih raziskav, ki vsaj posredno obravnavajo pojave v zvezi s tematiko centralnih krajev, čeprav brez posebej izražene izrecnega prizadevanja v tej smeri⁸. Kakor povečini tudi v drugih deželah pa je ostalo temeljno Christallerjevo delo vse do najnovejšega časa v praksi neznano, kakor je bilo tudi zanimanje za funkcionalne aspekte v razliko z genetskimi v geografskem proučevanju skromno.

»Na prvi pogled« sicer Slovenija kot »vzročni primer« za empirično raziskavo centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij v smislu poskusa preverjenja Christallerjevega modela za geografa najbrž ni kaj ustrezna dežela. Pretežno gorati relief, ki ima tako očiten vpliv na izobliko prometnega omrežja — in promet je po »prometnem načelu« (*Verkehrsprinzip*) eden od temeljnih prvov v Christallerjevi shemi — je posredno seveda močno vplival tudi na gostoto prebivalstva, ki je povezana s Christallerjevim »oskrbnim načelom« (*Versorgungsprinzip*), tako da o nekih splošnih homogenih pogojih, kakršne predpostavlja Christallerjeva shema, vobče ne moremo govoriti. Pa tudi upravna struktura, ki vpliva na teritorialno razporeditev vsaj dela centralnih dejavnosti (iz kvartarnega sektorja, kjer so le-te bolj institucionalizirane), je doživela v zadnjih desetletjih toliko sprememb, da je bilo tudi delovanje tako imenovanega »upravnega načela« (*Verwaltungsprinzip*) v tem obdobju vse prej kot konstantno. Dodatno k temu pa je prav v tem obdobju (1910 do 1960) Slovenijo zajela tudi korenita sprememba družbenogospodarske strukture. Razmerje med agrarnim in neagrarnim prebivalstvom se je od blizu 70 proti 30 naravnost obrnilo v korist neagrarnega prebivalstva. To je bila seveda posledica urbanizacije industrijske dobe, ki je vplivala ne le na spremembe v razporeditvi prebivalstva, ampak tudi na strukturo potrošnje vseh, tudi na podeželju. In urbanizacija, zlasti tedaj, ko poseže tudi izven »mest«, ter industrializacija sta dva med seboj povezana faktorja, ki po mnenju mnogih raziskovalcev centralnih

⁷ Berry and Pred, *Central Place Studies*. Regional Science Research Institute, Philadelphia 1961, zlasti str. 3—11.

⁸ Melikov pristop v »Sloveniji« (tudi v drugi izdaji iz leta 1963) je bil še povsem v smislu tradicionalne »antropogeografije«, pač pa se je močno približala tej tematiki Ilesičeva študija »Problemi geografske rajonizacije na primeru Slovenije« (Geografski vestnik 1957/58) in tudi njegova najnovejša razprava »Regionalne razlike v družbeno-gospodarski strukturi SR Slovenije« v Geografskem vestniku 1968 (str. 2—18).

krajev vnašata v izobliko in funkcioniranje njihovega sistema kakršnega predvideva Christallerjev model bistveno nove determinante.⁹

K temu je treba dodati še pojav, ki ga pri obravnavi pojavljanja in lokacije centralnih dejavnosti ne gre prezreti, namreč lokacijsko inercijo mnogih centralnih dejavnosti, zlasti tistih, za katerih aktivnost so potrebne drage stavbe ali naprave, ki pomenijo znaten fiksni kapital. Ne glede na to, da so druge lahko bolj »mobilne« v smilu lokacijskega prilagajanja spremenjenim pogojem »tržišča za storitve«, je v vsakokratni razporeditvi treba pričakovati tudi take, ki so ostale zaradi inercije in so funkcionalno »reliktn«. To seveda ni posebnost slovenskega geografskega prostora, vendar pa po svoje še prispeva k težavam pri analizi naših centralnih krajev. Po drugi strani pa so morda prav te značilnosti napravile iz Slovenije še posebej interesantno, čeprav tudi zahtevnejše ozemlje za raziskavo. To zlasti spričo dejstva, da raziskave nismo mogli začeti drugače kot z ugotovitvijo stanja v določenem trenutnem časovnem prerezu, ki pa ni le izraz funkcionalnih zakonitosti v tem prerezu.

I. PRELIMINARNA ANALIZA

Centralni kraji in urbana hierarhija

Odkar je pred četrto stoletje klasično Christallerjevo delo o »centralnih krajih« v Južni Nemčiji prodrlo v širše strokovne kroge, je splošno sprejeta teza, da obstajajo med centralnimi naselji različne velikosti določene funkcionalne zveze, enako pa tudi razmerja med njihovo velikostjo in obsegom območij, katerih središča so. Večja velikost je običajno znak, da je kraj pomembnejši center, središče večjega vplivnega območja. Ta območja pa se v vsaki organizirani družbi manifestirajo na ta ali oni način tudi v politično-teritorialni razdelitvi na več stopnjah uprave. Ta razdelitev v nekem smislu samo institucionalizira dejanske prostorske odnose v delitvi in prostorski razporeditvi središčnih funkcij naselij.

Velikostna hierarhija naselij, ki v Sloveniji dosežejo vsaj 1000 prebivalcev in z redkimi izjemami niso več kmečka naselja, je lahko tedaj najbolj splošni indikator tudi za funkcionalno členitev omrežja naselij. Velikostno hierarhijo odražajo zgostitve številke o velikosti mest okrog določenih vrednosti na njihovi kumulativni krivulji. Velikost naselij mermimo najpogosteje s številom njihovega prebivalstva, lahko pa tudi z drugimi indikatorji (npr. z aktivnim prebivalstvom, delovišči in po-

⁹ Glej zlasti H. Bobek, Die Theorie der zentralen Orte in Industriezeitalter. Tagesbericht u. Wiss. Abh., Deutscher Geographentag, Bad Godesberg, 1967, str. 199–213.

dobno).¹⁰ Spodaj omenjena študija je pokazala, da nekih izrazitih preskokov v hierarhiji sicer ni, da pa se urbana (in polurbana) naselja pogosto le nanizajo na določenih stopnjah, pa bodisi da gre za celotno število prebivalstva, bodisi za aktivno prebivalstvo ali delovišča.

Analiza glede na delovišča (oziroma »populacijsko kapaciteto« kot njihovo funkcijo) je za centre z več kot 600 delovišči pokazala razvrstitev v šest oziroma sedem bolj homogenih skupin:

A — Ljubljana, A1 — Maribor, B — 6 centrov, C — 13 do 16 centrov, D — 15 do 18 centrov, E — 13 do 16 centrov, in F — okrog 20 centrov, torej okrog 75 pomembnejših, večjih naselij. Mnogo nekdanjih »trgov« in celo nekaj »mest« ni bilo med njimi, ker so bili premajhni.

V prvi skupini (s populacijsko kapaciteto nad 100 000) sta seveda le Ljubljana in Maribor, ki pa je bil skoraj za polovico šibkejši. Med šest centrov s populacijsko kapaciteto v glavnem med 14 000 in 25 000 so se uvrstili Celje (kjer je število prebivalstva za celotno mestno aglomeracijo 34 000), Kranj, Jesenice, Novo mesto, Koper ter Nova Gorica, v skupino s kapaciteto med 5500 in 11 000 pa še nadaljnjih 13 centrov. Manj razločne so bile naslednje tri skupine D, E in F s populacijsko kapaciteto med 3700 in 5000, med 2500—3500 in 1700—2250. Različno število centrov v posameznih kategorijah je bilo zaradi dveh različnih variant teritorialne omejitve centrov.

Bolj specifično se je s kvantitativnim ovrednotenjem »regionalnih« — to je »centralnih« — funkcij bavila svoječasnno avtorjeva razprava o funkcijah slovenskih mest.¹¹ Tudi ta je — na osnovi števila kvartarno-terciarnega aktivnega prebivalstva v »mestotvornem sektorju« — ugotovila nekaj več ali manj hevristično določenih stopenj njihovega »regionalnega pomena«. Kake izrazite stopnjevitosti nismo mogli ugotoviti, razen prav na vrhu lestvice, to je Ljubljana — Maribor — Celje, nato pa še osem mest z 1000—2500 aktivnimi v tem sektorju. Nadalje je niz mnogo bolj sklenjen, brez opaznejših presledkov na kumulativni krivulji.

Ceprav ta analiza, razen na vrhu lestvice, ni dala prepričljivih argumentov za stopnjevitost v omrežju urbanih (in polurbanih) centrov, je opozorila na določene, v spodnjem delu res le rahle grupacije v kumulativnem nizu pomembnejših centrov.

¹⁰ Za Slovenijo je bila taka analiza opravljena v raziskavi Urbanističnega inštituta SRS z naslovom: V. Kokole, Sodobni trendi urbanizacije v Sloveniji, UI-SRS, Ljubljana, 1966, tipkopis v dveh delih. Glej zlasti str. 26 i. sl.

¹¹ V. Kokole, Funkcije slovenskih mest. Geografski vestnik XXXIV (1962), str. 21 do 60, zlasti str. 47 do 56. Razložili smo naslednje skupine: I — nad 5000; H — 2500—5000; G — 1500—2500; F — 1000—1500; E — 600—1000; D — 350—600; C — 200—350 in A — z manj kot 200 aktivnih v »mestotvornem sektorju« (številke za posamezne kraje — tudi one, ki smo jih dodatno obdelali — smo vnesli tudi v našo pregledno tabelo 1 (v prilogi).

Omrežje urbanih centrov v Sloveniji in Christallerjeva shema

Pri raziskovanju centralnih krajev se v vsakem primeru nujno pojavi potreba po primerjavi empirično ugotovljenega stanja s Christallerjevim prototipskim modelom.¹² Ta potreba se pokaže, če ne iz drugih razlogov, vsaj zaradi preizkusa preverjanja postulatov Christallerjeve teorije.

Slovenija je za tako primerjavo posebno primerna. Že po svoji velikosti, zlasti po številu prebivalstva (1,7 milijona), manj po površini (20 000 km²) je dokaj blizu maksimalni stopnji v Christallerjevi shemi in more teoretsko zajeti tudi vse nižje stopnje njene hierarhične členitve.¹³ Utemeljen razlog za primerjalno analizo dejanskega sistema centralnih krajev v Sloveniji s teoretično Christallerjevo shemo je tudi v tem, da sta bili južna Nemčija, ki je rabila Christallerju kot empirični primer za preverjanje teorije, in Slovenija stoletja deželi s podobnim družbeno-gospodarskim in političnim sistemom, dalje da se je v obeh deželah industrializacija v svoji razmestivi naslonila pretežno na že obstoječa središča (v Sloveniji sta edini pomembnejši izjemi Jesenice in Črni revir), čeprav ne vedno sorazmerno s stopnjo centralnosti teh središč.

¹² Oris Christallerjevega teoretskega modela tu opuščamo. Podan je v študijah, ki so omenjene v našem »Uvodu«. Kratek prikaz teorije centralnih krajev pa je objavil v »Razgledih« Geografskega vestnika I. Vrišer (I. Vrišer, O centralnih naseljih. Geografski vestnik XXXIX, 1967, str. 143—154).

¹³ Zaradi primerjave teh stopenj podajamo tu tabelarični prikaz vrednosti za posamezne parametre v idealno izoblikovanem heksagonskem sistemu. Povzemamo ga po študiji E. Ullman, A Theory of Location for Cities. »Readings in Urban Geography«, Chicago 1954 (prim. naš citat 4), str. 204.

Christallerjeva tabela razmerij v heksagonalni shemi

Tipi (stopnje) centralnih krajev	Centralni kraji		Gravitacijska območja		
	medsebojna oddaljenost v km	prebivalstvo	obseg v km ²	prebivalstvo	
				skupaj s centri	sama območja
<i>Marktflecken</i>	7	800	45	2 700	3 500
<i>Amtsort</i>	12	1 500	135	8 100	9 600
<i>Kreisstadt</i>	21	3 500	400	24 000	27 500
<i>Bezirksstadt</i>	36	9 000	1 200	75 000	84 000
<i>Gaustadt</i>	62	27 000	3 600	225 000	252 000
<i>Provinzhauptstadt</i>	108	90 000	10 800	675 000	765 000
<i>Landeshauptstadt</i>	186	300 000	32 400	2 025 000	2 325 000

Slovenija je interesantna kot »vzgočni primer« tudi zato, ker ob enotnem družbeno-gospodarskem in političnem sistemu obsega vsaj dvoje v temelju različnih tipov pokrajine: pretežno gorati alpsko-dinarski in pretežno nižinski subpanonski. V prvem je gostota agrarnega prebivalstva nizka, z izjemo povsem obrobnihih gосто naseljenih submediteranskih flišnih predelov; relief tu močno pogojuje potek prometnih poti. V drugem pa je gostota agrarnega prebivalstva visoka, reliefno pa je ozemlje lahko prehodno v vseh smereh. V smislu Christallerjeve teorije moremo tedaj na subpanonskem področju pričakovati mnogo bolj »pravilno« izobliko sistema centralnih krajev, zlasti po »oskrbnem načelu«, medtem ko bi v alpskodinarskem pričakovali, da je odločevalo »prometno načelo«, ki se mu — hote ali nehote — podredi tudi »upravno načelo«.

Prav posebej je mikavna raziskava sistema centralnih krajev v Sloveniji tudi spričo dinamike, ki zajema takšen sistem, na kar je opozoril že sam oče teorije W. Christaller in pri tem navedel kot faktorje v tej dinamiki, ki s svoje strani povratno vplivajo na omrežje centralnih krajev, rast ali nazadovanje prebivalstva in njegovega blagostanja (kupne moči!), spremembe načina v gospodarstvu, tehnološki napredek, preobrazbo socialnega življenja in pravnih okvirov, izboljšave prometnega omrežja, spremembe v cenah centralnih dobrin itd.¹⁴

Raziskava centralnih krajev v Sloveniji v luči Christallerjeve teorije je zanimiva tudi zaradi izredno pogostih sprememb v teritorialnih upravnih enotah, ki jih je doživela Slovenija v zadnjih petdesetih letih. Christaller je predpostavljial, da sistem centralnih krajev v veliki meri ustreza prostorski izobliki držav in pokrajin, oziroma da se upravna razdelitev prilagodi temu sistemu. V odstavku o vplivih države in uprave na sistem centralnih krajev pravi, da bi lahko za opredelitev tega sistema uporabili morda kar upravne enote.¹⁵

V naši preliminarni analizi situacije v Sloveniji izhajamo najprej zgolj z vidika podatkov kot so velikost centrov, predvsem mest in političnoteritorialnih enot, ki smo jih imeli v Sloveniji zadnjih dvajset let in ki so bile seveda tudi gravitacijska območja za upravne funkcije. Analiza naj tedaj odpre problematiko in opozori na nekatere značilnosti omrežja centralnih krajev, zlasti pa na faktorje, ki vplivajo na njihov značaj in prostorsko razporeditev ter na njihova gravitacijska območja.

Če pogledamo v luči Christallerjeve sheme dejansko hierarhijo centrov odnosno jo primerjamo s parametri za posamezne značilne »stopnje« centralnih krajev, t. j. z velikostjo centralnega kraja glede na število prebivalcev, obsegom gravitacijskega območja (tako glede na populacijsko zaledje kot na površino) in z razdaljami med njimi, se nam odpre zanimiva podoba.

¹⁴ W. Christaller, *Rapports fonctionnels entre les agglomérations urbaines et les campagnes*. — Einleitung. — *Comptes Rendus du Congrès Internat. de Géogr.*, Amsterdam 1938, Tome II, str. 130.

¹⁵ W. Christaller, o. c., 1938, str. 128, 129.

Najnižja prva stopnja v sistemu je po Christallerju *Marktflecken*. To je centralni kraj, ki opravlja najbolj splošne centralne dejavnosti in je prvi, najšibkejši člen v integraciji prostora na — lahko bi rekli — povsem mikroregionalni ravni. Gravitacijsko zaledje ne doseže niti 3000 prebivalcev. V Sloveniji ustreza na grobo tej stopnji tip polno oziroma nadpoprečno razvite centralne vasi.¹⁶ Vanj se vključujejo tudi mnogi manjši nekdanji srednjeveški — ali tudi kasneje tako opredeljeni — »trgi«. (Vendar ne vsi, kajti nekateri so se, pogosto zaradi industrializacije ali nodalne lege glede na širše območje, razvili tudi v pomembnejše centralne kraje.) Že Melik je na več mestih v »Sloveniji« poudaril, da mnoge pomembnejše vasi po pomenu niso zaostajale za formalnimi trgi, vsekakor pa so opravljale v bistvu enako funkcijo osnovne koncentracije centralnih dejavnosti, predvsem v trgovini in (centralni) obrti.¹⁷ Čeprav pri njih v smislu klasične Christallerjeve sheme ni poudarek na upravnih funkcijah, so bile take centralne vasi (ali trgi) dejansko največkrat vsaj v nekem obdobju tudi središča temeljne in najnižje stopnje uprave, to je občine. Temu stanju se je najbolj približala upravna delitev iz leta 1936 (vsaj za področje bivše Dravske banovine) in še bolj upravna razdelitev SR Slovenije v letu 1952 oziroma 1955. Zelo številne centralne vasi so bile tedaj (1952) središča občin, ki jih še danes odražajo matični okoliši in krajevni uradi.

Druga stopnja v smislu Christallerjeve sheme (*Amtsort*), z gravitacijskim zaledjem okrog 8000 prebivalcev (s samim centralnim krajem vred 9500), je za razmere v Sloveniji posebno zanimiva. Teorija predpostavlja tu centralni kraj, ki ima najnižje instance nelokalne uprave, poleg osnovnih centralnih dejavnosti v trgovini in obrti tedaj še nekaj več. Upravnih enot tega tipa v SR Sloveniji dandanes ni več. Vsekakor pa še obstajajo nekateri centralni kraji, nekaj višje stopnje od »centralne vasi«, z gravitacijskim zaledjem, ki presega 5000 prebivalcev in se povzpne tudi do 10 000.

Sistem centralnih krajev druge stopnje je v Sloveniji doživel zadnjih petdeset let razkroj. Svoj čas so pripadali temu tipu centralnega kraja sedeži starih avstrijskih sodnih okrajev, katerih funkcije so se nadaljevale tudi po prvi svetovni vojni, v jugoslovanski sodni organizaciji. Sodna funkcija je vanje pritegnila še druge, npr. davčno upravo, notarja, posredno pa tudi nekaj pestrejšo obrt in deloma trgovino, torej centralne dejavnosti, ki odražajo »oskrbno načelo«. Čeprav tudi sistem teh centrov ni bil po vsej Sloveniji enakomerno, oziroma v smislu sheme pravilno izoblikovan, je bil vendar očitno tu. Začasno je do neke mere spet oživel v obliki občinskih središč po upravni razdelitvi iz leta 1955. Toda »oskrbne« dejavnosti so bile v teh centrih tedaj že šibkejše in tudi

¹⁶ Tu smo izključili seveda večji del tako imenovanih subcentralnih vasi, kakor smo imenovali kraje, kjer se zelo rudimentarno pojavljajo samo nekatere dejavnosti, ki bi jih lahko označili kot »centralne« za nivo centralnih vasi. Tu gre za pomožne centralne kraje (glej ustrezno poglavje v tej razpravi).

¹⁷ A. Melik, Slovenija I./2, Ljubljana 1936, zlasti str. 599 in 600.

kratkotrajnost oživitve že sama po sebi priča, da ni bilo več družbeno-gospodarskih in prometnih pogojev za institucionalizirani obstoj te stopnje centralnih krajev na upravni ravni. Med centralnimi kraji, ki bi po populacijskem zaledju, po obsegu površine ali po značilnih razdaljah ustrezali teoretičnim predpostavkam Christallerjeve sheme, so obdržali veljavo povečini le taki, ki jih je poživila industrija ali kaka druga necentralna dejavnost. Nekateri med njimi tudi poprej sploh niso bili sedeži sodnega okraja.

Razkroj sistema centrov druge Christallerjeve stopnje je očitno v zvezi z bistveno izboljšano dostopnostjo, ki se je za področja in kraje vstran od železniških prog — pojavila z avtobusnim prometom. Saj je od leta 1939 do leta 1969 narastlo število avtobusnih linij v Sloveniji od manj kot 80 na več kot 300. Te linije so povezale centralne vasi in pogosto tudi več drugih naselij v njihovem območju naravnost na pomembnejše centre, ki so postali po tej poti hitreje dostopni kakor prejšnji centri druge Christallerjeve stopnje. Vsekakor pa so se s tem povečali prevozni stroški za to pospešeno dostopnost do centralnega kraja. V tem je bil najbrž tudi vzrok, da so se po veliki upravni reformi iz leta 1955 nekatere manjše občine v povsem agrarnih predelih, ki bi sicer ustrezale območju centralnega kraja druge Christallerjeve stopnje, obsegajoče gravitacijska območja treh centrov prve stopnje, obdržale vse do leta 1961. Taka primera sta bili občini Dobrovo v Brdih in Petrovci-Šalovci na prekmurskem Goričkem. Zdi se torej, da z upravno razdelitvijo na današnje velike občine problem centrov druge stopnje po Christallerju v Sloveniji še ni povsem odstranjen. V določenem smislu in v določenih okoliščinah ga je ta upravna razdelitev v bistvu celo priostrila. To velja predvsem za območja nekaterih velikih občin, velikih glede na površino in še posebno glede na število prebivalstva, kakršne so občine Nova Gorica, Kranj, Novo mesto, Ptuj in Murska Sobota. Vse te po številu prebivalstva izrazito odstopajo od poprečka in tudi od nekaterih drugih parametrov, značilnih za centre tretje stopnje po Christallerju.

Tretja stopnja v smislu Christallerjeve sheme (*Kreisstädtchen*) predvideva namreč centralni kraj z gravitacijskim zaledjem okrog 24 000 prebivalcev oziroma 400 km² površine, zaokroženo nekoliko navzgor in navzdol, na primer tako da se zaledje giblje med 25 000 in 30 000 prebivalci, center pa šteje sam okrog 3500 prebivalcev; gre torej že kar za malo mesto. Te številke so presenetljivo blizu poprečku za število prebivalcev v današnjih 60 občinah SRS (54 brez ljubljanskih občin in Maribora), ki znaša okrog 27 400 (oziroma 23 000 brez ljubljanskih občin in Maribora). Podobno je s poprečno površino občin, ki znaša okrog 330 km². In če odštejemo od celotnega urbanega prebivalstva (okrog 600 000 po uradni definiciji mest) prebivalstvo za Ljubljano in Maribor, ki izrazito izstopata od poprečja, in še pet drugih mest z nad 10 000 prebivalci, se poprečna številka za ostala mesta tudi suče okrog 4000. Občinska središča ali večino od njih bi tedaj lahko označili kot centralna naselja, ki bi ustrezala tretji Christallerjevi stopnji.

Četrta stopnja v smislu Christallerjeve sheme (*Bezirkstadt*) je centralni kraj z 9000 prebivalci in z znatno večjim gravitacijskim zaledjem (75 000 prebivalcev na 1200 km²) kot pri prejšnji stopnji. Centrov, ki bi vsaj približno po vseh karakteristikah ustrezali nekako tej stopnji je v Sloveniji samo nekaj. Najbližja sta ji vsaj po številu prebivalstva v gravitacijskem območju Nova Gorica kot center gravitacijskega območja z okrog 95 000 prebivalci in Novo mesto, z okrog 90 000 prebivalci v samem nespornem gravitacijskem zaledju. V obeh primerih se gravitacijsko zaledje v glavnem ujema z mejami okrajev iz leta 1960. Toda površina je bistveno preko značilnih vrednosti po shemi (2321 oz. 1708 km²).

Naslednja dva kraja, ki izkazujeta centralne dejavnosti, ki očitno presegajo območje ene občine, sta Krško in Brežice. Vsako ima vsaj eno značilno centralno dejavnost oziroma institucijo, ki presega občinske okvire (Krško specializirano srednjo šolo, Brežice bolnišnico). Gravitacijsko območje teh dveh funkcij obsega celotno Spodnje Posavje (občine Brežice, Krško, Sevnica¹⁸ z okroglo 900 km² in 70 000 prebivalci. Zlasti po številu prebivalstva se območje tedaj dokaj močno približa karakterističnim vrednostim za območja centra četrte stopnje po Christallerjevi shemi. Pač pa prebivalstvo vsakega od obeh centrov (okroglo 2000 in 3500) komaj ustreza tretji stopnji. Oba skupaj pa se vsekakor približata teoretični vrednoti 9000. Razdalje do obeh najbližjih centrov ali pa prve višje stopnje, to je od Brežic do Novega mesta (35 km²) ali Celja (45 km²), pa so v kategoriji karakterističnih razdalj med centri četrte stopnje (36 km, po Christallerju). V podobni situaciji glede na sistem centralnih krajev je tudi »Zgornja« Gorenjska, ki se ujema v glavnem z območjem občin Jesenice in Radovljica (skupaj 1015 km² in 53 000 prebivalcev).

Precej podobna kakor v Spodnjem Posavju je situacija tudi v koroškem delu SRS. Tudi tu sta dva centra s funkcijami, ki presegajo okvir ustreznih občin: Slovenj Gradec s svojo bolnico in Ravne na Koroškem z gimnazijo. V njuno gravitacijsko območje se vključujeta tudi celotna občina Dravograd in zahodni del občine Radlje. To gravitacijsko območje šteje okrog 57 000 prebivalcev na 940 m², je torej še najbližje karakterističnim vrednostim za četrto stopnjo. Spet pa vsak center sam po sebi po številu prebivalstva niti daleč ne dosega karakteristične vrednosti za četrto stopnjo (Slovenj Gradec 3500, Ravne 6000), pač pa oba skupaj. Razdalja od Celja (42 km z Raven, 34 km iz Slovenj Gradca) pa je slej ko prej blizu značilni vrednosti za četrto stopnjo.

Peta stopnja v smislu Christallerjeve sheme (*Gaustadt*) računa z gravitacijskim zaledjem, ki zajema na 3600 m² okrog 225 000 prebivalcev in katerega znatnejši urbani center kot njegov centralni kraj šteje 27 000 prebivalcev. Tako območje je za slovenske razmere že

¹⁸ Dejansko manjši zahodni del občine Sevnica okrog Krmelja teži tudi že proti Novemu mestu; medtem pa Posotelje okrog Podsrede in Bistrice gravitira tudi k Brežicam.

prava »regija«¹⁹. Temu tipu se po številu prebivalstva najbolj približa območje bivšega celjskega okraja iz let 1962—1965 (po priključitvi treh spodnjeposavskih občin), ki je s to priključitvijo doseglo obseg 3300 km² (blizu 3600 km² po Christallerjevi shemi) in zajelo 275 000 prebivalcev (ne mnogo nad Christallerjevo shemo). Pred priključitvijo treh spodnjeposavskih občin je seveda takratni celjski okraj, ki je bil eden od osmih tedanjih slovenskih okrajev, po površini in po številu prebivalstva (okrog 180 000) nekoliko zaostajal za Christallerjevo vrednostjo za peto stopnjo.

Ob tej priliki se lahko vprašamo, kako bi se v shemo uvrstil dotedanji okraj Novo mesto, ki je do leta 1962 obsegal te občine. S svojimi 157 000 prebivalci na 2600 km² in z dokaj nizkim številom prebivalstva v svojem središču bi ga vsekakor težje uvrstili v Christallerjevo peto stopnjo kakor pa dotedanji celjski okraj. Vprašanje je seveda, kako bi se razvijala situacija, če bi se dotedanja upravna razdelitev obdržala, če bi se vloga Novega mesta krepila in se v njegovo gravitacijsko območje pritegnil tudi del grosupeljske občine.

Na Primorskem se je glede na površino in prebivalstvo bivši okraj Koper (iz let 1962—1965) precej približal Christallerjevim vrednostim za območja pete stopnje. Toda Koper je zaradi svoje obrobne lege tedaj komaj že mogel pomisliti na to, da bi lahko prevzel vlogo dejanskega »centralnega kraja« za območje vsega tedanjega okraja. Saj se je že tedaj kazala za Primorsko značilna divergenca na dve območji, od katerih je drugo novogoriško.

Šesta stopnja v smislu Christallerjeve sheme (*Provinzhauptstadt*) predvideva gravitacijsko zaledje s 765 000 prebivalci na 10 800 km² in z 90 000 prebivalci v središču. Očitno je, da v SRS že teoretsko lahko računamo poleg Ljubljane le še z enim takim središčem. Vablljivo je to stopnjo prisoditi Mariboru, če prištejemo njegovemu gravitacijskemu območju štajerski del SRS, tj. okraja Maribor in Celje iz leta 1961) s svojimi skoraj natančno 750 000 prebivalci na reš nekoliko manjšem prostoru (7845 km²), kjer pa je gostota na podeželju višja kakor predvideva Christallerjeva shema. Ustrezalo bi tudi takratno število prebivalstva v samem Mariboru, pa oddaljenost od drugega centralnega kraja iste stopnje v Sloveniji, Ljubljane (105 km), kar je zelo blizu 108 km v Christallerjevi heksagonski shemi. Tudi oddaljenost od Zagreba je podobna, pač pa je precej manjša od Gradca. Vsekakor je Maribor tudi glede na značaj reprezentativnih centralnih dejavnosti pred Celjem, čeprav razpon glede na samo funkcionalno opremljenost morda ni takšen kot glede na delež aktivnega prebivalstva, zaposlenega v centralnih dejavnostih. Vsekakor tudi ne gre pozabiti, da zgoraj naznačeno širše gravitacijsko območje Maribora, razen v čisto kratkem obdobju »mariborske oblasti« po prvi svetovni vojni, nikdar ni bilo upravna enota — »provinca«, kakor to sugerira Christallerjeva oznaka za center šeste stopnje.

¹⁹ Zlasti v smislu Ilesičeve regionalizacije na »makroregije« (Geografski vestnik, XXIX—XXX, 1957/58, str. 104 in dalje).

Čeprav je spričo državnih in republiških meja na severu in vzhodu vsa Štajerska (s Prekmurjem) dokaj samosvoje območje, vendar bi težko trdili, da dejanske mariborske centralne funkcije, vključno kulturno-prosvetne, zares zajemajo ves njen prostor s polno močjo. Dovolj je znano, da so prepričljivo dominantne samo v t. i. Severovzhodni ali Podravski Sloveniji. Zavzemajo pa že tam tako obsežno zaledje, da Maribora kot centralnega kraja nikakor ne moremo z nekoliko problematične šeste stopnje degradirati na peto. V mariborskem primeru je torej s Christallerjevo shemo precej težav.

Za sedmo stopnjo po Christallerjevi shemi (*Landeshauptstadt*) pride v Sloveniji očitno v poštev lahko samo Ljubljana. Njena politično-upravna vloga jo nesporno uvršča v kategorijo glavnega mesta neke »dežele«. Isto bi mogli reči glede funkcionalne opremljenosti, ne le v kvartarnem sektorju, temveč tudi v terciarnem. Vendar so neujemanja z normativnimi vrednostmi Christallerjevih indikatorjev za to stopnjo izrazita. Četudi razširimo gravitacijske silnice Ljubljane v nekaterih pogledih čez republiško mejo v hrvatsko severozahodno Istro, ostane njeno gravitacijsko območje s komaj dobrimi 20 000 km² bistveno pod 32 400 km² heksagonske sheme. Nekoliko manjše je neujemanje glede na število prebivalstva (okrog 1 600 000 leta 1961 proti 2 025 000 po shemi). Tudi prebivalstvo same Ljubljane še zaostaja za dobro tretjino za številom 300 000 po shemi. Povsem izven heksagonske sheme pa je dejanska situacija glede na karakteristične razdalje med centri te ali višje stopnje. Po shemi je ta razdalja pri sedmi stopnji 186 km, Trst pa je oddaljen od Ljubljane le 75 km, Zagreb 118 km in celo Gradec samo blizu 140 km. Šele Benetke so najbližji center nekako iste stopnje, ki je nekeje v normativni oddaljenosti.

Razvoj politično-teritorialnih enot kot indikatorjev gravitacijskih območij in sistema centralnih krajev

Zelo poučen vpogled v razmere upravnih območij (kot gravitacijskih območij po »upravnem načelu«) nam nudi pregled števila in hierarhičnega značaja politično-teritorialnih enot v SRS od leta 1945 dalje. Zlasti je seveda še zanimivo, če primerjamo število prebivalstva, eventualno tudi površino teh enot.

Tak pregled je bil objavljen v Statističnem letopisu SRS za leto 1965 na str. 29. Iz njega so očitno razvidna tri večja preureditvena razdobja oziroma tri prelomnice. Takoj po vojni je bila Slovenija upravno razdeljena na 5 okrožij (vključno eno »mestno« okrožje), 28 okrajev in 1544 krajev (območij »Krajevni ljudskih odborov«, skrajšani KLO). Z upravno razdelitvijo z dne 23. februarja 1948 so bila okrožja ukinjena. Od 25. oktobra 1949 dalje so bile 3 oblasti in »glavno mesto« Ljubljana, 27 okrajev in 1183 KLO (razmerje 1:44). Število okrajev se do naslednje večje preureditve leta 1952 ni spremenilo, število KLO pa se je že l. 1950 skrčilo na 1134. Do bistvene spremembe je prišlo z novo upravno

razdelitvijo dne 19. aprila 1952. Namesto KLO so bile oblikovane občine, najprej 371, pozneje, ob koncu tega obdobja, 384. Reforma z dne 30. junija 1956 je število občin skrčila na 130 in število okrajev na 11. Leta 1957 se je število okrajev zmanjšalo na 9 in leto dni kasneje na 3.

Že zgolj pregledna analiza razmerij med centralnimi kraji prav na dnu lestvice, to je središči malih povojnih (in predvojnih) občin (»centralnimi vasi«) in velikimi občinami iz leta 1961 izrazito pokaže, da se ti kraji vklaplajo v nove občine pretežno v smislu Christallerjevega »upravnega principa«, torej v zaporedju 1:7. Predvsem velja to za pretežno agrarna področja. Tipični taki primeri so občine Lenart, Ljutomer, Radlje, Lendava, Šentjur pri Celju, Grosuplje, pa tudi Sevnica, Brežice, Črnomelj in Trebnje. V nekem smislu velja to tudi za občino Ptuj, kjer gre tudi za razmerje 1:7, toda trikrat!

Če si pogledamo ob tem razvoju naših enot delovanje Christallerjevega »upravnega načela« na ravni večjih okrajev (*Gau*, peta stopnja), lahko tudi ugotovimo približevanje sistemu centralnih krajev. Leta 1962, nekaj let po združitvi starih malih občin s središči na stopnji »centralne vasi« v občine s 6 do 8 takimi enotami, je bilo v SRS 3 okrajev in 56 občin (pet ljubljanskih in 3 tedanje mariborske občine smo šteli kot po eno enoto). Okraji so bili torej z občinami poprečno točno v razmerju 1:7! V ustrezni enoti po »upravnem načelu« bi znašalo število prebivalstva teoretično $132\ 300$ ($7 \times 2700 = 18\ 900$, $7 \times 18\ 900 = 132\ 300$). Blizu te normativne številke so bili tedanji najbolj agrarni okraji Murska Sobota (127 329) in Novo mesto (159 133). Tudi število osnovnih enot, območij »centralnih vasi« ($7 \times 7 = 49$) je bilo tam podobno; pri Murski Soboti jih je bilo 34, pri Novem mestu 58. Število osnovnih enot je bilo blizu normativni številki tudi v okraju Celje (52), medtem ko je bilo število prebivalstva tam znatno višje (205 561). Redukcija števila okrajev (od 27 na 8) je tudi zabeležila dva zastoja, pri 19–20 in pri 11 enotah. Redukcija od 27 na 8 je najbližja razmerju 1:3, kar bi govorilo za to, da se je, znotraj te administrativne ravni, izvedla v glavnem v smislu Christallerjevega »oskrbnega načela«. Toda v odnosu do ostalih dveh ravni je slejkoprej ostala najbližje »upravnemu« načelu. Končna, res začasna redukcija na samo 4 okraje pa očitno ustreza »prometnemu načelu«: poleg enote s centrom višje stopnje (Ljubljana) so bile še tri druge s centri naslednje nižje stopnje (Koper, Celje, Maribor). Dejansko so bili ti štirje centri povezani ob osrednji prometni osi Slovenije od Tržaškega zaliva do panonskega Podravja in Posavja. Tudi podložno razvlečena paralelogramska oblika prostorskega modela sistema po tem načelu²⁰ bi bila najbližja obliki Slovenije.

Poleg nekih vpogledov v hierarhična razmerja nam ta analiza zanimivo kaže razvoj znotraj treh glavnih administrativnih ravni. Mišljeni so zastoji na določenem številu enot. Vsak zastoj pomeni določeno stabilizacijo sistema upravnih centrov na neki značilni ravni centralnih krajev na spodnjem ali vmesnem delu tristopenjske upravne členitve.

²⁰ W. Christaller, Die Hierarchie der Städte. IGU Symposium, Lund 1962, str. 8.

Daljši zastoj pomeni, se zdi, stabilizacijo na neki bolj dominantni stopnji hierarhične strukture, krajši zastoj pa seveda nakazuje, da je ustrezna stopnja manj dominantna in bolj labilna. Da ima ta hipoteza svoje realno ozadje, potrjuje dejstvo, da je bil po drugi svetovni vojni upravni sistem, ko se je stari podrl do tal, zgrajen povsem na novo in z izrazito težnjo doseči kar se da racionalno teritorialno oblikovanje upravnih enot, ki naj bi se zlasti ne oziralo na kake historično-tradicionalne enote. Ni pa se povsem izognil lokalističnim ozirom.²¹ Dejstvo, je, da nudi skoraj četrstoletni razvoj politično-teritorialnih enot, redko priliko opazovati prilagajanja realni strukturi omrežja centralnih krajev.

Naša preliminarna analiza odpira pa tudi pota k premostrivanju dinamike sistema centralnih krajev in, še prej, k premostrivanju drugih faktorjev, ki stojijo za njo. Na primerjavo s Christallerjevo shemo oziroma na delovanje njegovih »principov« se bomo vrnili po obravnavi dejanskega stanja v hierarhiji centralnih krajev, ki jo obravnavamo v drugem delu študije.

II. SISTEM CENTRALNIH KRAJEV IN GRAVITACIJSKIH OBMOČIJ

Ena temeljnih predpostavk teorije o centralnih krajih je, da je stopnja centralnosti nekega središča odvisna od značaja celotnega sklopa centralnih dejavnosti na določeni stopnji.²² Gre tedaj za k v a l i t e t o teh dejavnosti, ki je končno odločilna pri nastanku centralnosti. Tega načela smo se držali tudi pri naši empirični raziskavi.

Kvaliteta je izraz delitve dela. Čim bolj je neka dejavnost specializirana, tem višjo kvalitetno stopnjo v tej delitvi pomeni.

Naša raziskava se je tedaj začela z opredeljevanjem kvalitetnih stopenj, seveda le za one dejavnosti, ki porajajo centralnost, to je namestitev v »središčih« določenih območij, kjer se te dejavnosti uporabljajo.

A. OPREDELITEV STOPENJ CENTRALNOSTI

Poskus gradacije centralnih dejavnosti je problem zase, zlasti v Sloveniji, ki je razmeroma zelo majhna in kjer prevladujejo mala mesta, ki pa jih je precej glede na velikost dežele in število prebivalstva. Toda celotno število centrov, ki imajo razvite take centralne dejavnosti, ki niso izključno lokalnega značaja in porajajo gravitacijo le nekaj dalje v zaledje (več kot na razdaljo 4—5 km, kar bi ustrezalo v Christallerjevem modelu najnižji stopnji centralnih krajev), je v absolutnih številkah slejkoprej le majhno in ne doseže sto. Kazuistika je tedaj dokaj borna. Treba pa je omeniti in poudariti še to, da je tudi največje mesto

²¹ Glej tudi V. Kokole, Teritorialno oblikovanje komun, UI-SRS, Ljubljana, 1965 (tipkopis, str. 102—105 ter 110—112).

²² W. Christaller, o. c. (1938), str. 125, sl. — Berry-Pred, Central Place Studies. Regional Science Research Institute, 1961, str. 3. Zlasti tudi še H. Bobek, o. c. (1938), str. 92 in sledeče.

z nesporno najvišjo stopnjo centralnosti — Ljubljana — v evropskih dimenzijah slej ko prej razmeroma manjše mesto in da sta do milijon-skih metropol vmes vsaj ena ali dve hierarhični stopnji. (Po številu prebivalstva v naselju je Ljubljana komaj v zadnjih dveh desetletjih preseгла kritični prag, ki ga Christallerjeva shema predvideva za *Provinzstadt*, to je 90 000 prebivalcev. Mesto samo — brez okoliških vasi — je imelo leta 1961 komaj 134 000 prebivalcev, to je precej manj kot bi po Christallerjevi shemi moralo imeti, če bi doseglo naslednjo višjo stopnjo, t. im. *Landeshauptstat*« (s 300 000 prebivalci).

Druga težava, ki se pojavlja pri opredeljevanju stopnje centralnosti, je v zvezi z genezo današnjega »sistema« ali »hierarhije«. Spričo pogostnih političnoupornih sprememb, (ki so imele posledice zlasti za skupino t. im. kvartarnih dejavnosti oziroma funkcij), in korenitih sprememb v družbeno-gospodarskem sistemu in spričo burne evolucije v obdobju socialističnega sistema samega v zadnjih dveh desetletjih (kar je imelo posledice zlasti za skupino t. im. terciarnih dejavnosti v ožjem smislu) je bil razvoj vse prej kot premočrten in homogen. Institucionalni okvirji — državno-upravni in organizacijski v »gospodarskih« dejavnostih — so se močno spreminjali. Posledica tega — in okoliščin v zvezi s splošnim ekonomskim razvojem, s stopnjo razvoja — je vsekakor tudi dejstvo, da se hierarhična slojevitost ni razvila ali ni mogla razviti v zelo izrazitih stopinjah, kakor jih med drugim predvideva klasični Christallerjev model. Namesto res izrazite hierarhije, h kateri bi logično moral voditi razvoj, moremo prej ugotoviti neki mnogo manj sistematični kontinuum z zelo umerjenimi in neizrazitimi prehodi v funkcionalni opremljenosti. Vprašanje koherentih in reprezentativnih skupin centralnih dejavnosti za neko stopnjo ali na določeni stopnji, je tedaj zelo odprto vprašanje. V znatni meri je bilo v dosedanjih raziskavah tretirano subjektivno ali intuitivno (če res smemo tako označiti uporabo podrobnega poznavanja specifičnih situacij v posameznih deželah). Vsekakor pa manj rigorozno — a morda bolj realistično — kot bi zmogla biti striktna uporaba statističnih oziroma kvantitativnih meritvenih metod.

Nekega enotnega sistema pokazovalcev za uvrščanje centralnih dejavnosti v hierarhične stopnje za razne dežele, v literaturi ne moremo zaslediti. Vsi dosedanji vzorci hierarhičnih stopenj se nanašajo na razmere v posameznih deželah; zato se različne vrste dejavnosti ravrščajo nujno v različne hierarhične stopnje, čeprav gredo premiki le za eno ali dve stopnji navzgor ali navzdol v celotni lestvici. To pač posredno dokazuje tudi odvisnost stopnje od specifičnih institucionalnih okvirjev v raznih državah.

Razvrstitev centralnih dejavnosti v stopnje, ki je bila uporabljena, je bila zato nujno empirično arbitrarna.

Druga značilnost razvrščanja v stopnje, kot smo se ga lotili, je v tem, da je bil namen zajeti tudi razmeroma rahla stopnjevanja v funkcionalni opremljenosti, ki jih izkazuje večina naših, razmeroma majhnih mest.

Kritična točka pri opredeljevanju je seveda najprej izbor reprezentativnih centralnih dejavnosti in nato njihova razvrstitev v stopnje. Iz došedanjih poskusov opredelitve stopenj, kakor jih poznamo iz literature, od katerih so seveda zlasti interesantni tisti, ki se nanašajo na nam bližnje dežele²³, moremo razbrati nekaj osnovnih načel. Prvič, centralne dejavnosti morajo biti reprezentativne za celotni spekter centralnih dejavnosti, ki v neki deželi obstajajo, se pravi, da morajo zajeti celotni kvartalno-terciarni sektor dejavnosti. Drugič, njihova stopnja je tem višja, čim redkeje so zastopane v celotnem številu centralnih krajev. Teh splošnih načel se je držala tudi naša opredelitev. Mnogo kočljivejša pa je dejansko specifikacija na osnovi tovrstnega gradiva. Vprašanji reprezentativnosti in stopnje sta očitno tesno povezani. Če bi bila stvarna situacija taka, kot jo predvideva Christallerjeva heksagonska shema, bi se moralo število reprezentiranih dejavnosti dejansko večati skokovito v smislu zaporedja 1—3—9 (po preskrbnem kriteriju) in bi bile avtomatično reprezentativne tiste, pri katerih bi ugotovili tako stopnjevanje ponavljanja. Stvarna situacija, vsaj za širši spekter dejavnosti, ki smo jih analizirali, je po večini daleč od te pravilnosti. Nujno se je tedaj pojavila potreba še po drugačni metodi ugotavljanja tako reprezentativnosti kot ustrezne stopnje in s tem po uveljavljanju kriterijev bolj subjektivne presoje (ki temelji tudi na podrobnejšem poznavanju kazuistike). Predvsem so nekatere dejavnosti (šole, zdravstvene ustanove, uprava, ipd.) same organizacijsko strukturirane v stopnje. Drugi kriterij, ki ga implicitno vsebuje že pogostost, je stopnja specializiranosti določene dejavnosti (npr. pri trgovini kot eni od najpomembnejših skupin centralnih dejavnosti).

Kakor je razvidno iz doslej uporabljenih spisikov reprezentativnosti in uvrščanja po stopnjah centralnih dejavnosti, tudi vsi gradijo na teh dveh premisah.

Dejstvo, da taki spiski niso enotni, opozarja — mimo tega, da kaže nekoordiniranost tovrstnih raziskav med posameznimi deželami — da so razlike pogojene tudi z drugačno konstelacijo in relativnim pomenom posameznih organizacijskih enot centralnih dejavnosti. To pa je seveda spet odraz stopnje ekonomskega razvoja, institucionalnih okvirov, tj. družbeno-gospodarskega sistema, ipd. Opredeljevati jih abstraktno, izrgane iz teh okvirov, bi v empirični raziskavi ne bilo umestno.

Opremljenost s centralnimi dejavnostmi

Pri opredeljevanju stopenj centralnosti je bilo samoumevno, da predstavlja Ljubljana zgornjo najvišjo stopnjo, tisto ki jo Christaller označuje kot *Landeshauptstadt*, Bobek pa kot *Landeshauptstadtstufe*.

²³ Za naše razmere je interesantna zlasti Bobekova opredelitev za sosednjo Avstrijo: H. Bobek, *Aspekte der zentralörtlichen Gliederung Österreichs. Berichte zur Raumforschung und Raumplanung*, Wien, X, 2, 1966, str. 114—116.

Saj gre za glavno mesto ene od zveznih republik SFRJ in hkrati za upravno, nacionalno in kulturno središče Slowencev, ki je dobilo že po prvi svetovni vojni, zlasti pa še po drugi, kljub razmeroma malemu številu prebivalstva vse lastnosti »deželnega glavnega mesta« oziroma regionalne metropole. Tako imamo od nje navzdol do centralnih krajev najnižje stopnje prostor za celo lestvico centralnih krajev posameznih stopenj, kakor jih predvideva Christallerjeva teorija.

Vsa problematika opredeljevanja v stopnje centralnosti pa se je pokazala, ko je bilo treba opredeliti najnižjo stopnjo centralnosti. Christallerjeva shema predvideva za to kraj z vsaj 800 prebivalci in z gravitacijskim zaledjem, ki obsega 45 km² in šteje 2700 prebivalcev. Pokazalo se je, da imamo pri nas podeželska naselja, ki narkakor nimajo mestnega značaja, vendar pa opravljajo funkcijo centralnih krajev, čeprav le za omejeno število centralnih dejavnosti in za zelo majhno zaledje. To so »centralne vasi«, ki bi bile torej na dnu hierarhične lestvice. Najneznatnejše med njimi smo označili celo kot »subcentralne vasi«. Tudi nje smo vključili v analizo celotnega spektra centralnih naselij od Ljubljane navzdol.

Opremljenost smo najprej poskusili opredeliti glede na tri osnovne stopnje. Kakšni so atributi »centralnih vasi«, to je na dnu najnižje stopnje na lestvici, na splošno ni sporno. Značilne centralne dejavnosti na tej stopnji so nižja osnovna šola, trgovina za osnovno (vsakdanjo) preskrbo z živili in drugimi predmeti najbolj vsakdanje porabe, gostišče in običajno nekaj storitvene obrti, pošta in pogosto sedež krajevne uprave oziroma uradov državne uprave ter najsplošnejše zdravstvene storitve (zdravnik »splošne prakse«).

Gre za dejavnosti, ki ustvarjajo določeno integracijo naselja z bližnjo agrarno okolico, četudi le na najnižji možni ravni z zmerno porabo časa vsak dan). Obenem je to tista »funkcionalna opremljenost«, prek katere se okolno prebivalstvo vključuje navzgor v hierarhiji dejavnosti, skratka v družbeno-gospodarski sistem. Glede na agrarno funkcijo okolice je na tej stopnji pomembna tudi oddaja kmetijskih proizvodov. V našo opredelitev smo zato uvrstili kot značilno centralno dejavnost tudi lokalno kmetijsko zadrugo oziroma odkupno postajo. Tako se spekter centralnih dejavnosti dejansko približa funkciji središča tipa *Marktflecken*, kakor je Christaller značilno poimenoval najnižjo stopnjo v hierarhični lestvici centralnih krajev. V teh primerih gre za dejavnosti in »institucije«, ki — v okviru posameznih skupin ali vrst dejavnosti — še ne predstavljajo specializiranih obratov (npr. v trgovini). Glede na promet, ki povezuje tak kraj s celotnim sistemom, je pomembno tudi postajališče javnega prometa (avtobusna ali železniška postaja), čeprav v smislu lokalne integracije na tej prvi stopnji ni nujno potrebna.

Kot značilne centralne dejavnosti na nižji osnovni stopnji moramo (pri tristopenjski osnovni razčlembi) smatrati dejavnosti, katerih radij ne preseže dostopnosti npr. eno uro s kolesom (okrog 15 km) in ki so še vedno take, da so bodisi pogosteje potrebne (četudi ne vsak

teden), torej tudi take, pri katerih bi bilo zadovoljevanje tovrstnih potreb za razmeroma manjši izdatek vredno dražje vožnje v bolj opremljeni, a tudi bolj oddaljeni center. Vsekakor gre tudi za dejavnosti, ki že predstavljajo najosnovnejšo specializacijo. Predvsem so to trgovine s predmeti, ki so bolj trajno potrošno blago kot živila, a vendar ne še tako imenovane »trajne« potrošne dobrine (*durable goods*). Trgovine s čevlji in z železnino so za to očitno prav reprezentativne. V zdravstvu, kjer je važen hiter pristop do dobrine ali storitve, sodijo v to kategorijo lekarne in dentisti. Dalje seveda trgovine in obrti, ki so tesno povezane z agrarno proizvodnjo oziroma specifičnimi potrebami agrarnega prebivalstva. Poljedelsko orodje, gnojila, semena, kolikor tega nimajo že splošne »trgovine z mešanim blagom«, spadajo v to kategorijo. Knjižgarna je, se zdi, že bolj znak zgornjega dela razpona (ker se pogosto veže z običajno papirnico). Posebno značilna dejavnost je tudi veterinarska postaja.

Kot značilnost te osnovne stopnje, čeprav gotovo ne v spodnjem delu razpona, se običajno uvršča tudi pojav denarnega zavoda, to je banke ali hranilnice oziroma njune podružnice ali ekspoziture. V naših razmerah sodi ta značilna dejavnost vsekakor že v zgornji del razpona (v deželah z bolj razvitim denarništvom pa verjetno celo že v spodnjo stopnjo). V bolj zgornji del razpona sodita tudi trgovina s tekstilom in med obrtjo urar.

Funkcionalna opremljenost na široki srednji osnovni stopnji zajame skoraj v vseh razčlembah srednje šolstvo, zlasti bolj specializirano, manjše bolnišnice, oziroma več zdravnikov specialistov, upravo na nekem regionalnem nivoju (vsaj »mezoregionalnem« v smislu Ilešičeve tipologije družbenografskih regij), pogosto obstoj rednega tedenskega časopisa in tiskarne. Na področju trgovine in obrti so za to osnovno stopnjo nedvomno tipične bolj specializirane trgovine s »trajnim« potrošniškim blagom. Morda najbolj tipične v prvem smislu so trgovine za gumijaste in plastične predmete, v drugem pa trgovine s pohištvom. Na to stopnjo sodi tudi že določena bolj splošna trgovina na debelo zlasti z blagom »vsakdanje« potrošnje (*convenience goods*) oziroma sedež (in skladišče) grosistično-detajlističnega trgovskega podjetja. Na področju prosvete in kulture bi sodile sem institucije kot so regionalni arhivi (čeprav ti ustvarjajo malo centralnosti in so na ta način bolj atribut kot aktivni faktor), študijske knjižnice in amaterska ali pol-amaterska gledališča z občasnimi predstavami. Iz območja centralne obrti običajno uvrščajo na to stopnjo optika. Podobne, dokaj bolj specializirane obrtne dejavnosti kot zlatar sodijo pa očitno že na zgornji rob razpona. V denarništvu bi tej osnovni stopnji (pri nas bolj gornjemu delu razpona) ustrezale manjše »regionalne« kreditne banke, medtem ko se zdi, da so podružnice Narodne banke v najboljšem primeru značilnost spodnjega dela razpona ali celo zgornjega dela nižje stopnje. Iz sodstva sodijo v to stopnjo očitno le t. im. okrožna sodišča.

Funkcionalno opremljenost za višjo osnovno stopnjo (pri tritopenjski razčlembi centralnih dejavnosti) je lažje opredeliti za zgor-

nji del. Problematična pa je opredelitev značilnih dejavnosti v spodnjem delu razpona. Zdi se pa upravičeno, da štejemo sem visoko šolstvo, če že ne pojav dveh, treh osnovnih fakultet. Prav tako se zdi značilni pokazovalec te stopnje pojav stalnega repertoarnega gledališča. Tudi dnevnik je brez dvoma indikator višje stopnje in to že v spodnjem delu razpona. Na področju uprave, kjer je trostopenjska delitev kompetenc na splošno najtipičnejša (razen v deželah z zelo malimi, pritlikavimi občinami) je to pač neka »deželna« uprava, to je uprava za večjo regijo, čeprav ne nujno na ravni cele (večje) države. SR Slovenija je taka enota.

Na področju trgovine stopi močneje kot na srednji osnovni stopnji v ospredje specializirana grosistična trgovina in seveda zelo specializirana detajlistična trgovina. V prvo kategorijo moremo šteti grosiste s tehničnim blagom, v spodnjem delu razpona tiste z visokovrednimi in trajnimi predmeti individualne in gospodinjske potrošnje (npr. pralni stroji, agregati za centralno kurjavo), v zgornjem delu s stroji in opremo za kolektivne potrošnike (npr. obdelovalni stroji, *engineering*, zdravila, industrijske kemikalije). Pri detajlistični trgovini bi sodile že v srednji del razpona razne *boutiques*, luksuzna bižuterija, komisijska trgovina itd. Na splošno pa se zdi, da detajlistična trgovina, čeprav močno specializirana, ni prav reprezentativna za višjo osnovno stopnjo, razen v spodnjem delu razpona. Gotovo je denarništvo ena od najbolj značilnih centralnih dejavnosti na višji osnovni stopnji. V poštev pridejo seveda zlasti investicijske banke in centrala NB za Slovenijo.

Še mnogo težja je opredelitev značilnih dejavnosti na področju centralnih obrti. Vsekakor morajo biti to že zelo močno specializirane obrti in take, kjer enota prodaje ali storitve predstavlja znatno vrednost ter seveda take, ki se normalno uporabljajo le redko, morda vsako leto ali vsakih nekaj let. Zdi se, da je taka obrt krznarstvo, popravilo finih mehaničnih aparatov in podobno. Predvsem pa so za višjo stopnjo značilne obrti (bodisi izdelava ali obdelava predmetov, bodisi storitve), ki niso več namenjene individualnemu potrošniku, marveč kolektivnim potrošnikom, npr. industriji, tehničnim službam itd. Prodaja gasilskih pripomočkov sodi npr. v to vrsto.

Značilnost višje stopnje so še posebno specializirane storitve, npr. reklamna podjetja (Reklam servis v Ljubljani), turistične agencije (a ne ekspoziture) in podobno. Zlasti značilne so še trgovsko-managerske storitve, to je zastopstva velikih domačih podjetij in v višjem delu razpona tujih.

V zdravstvu so klinične bolnišnice tipičen predstavnik funkcionalne opremljenosti na višji osnovni stopnji. Splošna večja bolnišnica z oddelki za zdravljenje redkejših ali zahtevnejših obolenj pa sodi najbrž že k minimalni opremljenosti na tej stopnji. Na področju kulture so značilne za višjo osnovno stopnjo večje založniške hiše, ki izdajajo literaturo vseh vrst, zlasti tudi periodične publikacije.

V sodstvu označujejo to stopnjo sodišča zadnje stopnje pred Vrhovnim sodiščem in Ustavnim sodiščem za vso državo. V SRS je tak primer le Ljubljana.

Pri opredeljevanju značilnih centralnih dejavnosti, zlasti pri razmejevanju med nižjo in srednjo osnovno stopnjo, se zdi zanimivo pogledati na razpon v številu prebivalstva znotraj gravitacijskih območij Christallerjeve tretje in četrte stopnje, to je med 27 000 in 90 000. Ta razpon je v celem zaporedju relativno največji. Z gravitacijskim zaledjem blizu 100 000 prebivalcev je združena vsaj srednja in ne več nižja stopnja centralnosti. Dejavnosti, katerih gravitacijsko zaledje zajame do okrog 30 000 prebivalcev, pa ostajajo vsekakor le na lokalno-regionalni (»mikro-« ali »mezoregionalni-«) ravni.

Vprašanje natančnejše opredelitve stopenj centralnosti je kočljivo. Zato opredeljujemo centralne kraje v podrobnejše stopnje najpogosteje zgolj s številom (odstotkom) reprezentativnih centralnih dejavnosti v vsaki od treh ali štirih glavnih stopenj. Do 33 % takih dejavnosti bi bilo značilno za spodnji del razpona, 33—66 % za srednji in več kot 66 % za njegov zgornji del²⁴. Vsekakor je to tehnično najpreprostejša rešitev problema in po mnenju mnogih tudi kar ustrezna. Dejstvo pa je, da kompozitno in komplementarno značilnost pri prostorskem agregiranju centralnih dejavnosti podvrže mehničnemu načelu.

Skoraj vse raziskave omenjajo dve metodi oziroma dva indikatorja za ugotovitev stopnje centralnosti. To sta faktor disperzije določene centralne dejavnosti in stopnja diferenciacije v tisti skupini dejavnosti²⁵.

Ce predstavlja običajna centralna vas začetek spodnjega dela v hierarhični lestvici in Ljubljana zaključek njenega zgornjega dela, se ponuja razporeditev centralnih dejavnosti v tri velike skupine, tj. še z eno, ki je vmes med spodnjim in zgornjim delom. Ker bi pa te maloštevilne (tri) hierarhične stopnje verjetno ne zajele dejanske stopnjevitosti, se dalje ponuja razčlenitev teh treh glavnih skupin ali osnovnih stopenj še na po tri podrobnejše stopnje. Seveda je pri tem brž jasno, da so lahko pri devetih takih podrobnejših stopnjah stopnjevanja le slabo izrazita. Našo gradacijo smo si zamislili tako, da bi se na primer spodnja »tretjina« zaključila s centralnim krajem, ki bi že predstavljal funkcionalno opremljenost mesta«, pa četudi le manjšega, in da bi srednji del spodnje tretjine označevale centralne dejavnosti, ki so nekeje vmes med centralno vasjo in mestom, ki torej pomenijo prostorsko integracijo na višji stopnji kot centralna vas, a še ne dajejo kraju nujno mestnega značaja.

Opredelitev centralnih dejavnosti na tri osnovne stopnje je do neke mere narekovala tudi upravna hierarhija na treh stopnjah, kakršna je

²⁴ Gl. Boustedt, Die zentralen Orte und ihre Einflussbereiche. IGU Symposium in Urban Geography, Lund 1962, str. 207. — H. Bobek, Aspekte der zentralörtlichen Gliederung Österreichs. Berichte zur Raumforschung, 2 (1966), str. 17 sl.

²⁵ Boustedt, o. c., str. 203—206. — Carol, Industrie und Siedlungsplanung. »Plan« (1951), str. 191.

obstajala do leta 1966, ko je bila naša empirična raziskava že v zaključni fazi. Dejstvo, da se mnoge centralne dejavnosti na srednjih in višjih hierarhičnih stopnjah, ki so sicer pogojene predvsem po načelu »oskrbe«, prilagojujejo upravni razdelitvi, je tak pristop še po svoje utemeljevalo.

Razen z razvrstitvijo celotnega razpona centralnih dejavnosti, ki so zastopane v Sloveniji, v tri glavne stopnje in devet podrobnih podstopenj zgolj na osnovi premisleka o njihovi relativni vlogi v razponu in glede na verjetni prostorski »domet«, smo poizkusili še s preprosto analizo pogostosti pojavljanja določenih centralnih dejavnosti v posameznih krajih. Izhajali smo iz hierarhične strukture, kakor jo predvideva splošna teorija o centralnih krajih in tudi že prvotni Christallerjev model. Po tej teoriji pripadajo centralne dejavnosti tem višji stopnji, čim redkeje, v čim manj krajih se pojavljajo. Obenem pa bi število pojavljanja reprezentativnih centralnih dejavnosti v dosledno izraženem sistemu ustrezalo številu centralnih krajev. V idealni Christallerjevi heksagonski shemi bi bilo tedaj v zaporedju po »oskrbnem načelu«, pri prevladi katerega od drugih dveh »načel« pa po njim ustreznih zaporedjih. Vsekakor bi se moral podatek o pogostosti pojavljanja zgoščevati okrog določenih števil. Ker pa vsa tri osnovna »načela« normalno delujejo sočasno, so te vrednosti lahko tudi znotraj določenih razponov.²⁶ V tem primeru zgoščevanje okrog določenih števil seveda ni tako izrazito. Količčaj izrazitejše tako zgoščevanje pa nam dokazuje, da se stopnjevitost dejansko pojavlja oziroma da je empirično postavljena razporeditev v stopnje s tem preizkušena. Zato smo ta preizkus izvedli ne glede na teoretične pomisleke, ker se lahko omenjene vrednosti pojavljajo tudi znotraj razpona, pa tudi ne glede na praktične pomisleke, ki so v zvezi s posebnimi pogoji za pojavljanje centralnih dejavnosti v Sloveniji in morda tudi z nezanesljivostjo nekaterih podatkov.

*Pogostost pojavljanja nekaterih značilnih centralnih dejavnosti
v Sloveniji*

(števila pove, v koliko krajih se pojavlja določena dejavnost)

<i>nad 100</i>	trgovina s čevlji 57
tedenske kinopredstave	ključavničar 58
<i>nad 80</i>	banka 59
—	fotograf 55
	občina 56
<i>nad 70</i>	urar 54
lekarna 77	<i>nad 40</i>
<i>nad 60</i>	glasbena šola 48
zdravstveni dom 69	trgovina s tekstilom 47
veterinar 55	gradbeno podjetje 44
<i>nad 50</i>	služba druž. knjigovodstva 43
splošno trgovsko podjetje	knjigarna 43
stalni kino 58	

²⁶ Gl. W. Christaller, Die Hierarchie der Städte. IGU Symposium. Lund, Studies in Geography, B. 24 (1962), str. 9.

trgovina z železnino 42
 Koteks-Tobus 41
 katastrski urad 40
 okrajna (občinska) sodišča 40
nad 30
 avtomehanik 38
 zavod za zaposl. delavcev 37
 elektro rajon 34
nad 20
 vozliščna telefonska centrala 28
 odvetnik 27
 gimnazija 27
 dentist 23
 manjša bolnišnica 21
 avtoprevoziško podjetje 22
 trgovina s pohištvo 21
nad 10
 srednja strokovna šola 16
 zavod za socialno zavarovanje 16
 občinsko javno tožilstvo 14
 projektivno podjetje 13
 tiskarna 12
 optik 12
 študijska knjižnica 10
 zavarovalnica 10

nad 5
 precizna mehanika 9
 tednik 9
 večja telefonska centrala 9
 okrožno sodišče 8
 zlatarna 8
 podjetje za PTT promet 8
 založniško podjetje 8
 več specializiranih srednjih šol 8
 amaterska gledališča 8
 regionalna banka 7
 cestno podjetje 7
 železniško transportno podjetje 7
 večja bolnišnica 6
 gospodarsko sodišče 5
 komisijska trgovina 5
nad 2
 radio postaja (dnevni program) 3
 dnevnik 2
 opera 2
 Dinos, Surovina 2
samo 1: univerza, filharmonija, kli-
 nika, televizija, akademija

Posebne okoliščine za opredelitev v stopnje

Opredelitev spiska značilnih centralnih dejavnosti za posamezne stopnje brez predhodne dokumentacije je seveda močno problematična, zlasti še v posebnih razmerah Slovenije okrog leta 1962. V vsakem primeru je lahko razčlenitev na tri glavne stopnje in zlasti še na devet podrobnih podstopenj centralnih dejavnosti samo orientacijska. Naša analiza predstavlja šele prvo fazo v raziskovanju problematike in zlasti zakonitosti v oblikovanju sistema centralnih krajev, ki naj ob analizi zbranega gradiva omogoči kritično presojo metodoloških izhodišč in indikatorjev ter s tem postavi osnovo za bolj poglobljeno raziskovanje v bodočnosti.

Analiza pogostosti pojavljanja posameznih centralnih dejavnosti pokaže, da neke res izrazite razvrstitve okrog določenega števila ni, oziroma da so take zgostitve v bistvu samo tri. Prva, ki pa obsega samo centralne dejavnosti najnižje stopnje; druga, kjer se značilne centralne dejavnosti pojavljajo v 40—60 krajih in tretja, kjer se druge take dejavnosti pojavljajo v približno 5—10 krajih. Toda vmes so še manj izrazite grupacije določenih dejavnosti, ki se pojavljajo v približno 90 do 120 krajih. Prav tako je tudi nekaj dejavnosti, ki se pojavljajo v okrog 18—25 krajih. Te številke dopuščajo vsaj neko grobo orientacijo. V celoti pa je teh primerov tako malo, da je zgolj na njihovi podlagi težko narediti kake daljnosežne sklepe o hierarhičnih stopnjah.

Upoštevali smo tudi še nekatere posebne značilnosti, ki so se odrazile v funkcionalni opremljenosti centralnih krajev v obdobju 1961/62. Nekaj jih navajamo tu.

Šele v tem obdobju se je splošna potrošnja po desetih letih izrazitega zaostajanja začela močneje razvijati. Omrežja so se tedaj komaj začela jasneje oblikovati. Komunalni sistem, ki ga prostorsko označuje obstoj velikih občin, je šele tedaj zaživel. Trgovina na debelo je bila zastopana v skoraj vsaki občini z enakim grosistično-detajlističnim podjetjem. V nekaterih občinah so imeli celo nekateri kraji, ki niso bili občinska središča, svoja lastna grosistično-detajlistična podjetja. Skratka, marsikatera značilnost funkcionalne opremljenosti je bila — kakor je pokazal razvoj po l. 1962 — dokaj efemerna.

Pri tako mali in raznolični deželi, kakor je Slovenija, je lahko razčlenitev centralnih dejavnosti na devet stopenj zajela razmeroma drobne razločke v stopnji opremljenosti s centralnimi funkcijami. To tem bolj, ker smo vključili prav na spodnji del razpona celo »centralne vasi«, ki jih nekatere opredelitve (na primer Bobekova za sosednjo Avstrijo) ne upoštevajo. Zato so seveda razlike med stopnjami le majhne. Že ne preizrazito povečanje kvalitete centralnih dejavnosti more zato kaj naglo potisniti določen centralni kraj na višjo stopnjo. Če se to zgodi pri nekaj krajih, se seveda lahko menja tudi hierarhični red, to še posebno, ker je obstoječa hierarhična zgradba že tako zaradi številnih in hitrih sprememb faktorjev centralnosti (po »upravnem«, »oskrbnem« in do neke mere tudi »prometnem načelu«) še zelo neustaljena. Naša razvrstitev krajev v stopnje ima slej ko prej le orientacijsko vrednost in je treba na njo gledati s previdnostjo, ne le zaradi izbora reprezentativnih centralnih dejavnosti, ki se nujno ravna tudi po določenih subjektivnih merilih, marveč predvsem prav zaradi objektivno ugotovljene neizdelanosti sistema.

Analiza zgoraj uvrščene tabele o pogostosti pojavljanja določenih centralnih dejavnosti v različnih krajih (ne glede na to, koliko teh dejavnosti je v ustreznem kraju) je dala trdnejšo osnovo za dokončno uvrstitev krajev na določene stopnje oziroma za bolj kritično opredelitev reprezentativnosti glede na posamezno stopnjo. Centralne kraje smo uvrstili v okviru treh osnovnih stopenj opremljenosti s centralnimi dejavnostmi (nižje, srednje in višje) na devet predlaganih stopenj na temelju tehle reprezentativnih centralnih dejavnosti:

Nižja osnovna stopnja:

I. stopnja: osemletka, zdravstvena postaja, ljudska milica, krajevni urad, kmetijska zadruga.

II. stopnja: lekarna, veterinar, zdravstveni dom, ključavničar, trgovina s čevlji.

III. stopnja: banka, občina, urar, stalni kino, trgovina s tekstilom.

Srednja osnovna stopnja:

IV. stopnja: gimnazija, telefonska (vozliščna) centrala, okrajno sodišče (občinsko), elektrorajon, trgovina s pohištvom.

V. stopnja: tednik, štirinajstdnevnik, manjša bolnišnica, srednja strokovna šola, projektivno podjetje, optik.

VI. stopnja: dve do tri srednje šole, tiskarna, okrožno sodišče, regionalna banka, zlatar.

Višja osnovna stopnja:

VII. stopnja: gospodarsko sodišče, trgovina na debelo (tehnični predmeti), gledališče (poklicno), knjižna založba, komisijska trgovina.

VIII. stopnja: visoka šola, reklamno podjetje, radijska postaja, dnevnik, trgovina z odpadnim gradivom (Surovina, Dinos).

IX. stopnja: popolna univerza (s 3. stopnjo), klinika, opera, radio-televizija, zastopstva tujih firm.

V tabeli 1 (v prilogi) so naši centralni kraji razvrščeni po teh stopnjah. Izpustili pa smo tam centralne kraje I. stopnje, ker jih je preveč. Naša tabela 2 pa nam kaže odstotek »pokrivanja« oziroma ujemanja, kakor smo ga ugotovili s kasnejšo statistično preveritvijo. Odstotek ujemanja je dovolj visok, da lahko štejemo izbrane centralne dejavnosti zares za reprezentativne (tabela 1 v prilogi).

Teritorialna razporeditev centrov od II. do IX. stopnje je prikazana na str. 35 in 37 v kartah 1 in 2

B. OPREDELITEV GRAVITACIJSKIH OBMOČIJ**Uvodne opombe**

Pri obravnavanju obsega gravitacijskih območij je še bolj kot pri opredeljevanju stopenj centralnih krajev pomembno, da imamo med dejavnostmi, ki ustvarjajo gravitacijske silnice, dve veliki skupini, ki se v glavnem ujemata s terciarnim in kvartarnim sektorjem. Prvi spada še v »gospodarstvo«. V njem delujejo pri funkcioniranju v pogojih tržnega gospodarstva (kakorkoli sicer »usmerjenega« oziroma načrtovanega) glede lokacije izključno gospodarske zakonitosti. Drugi spada v sklop »negospodarskih« dejavnosti oziroma predstavlja družbeno superstrukturo, kjer je potrošnja vsaj v okviru našega družbenega sistema stvar splošnega družbenega pomena; to pa pomeni, da gospodarski vidik »rentabilnosti« ni izključni kriterij pri lokaciji (vsaj ne v lokalnih in ožjih regionalnih okvirih). Teritorialna razporeditev je opredeljena tako po načelu enakih potreb kot enakih možnosti in je zato bolj povezana zgolj s številom prebivalstva (in ne samo z njihovo kupno močjo); je lahko bolj enakomerna. Spričo posebnega družbenega pomena (ki se kaže v subvencioniranju za »nerazvita območja«)

Tabela 2

Značilne centralne dejavnosti — odstotek ujemanja
(za centre od II. do IX. stopnje)

Značilne centralne dejavnosti	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
II									
lekarna		89,3	96,3	100	100	100	100	100	100
veterinar		28,6	74,0	56,2	100	100	100	100	100
zdravstveni dom		62,9	96,3	100	100	100	100	100	100
ključavničar		62,9	62,9	93,7	100	100	100	100	100
trgovina s čevlji		46,4	88,8	100	100	100	100	100	100
III									
banka		14,3	88,8	93,7	100	100	100	100	100
občina		10,7	92,6	100	100	100	100	100	100
urar		28,6	77,7	100	100	100	100	100	100
stalni kino		42,8	62,9	100	100	100	100	100	100
trgovina s tekstilom		57,1	62,9	100	100	100	100	100	100
IV									
gimnazija		3,6	—	62,5	80	100	100	100	100
voziščna telef. centrala		—	29,6	87,5	100	100	100	100	100
okrajno sodišče		3,6	48,1	87,5	100	100	100	100	100
elektrorajon		14,3	44,4	37,5	20	40	100	100	100
trgovina s pohištvo		3,6	7,4	43,7	100	100	100	100	100
V									
tednik - štirinajstdnevnik		—	—	20	80	100	100	100	100
manjša splošna bolnišnica		3,6	18,7	100	100	100	100	100	100
srednja strokovna šola		—	18,7	40	80	100	100	100	100
projektivno podjetje		—	—	60	60	100	100	100	100
optik		—	6,2	60	80	100	100	100	100
VI									
2—3 srednje šole		—	—	—	20	80	100	100	100
tiskarna		—	—	12,5	20	80	100	100	100
okrožno sodišče		—	—	—	—	100	100	100	100
regionalna banka		—	—	—	—	60	100	100	100
zlatar		—	—	12,5	20	60	100	100	100

Nadaljevanje tab. 2.

Značilne centralne dejavnosti	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
VII									
gospodarsko sodišče		—	—	—	—	20	100	100	100
trgovina na debelo(tehn.)		—	—	—	—	—	100	100	100
gledališče (poklicno)		—	—	—	—	20	100	100	100
knjižna založba		—	—	—	—	40	100	100	100
komisijska trgovina		—	3,7	—	—	—	100	100	100
VIII									
visoka šola		—	—	—	—	—	—	100	100
reklamno podjetje		—	—	—	—	—	100	100	100
radio postaja		—	—	—	—	20	—	100	100
dnevnik		—	—	—	—	—	—	100	100
trgovina z odpadnim materialom		—	—	—	—	—	—	100	100
IX									
popolna univerza(3. stop.)		—	—	—	—	—	—	—	100
klinika		—	—	—	—	—	—	—	100
opera		—	—	—	—	—	—	100	100
radio televizija		—	—	—	—	—	—	—	100
zastopstva tujih firm		—	—	—	—	—	—	—	100

je ta sklop dejavnosti tudi mnogo izraziteje institucionaliziran. To pomeni, da — pri upravi in sorodnih institucijah izključno — gravitacijska območja institucionalno fiksirana; gre tedaj za »fiksne rajone«. Družbene službe kot glavni del superstrukture se do neke mere odmi-kajo temu in se v njih tudi pojavljajo določena načela rentabilnosti, vendar tudi ne na lokalni ali mikroregionalni ravni, kvečjemu v obsegu večjih regij znotraj Slovenije. Spontanost formiranja gravitacijskih območij, ki je značilna za »gospodarske« dejavnosti, se pa vendar sedaj izraziteje pojavlja. Tudi tu se bo problem »pragov«, ki je tako pomemben pri »gospodarski« dejavnostih, slej ko prej pojavil z večjo ostrino.

V zvezi s tem se pojavlja v proučevanju gravitacijskih območij drugi vidik, namreč vprašanje gravitacijskih zaledij posameznih centralnih krajev in gravitacijskih območij posamezne centralne dejavnosti v njihovem sklopu. To vprašanje se je odprlo ob metodološkem problemu identifikacije. Dejstvo je, da ima vsaka dejavnost pač glede na svoje posebne značilnosti svoje lastno gravitacijsko območje, ki je prilagojeno tem značilnostim in kjer je relativna vloga posameznih faktorjev

lahko različna. Gre za »splošna gravitacijska območja« nekega značilnega sklopa centralnih dejavnosti v določenem centralnem kraju po eni strani in za »specifična gravitacijska območja« določene posamične dejavnosti oz. ustanove ali obrata, kjer se ta dejavnost opravlja po drugi strani. Klasična Christallerjeva teorija predvideva, da pri določeni stopnji centralnosti v načelu ne more biti razlik v obsegu gravitacijskih območij, ker se ob delovanju treh osnovnih načel vse centralne dejavnosti izrazito in hierarhično polarizirajo po jasno izraženih stopnjah. Empirične raziskave v tujini glede tega še niso dale nekega dokončnega odgovora. Berry v eni novejših študij²⁷ dokazuje, da taka stopnjevit polarizacija dejansko obstaja. Mnoge druge raziskave pa so mogle ugotoviti samo, da obstaja sicer slej ko prej področje popolnega »prekriivanja« ozemlja z vsemi značilnimi centralnimi dejavnostmi, ki jih center opravlja, da pa je na obrobju vedno pas ozemlja, kjer ponekod neke, drugod druge dejavnosti segajo tudi čez meje ozemlja popolnega prekriivanja, nekatere več, druge manj. V tem obrobnem pasu se prepletajo tudi specifična gravitacijska območja dejavnosti iz sosednjih centrov iste stopnje centralnosti.

Postopek ugotavljanja gravitacijskih območij

Gravitacijska območja centralnih krajev smo ugotavljali na osnovi podatkov posebne ankete, ki jo je v letu 1962/63 izvedel Urbanistični inštitut SRS. Podatki o tem, kam gravitira kako naselje, so bili zbrani po naseljih in grafično kodificirani na temeljni karti 1 : 50 000. Tako je bilo mogoče teritorialni obseg gravitacije ugotoviti in omejiti za vsako upoštevano centralno dejavnost posebej. Spisek dejavnosti, zaradi katerih kako naselje gravitira proti centralnim krajem, je bil kot spisek reprezentativnih centralnih dejavnosti sestavljen prvotno na osnovi empiričnega poznavanja oziroma domnev o verjetnem prostorskem radiju posameznih dejavnosti na določenih stopnjah. Ker je imela anketa namen ugotavljati gravitacijo tudi prav na najnižji stopnji centralnih in subcentralnih vasi, torej naših centrov I. stopnje, je vprašalnik zajel le manjše število dejavnosti na preostalem delu razpona na »nižji« osnovni stopnji celotne lestvice centralnih krajev, prav tako pa tudi le izbrane centralne dejavnosti za »srednjo« osnovno stopnjo. Glede gravitacije na »višji« ravni pa smo mogli zbrati podatke le iz dodatnih fakultativnih vprašanj v anketnem listu (npr. o cirkulaciji časopisov), iz drugih virov ter iz regionalnih študij, pa tudi posredno iz lokacije podružničnih obratov, in končno z naknadnim povpraševanjem. Zdi se, da te informacije v bistvu niso manj zanesljive kot neposredno gradivo iz ankete za »srednjo« in »nižjo« osnovno stopnjo. Težišče analize je pri majhni deželi kakršna je Slovenija tako in tako na teh dveh osnovnih stopnjah. Končno pa nam je šlo tako in tako za »splošna

²⁷ B. Berry, The Functional Bases of Central-Place Hierarchy. *Economic Geography* (April, 1958), str. 145—54.

Karta — Map 1

GRAVITACIJSKA OBMOCIJA 3. STOPNJE
SERVICE AREAS OF 3rd ORDER

gravitacijska območja« in ne za gravitacijo v smislu kake posamezne funkcije, ki jo na tej višji stopnji opravljajo redki centri.

Pri ugotavljanju obsega gravitacijskih območij smo upoštevali naslednje centralne dejavnosti za posamezne stopnje. Za »nižji« nivo (brez lokalne gravitacije v centre prve stopnje) ključavnicanja ali elektroinstalaterja, dentista (kar je največkrat identično z zdravstvenim domom), trgovino s čevlji, železnino in tekstilom, lekarno, veterinarsko postajo, podružnico komunalne banke oziroma lokalno banko, urarja in kino. Za »srednjo« stopnjo smo upoštevali trgovino z gostinskimi stroji in opremo (pohištvo), gimnazijo in srednjo strokovno šolo (predvsem učiteljske, ekonomsko, tehnično ali kmetijsko srednjo šolo), specialne zdravniške preglede, splošno bolnišnico, cirkulacijo tedenskega ali štirinajstdnevnega časopisa, med obrtjo optika in zlatarja. Za »višjo« stopnjo smo upoštevali poleg dejavnosti, ki so zastopane vobče le v Ljubljani, še cirkulacijo dnevnika, višje oziroma visoke šole, trgovino na debelo s tehnično opremo, poklicno gledališče.

Dodatno smo upoštevali seveda tudi tiste vrste gravitacije, za katere imamo — tudi na raznih stopnjah — opredeljene stalne rajone, to je predvsem za javno upravo in sodstvo. Občinska sodišča smo upoštevali v glavnem na nižji gospodarska pa na višji ravni, medtem ko smo okrožna sodišča upoštevali pri srednji stopnji.

Pri identifikaciji in omejevanju smo pazili tudi na to, ali naselje glede iste dejavnosti teži deloma v ta, deloma v drugi center. Tako smo mogli ugotoviti prepletanje. Čeprav je bilo mogoče ugotoviti tudi »specifična« gravitacijska območja za vse v vprašalniku zajete centralne dejavnosti, je bil glavni namen ugotoviti ujemanje vseh in taka »splošna« »gravitacijska območja. Pri tem je bila potrebna tudi določena stopnja generalizacije, ki so ji bili v oporo zlasti stalni rajoni oziroma administrativne omejitve.

Kjer podatki iz ankete (in eventualnih drugih virov) za posamezna naselja oziroma šolske okoliše centralnih šol²⁸ niso bili na voljo (kar pa je bil primer v manj kot 5 % naselij), smo podatke »interpolirali«. Upoštevali smo odgovore za sosednja naselja oziroma šolske okoliše in pa dostopnost do centralnih krajev, ki so prišli v poštev. Tako smo postopali zlasti pri gravitaciji na »srednji« in »višji« ravni. Spričo izrazite fizičnogeografske členitve v mikroregionalnem, pa tudi mezoregionalnem smislu, ta interpolacija po večini ni bila težavna in ni problematična. Pogosto smo se oprli tudi na meje matičnih okolišev, predvsem na podeželju; meje smo potegnili v skladu z njimi, razen kadar so krajevnne okoliščine govorile proti temu postopku. Vsekakor smo poskusili v zvezi z generalizacijo nujne subjektivne presoje omejiti na najmanjšo mero, čeprav se jim nemara nismo povsem izognili.

Naša osnovna razporeditev reprezentativnih centralnih dejavnosti na tri glavne skupine oziroma devet podrobnejših stopenj omogoča teoretično ugotavljati tudi prav toliko različnih vrst podrejanja in vra-

²⁸ Anketne liste so izpolnjevali s sodelovanjem učencev učitelji ali profesorji na centralnih šolah za naselja v njihovem območju.

Karta — Map 2

GRAVITACIJSKA OBMOČJA ŠESTE STOPNJE
SERVICE AREAS OF 6th ORDER CENTERS

ščanja gravitacijskih območij nižje stopnje v območja centrov naslednje višje stopnje. Tako podrobna razčlenitev pa bi bila močno nepregledna. Vsiljevala se je zato razčlenitev samo po treh glavnih skupinah (nižja, srednja in višja). Težava pa je v tem, da so razlike med stopnjami zelo majhne. Podrobnejšemu omejevanju gravitacijskih območij za najnižjo stopnjo (»centralne vasi) smo se iz tehničnih razlogov morali zaenkrat sploh odpovedati. Spričo značilnega vzorca naše urbanizacije z mnogo malimi mesti, ki so najreprezentativnejša in z zelo malo večjimi mesti smo se odločili na nižji stopnji izvesti razmejitev glede na centre III. stopnje, ki so reprezentativni za večino občinskih središč. Vračanje v gravitacijska območja centrov srednje skupine pa smo izvedli glede na centre VI. stopnje; načeloma tedaj vedno glede na najvišjo podstopnjo v vsaki osnovni skupini. (Kartografsko je obseg gravitacijskih območij prikazan na kartah 1 in 2; str. 35, 37.) Pri dejanski uporabi tega načela pa zadenemo ob konkretnem primeru omrežja centralnih krajev v Sloveniji na težave, predvsem na spodnjem delu lestvice, ker je prehod med III. in IV. stopnjo neizrazit. Centre, ki komaj dosežejo III. stopnjo, smo pri teritorialni razmejitvi izpustili. Tiste pa, v katerih so reprezentativne dejavnosti te stopnje razvite in se zraven njih pojavi še kak atribut IV. stopnje, smo obravnavali skupaj s centri IV. stopnje ter temu ustrezno tudi razmejili oziroma opredelili »vračanje« (po Christallerju *Zuordnung*) gravitacijskih območij. Enako smo morali postopati s centri V. in VI. stopnje, čeprav tu ni toliko težav. Analiza stopenj centralnosti je pokazala dalje tudi, da se Maribor v bistvu uvršča med VII. in VIII. stopnjo in je vsaj po stanju iz leta 1962 bolj

»pomožni« centralni kraj višje stopnje za odmaknjeno območje severo-vzhodne Slovenije, kjer v nekaterih centralnih funkcijah proti vrhu lestvice nadomešča Ljubljano.

Na osnovi ozemeljske omejitve raznih vrst gravitacijskih območij je bilo mogoče izračunati tudi njihovo število prebivalstva in to z uporabo podatkov po naseljih. Te podatke vključuje naš pregled v tabeli 6 v prilogi. Tamkajšnje številke za prebivalstvo posameznih območij vključujejo tudi prebivalstvo samih centrov.

Opredelitev »splošnih gravitacijskih območij«, kakor jo podajamo, je seveda le pregledna. Gravitacijske silnice in lastnosti gravitacijskih območij se prepletajo vsekakor v pestrejših oblikah, kakor jih je bilo mogoče zajeti v pregledni kategorizaciji. Podrobnejša, na našo anketo oprta analiza gravitacijskih območij za vsako centralno dejavnost posebej in to za vse pomembnejše centralne kraje Slovenije še ni pripravljena. Kljub svoji preglednosti in preliminarosti pa je tudi ta naša opredelitev toliko vsestranska in podrobna, da nadaljnje analize verjetno ne bodo mogle bistveno spremeniti končne podobe o značaju gravitacije. Predvsem pa zadošča za presojo odnosov med teritorialnim obsegom občin in gravitacijsko polarizacijo z ozirom na obstoječa žarišča funkcionalne polarizacije.

Pri obravnavanju gravitacijskih območij moremo ugotoviti, kakor smo ugotovili že pri opremljenosti centralnih krajev, da celotni sistem nikar ni zelo trdno in jasno izražen. Zlasti na regionalni ravni izven teritorialnih okvirov občin, ki so tako močne institucionalne enote, so gravitacijski povezave marsikje razmeroma ohlapne; kažejo se le na nekaterih področjih oziroma samo glede na nekatere centralne funkcije.

Zdi se, da je za Slovenijo prav značilen tudi pojav, da se centralne dejavnosti nekako iste stopnje, ki zajemajo isto ali skoraj isto območje, v mnogih primerih niso prostorsko kristalizirale v enem centralnem kraju, ampak v dveh ali celo več krajih tistega splošnega gravitacijskega območja. Taki primeri se pojavljajo na raznih stopnjah, najpogosteje pa na lokalno-regionalnem ali, v smislu Ilešičeve rajonizacije, na mezo-regionalnem nivoju. V Sloveniji so v glavnem štiri taka območja: v Koprskem primorju, v Črnem revirju (Trbovlje—Zagorje—Hrastnik), v Spodnjem Posavju (Brežice—Krško), na Zgornjem Gorenjskem (Jesenice—Bled—Radovljiva) in v Koroškem Podravju (Ravne—Slovenj gradec). Predvsem sta značilni zadnji dve. Skupna opremljenost vodilnih centrov na posameznem od teh območij je precej boljša kot opremljenost vsakega centra zase; povzpne se deloma do ravni centrov širših regij kot npr. Novo mesto in Murska Sobota, če že ne centrov najširših stopenj kot so Celje, Maribor in seveda Ljubljana. Značilno je, da gre v primerih teh kombiniranih centrov za območja na obrobju Slovenije ali za območja labilne gravitacije med dvema centroma višje stopnje, pogosto pa za oboje.

C. REZULTAT OPREDELITVE IN VREDNOTENJA

Analiza je pokazala, da moremo po uporabljenem sistemu klasifikacije ugotoviti 84 centralnih krajev, ki vsi dosegaajo vsaj drugo stopnjo po naši lestvici. Sedmo, osmo in deveto stopnjo na vrhu doseže v vsakem primeru samo po eno mesto. To so Ljubljana, Maribor in Celje. V peto in šesto stopnjo pa se uvrsti tudi le po pet mest v vsako. Številnejši so šele centralni kraji že na nižjih stopnjah lestvice. Četrto stopnjo pa doseže 16 centralnih krajev, tretjo stopnjo celo 27, medtem ko se jih v drugo stopnjo ne uvršča več kot 28.

Ta razporeditev sama po sebi ne izkazuje nobenega hierarhičnega razmerja. Če jo pa izvedemo v smislu »trostopenjske členitve« in centralne kraje I. stopnje (tj. centralne vasi) izločimo, se podoba spremeni. V tem primeru je razmerje 3 : 26 : 55, ki pa spet ni razmerje v smislu katerega koli »načela« Christallerjeve sheme. Če pa štejemo poleg Ljubljane samo Maribor kot dopolnilni center na »višji osnovni stopnji« in Celje kot v bistvu nadpoprečno opremljeni center na »srednji osnovni stopnji« ter obenem smatramo kraje naše četrte stopnje kot nadpoprečno opremljene centre že pretežno na »nižji osnovni stopnji« (v glavnem občinska središča), se podoba bistveno spremeni (1-1 — 1-5-5- — 16-27-28 po zaporednih stopnjah od devete navzdol). Tedaj dobimo zaporedje 2 : 11 : 71, ki je že precej blizu razmerju 1 : 6 : 42 po Christallerjevem čistem »upravnem« principu, samo vzeto dvakrat!

Imeli bi tedaj dva sistema, od katerih bi bil eden osredotočen proti Ljubljani (območje bivših okrajev Ljubljana, Koper iz leta 1965) drugi pa proti Mariboru (bivša okraja Celje in Maribor). Razmerje za centre v prvem bi bilo po treh glavnih stopnjah 1 : 6 : 41 (torej skoraj natančno v smislu Christallerjevega »upravnega« principa). Razmerje v drugem pa bi bilo nekoliko okrnjeno, in sicer 1 : 5 : 30). Upravna razdelitev v smislu takega zaporedja pa dejansko v zadnjih 25 letih ni nikoli obstajala. Stvarnost pred ukinitvijo okrajev oziroma pred njihovo kratkotrajno redukcijo ne samo štiri (leta 1962), je poznala slej ko prej poleg Ljubljane še sedem drugih okrajnih in 56 občinskih središč (če mariborske in ljubljanske občine štejemo kot po eno enoto). Vsekakor je bilo med tedanjimi občinami nekaj zelo majhnih tako po površini kot po številu prebivalstva (Piran, Izola, Logatec, Vrhnika, Ribnica, Metlika, Hrastnik, Zagorje, Tržič, Dravograd). Če jih pustimo ob strani, bi ostalo le še 47 občin (ali 46, če bi Logatec in Vrhniko šteli kot eno enoto). Dobil bi zaporedje 1 : 7 : 46, ki je spet močno blizu zaporedju po Christallerjevem »upravnem načelu«. Če pa bi izločili še okraj Kranj (iz leta 1961), ki je spričo bližine Ljubljane očitno fungiral še dalje le zaradi dobre opremljenosti svojega centra, pri čemer pa so se njegove gravitacijske silnice prepletale z ljubljanskimi, pa bi dobili razmerje 1 : 6 : 48. Tudi v tem primeru bi imeli hipertrofijo občinskih središč, prišli pa bi zelo blizu razmerja, v katerem bi bila na »višji« stopnji samo Ljubljana kot center IX. stopnje, na »srednji« stopnji mesta od VI. do VIII. stopnje, ki jih je sedem, in na »nižji« stopnji centralni kraji III. do V. stop-

nje, ki jih je 48. Skupaj bi šlo tedaj za 56 centralnih krajev. Pri tem bi izpadlo 28 centralnih krajev II. stopnje, ki pa slej ko prej z zelo redkimi izjemami (Radlje, Šentjur pri Celju) niso središča občin, ampak manjših ruralnih območij; v naši študiji jih označujemo kot »ruralne centre« z majhnim gravitacijskim območjem. Po taki razčlenitvi — v primerjavi z obravnavano — je slej ko prej problematična uvrstitvev Maribora in centrov naše V. stopnje. Odločitev, ali označimo Maribor za »sekundarni« republiški center ali pa le za nekak »superregionalni« center, se pravi močno nadpoprečno opremljen center ene od večjih regionalnih enot SRS, je stvarno eden od osnovnih problemov ekonomskogeografske regionalizacije Slovenije. Naša analiza kaže, da je Maribor v bistvu oboje hkrati. Drugi taki problematični centri so centri. V. stopnje tj. Jesenice, Trbovlje, Brežice, Slovenj Gradec, Ptuj (in nemara Postojna). Spet je vprašanje, ali gre tu za »subregionalne« centre ali za nadobčinske centre. Kaže, da so tudi oni oboje. Kakor Maribor pa slej ko prej, uvrščeni v katero koli po treh stopenj, na tisti osnovni ravni niso »dominantni« ali »reprezentativni«.

Da bi poskusili ovrednotiti relativno vlogo posameznih centralnih krajev, je bilo torej treba poseči še po dodatnih indikatorjih. Pri tem pa so težave. Obseg storitev v terciarno-kvartarnem sektorju bi bil teoretično najustreznejši indikator. Toda kvantitativne meritve so tu komaj kje in čisto izjemoma dostopne. Število zaposlenih je lahko posredni indikator, ki ga do neke mere more zamenjati tudi število aktivnega prebivalstva, saj dnevna migracija v tem sektorju podobe ne spremeni tako bistveno kot pri industrijski zaposlitvi. Vsekakor gre za edini kvantitativni indikator, ki je bil na voljo. Uporabljen pa je tudi le z določeno rezervo, zlasti, če gre za sektor v celoti.²⁹ Pa tudi celotno število aktivnih ali delovišč ne da prave podobe, saj je v luči teorije o ekonomski bazi znaten del zaposlitve v terciarno-kvartarnem sektorju povsem lokalnega, »mestosluznega« pomena. Taki podatki pa so na voljo v študiji o »funkcijah slovenskih mest«, kjer je bil izračunan hipotetični delež mestosluznih dejavnosti, oziroma aktivnega prebivalstva.

Pogled na kumulativno krivuljo — pa bodisi, da gre za celotno terciarno-kvartarno aktivno prebivalstvo, bodisi samo za njegov »mestotvorni« del — pokaže jasno samo velik presledek med Ljubljano ter Mariborom na eni strani in množico manjših centrov na drugi. Od teh jih kakih deset pri vrhu, vendar izstopa iz celotne množice. Med njimi je prvo vsekakor Celje, sicer pa je razvrstitvev v približno enako močne kategorije različna, če upoštevamo celotno ali samo »mestotvorno« terciarno-kvartarno aktivno prebivalstvo. Podatki samo za njegov mestotvorni del se zdijo prepričljivejši, ker vsaj do neke mere izločijo vpliv

²⁹ Nekatere terciarne dejavnosti so lahko izrazito »necentralne«, na primer gostinstvo v turističnih krajih, prometu, na primer v Zidanem mostu, Pragerskem, ali specialne bolnišnice in šole. Poseben problem je dalje obrt. Le-ta statistično vključuje tudi proizvodno obrt, ki največkrat ne proizvaja za lokalno tržišče gravitacijskega zaledja, marveč za tržišče na sploh. Te neustreznosti se lahko v posameznih krajih tudi nakopičijo, kar spričo prevlade malih mest podobo lahko temeljito izmaliči.

številčnosti celotnega prebivalstva. Po tej razporeditvi si sledijo za Celjem Koper, Kranj, Novo mesto, Nova Gorica, Ptuj, Murska Sobota, Postojna, Jesenice (pri katerih je številka aktivnih nad 1000). Glede na celotno terciarno-kvartarno aktivno prebivalstvo pa je vrstni red tale: Kranj, Jesenice, Trbovlje, Koper, Novo mesto, Nova Gorica, Ptuj, Murska Sobota, Postojna, (vsi nad 1750 aktivnih). Vrstni red je seveda tu mnogo bližje onemu glede na celotno število prebivalstva teh centrov.

Že bežen pregled odnosov med stopnjo centralnosti posameznih krajev glede na opremljenost s centralnimi dejavnostmi in številom prebivalstva v njih pokaže, da je sicer v grobem res, da imajo večji centri višjo stopnjo centralnosti kot manjši. Toda to je res le z vidika celotne lestvice, kjer stopata v ospredje Ljubljana in Maribor, pri nižjih stopnjah pa je korelacija že na prvi pogled le šibka. Nekatera, po funkciji pretežno industrijska mesta (Jesenice, Kranj, Trbovlje), imajo tudi do nekajkrat več prebivalcev kot mesta, ki pripadajo isti ali bližnji stopnji centralnosti, a so razmeroma majhna (npr. Murska Sobota, Novo mesto, Nova Gorica). Zato je interesantnejša primerjava le po številu aktivnega prebivalstva v terciarnem in kvartarnem sektorju, kakor je to napravil na primer V. Rogić za centralne kraje v NH Hrvatski.³⁰ Toda taka primerjava ima slabo stran v okoliščini, da je del teh dveh sektorjev namenjen izključno prebivalstvu samega centra. Za ugotavljanje stopnje centralnosti pa je pomembnejši »mestotvorni« del teh dveh sektorjev, zato smo se pri primerjavi oprli nanj. Pri tem smo uporabili podatke, zbrane v študiji o funkcijah slovenskih mest³¹ a smo jih dopolnili z dodatno obdelavo za tiste centre, ki jih omenjena študija ni obravnavala. Ne glede na nekatere pomanjkljivosti pri opredeljevanju mestotvornega deleža, ki so opredeljene v omenjeni študiji, se pokaže, da je ujemanje velikostne hierarhije s stopnjami centralnih krajev mnogo večje, čeprav tudi ne tako popolno, kakor bi lahko teoretsko pričakovali. Težave so zlasti v prav spodnjem delu lestvice, kjer je opredeljevanje deleža »mestosluzhnih« dejavnosti najbolj problematično. Isto primerjavo smo izvršili tudi glede na mestotvorni del zaposlitve (delovišč) po stanju 1962 v istih terciarnih oziroma kvartarnih dejavnostih. Tudi tu se na kumulativni krivulji ne pokažejo izraziti preskoki, ki bi omogočali razvrščanje v stopnje, so pa izrazitejši kot če upoštevamo aktivno prebivalstvo; podatki pa so interesantni kot dodatna primerjava v zvezi s kvantitativno oceno opremljenosti posameznih stopenj centralnih krajev, pa tudi posamičnih centrov v odnosu do gravitacijskega zaledja.

Naslednja, za razumevanje sistema centralnih krajev pomembna korelacija je primerjava med obsegom gravitacijskega zaledja (merjenega po številu prebivalcev) in stopnjo centralnosti. Njen namen bi bil, da se empirično ugotovijo reprezentativne velikosti gravitacijskega

³⁰ V. Rogić, Fizionomska i funkcionalna regionalizacija Hrvatske, Zbornik VI. kongresa geografov FLRJ, Ljubljana 1962, str. 283 sl.

³¹ V. Kokole, Funkcije slovenskih mest, Geografski vestnik, XXXIV 1962, str. 38 sl.

zaledja za posamezne stopnje in posredno minimalne vrednosti pri posameznih stopnjah, ki bi teoretsko morale predstavljati »pragove«, kjer se pojavi določena stopnja centralnosti. Predvsem pa naj bi se ugotovile poprečne, za vsako stopnjo značilne vrednosti za število prebivalstva v značilnih gravitacijskih območjih.³² Dejansko vrednost take analize pa na žalost zmanjšuje nekaj okoliščin, ki smo jih deloma že omenili. To so predvsem velike razlike v značaju klientele od enega gravitacijskega območja do drugega (zlasti med pretežno »urbaniziranimi« in še močno »agrarnimi« področji Slovenije, kjer so kupna moč — in tudi fondi za družbene službe — občutno manjši kot v bolj »razvitih« predelih). So pa še druge okoliščine, v katerih raziskavo v temeljnem elaboratu o gravitacijskih območjih slovenskih mest,³³ ki na njem glede gradiva temelji študija, spričo omejenih sredstev vobče nismo mogli iti. Omeniti je treba tudi določeno problematičnost omejevanja gravitacijskih območij samih, kajti opraviti imamo s »splošnimi« gravitacijskimi območji. Tehtnejše rezultate bi dala nemara obdelava po specifičnih območjih za posamezne centralne funkcije. Kljub tem pomislekom smo primerjavo izvedli, da bi se dokopali vsaj do orientacije.

V smislu Christallerjeve sheme je zanimiva primerjava med poprečnim številom prebivalstva centralnih krajev določene stopnje in številom prebivalstva v njihovih značilnih gravitacijskih območjih. Kakor kaže tabela 3 je situacija naslednja:

Tabela 3

Poprečno število prebivalstva v centrih in značilnih gravitacijskih območjih leta 1961

Stopnja	Centri	Območja	Razmerje
IX	165 212	1 591 567	1 : 9,6
VIII	97 519	473 230	1 : 4,8
VII	27 968	265 008	1 : 9,4
VI	10 869	118 950	1 : 10,5
V	9 158	60 643	1 : 6,6
IV	4 479	21 518	1 : 4,8
III	2 667	16 491	1 : 6,1
II	1 381	7 651	1 : 5,5

³² Pojem »značilnega« gravitacijskega območja (za posamezno stopnjo) povzemamo po Bobeku (*»rangspezifisch«*) in pomeni gravitacijsko območje nekega kraja, kakor ga zajame s funkcijami najvišje stopnje, ki je v njem zastopana. Vsak centralni kraj ima le eno »značilno« gravitacijsko območje. Gl.: Bobek, Zentralörtliche Gliederung Österreichs. Berichte zur Raumforschung (1966), str. 118.

³³ V. Kokole, Gravitacijska območja slovenskih mest, UI SRS, Ljubljana, 1967 (tipkopis pri Skladu Borisa Kidriča v Ljubljani).

Kakor je razvidno je pri teh osmih stopnjah razmerje v petih primerih precej konstantno okrog 1 : 5,5, v treh pa izrazito večje. V Christallerjevi heksagonski shemi je to razmerje (razen na njegovi najnižji stopnji, ki ustreza pri nas centralnim vasem) tudi precej konstantno, toda višje, okrog 1 : 8. Po drugi strani pa je dobil Bobek³⁴ za Avstrijo pri devetstopenjski členitvi presenetljivo enakomerna razmerja, okrog 1 : 5! V tej luči je mogoče reči, da so bodisi gravitacijska območja centrov, ki bistveno presegajo razmerje 1 : 5,5 nerealno veliko omejena (kar pa analiza gravitacijskih območij zanika) oziroma ne povsem specifična, ne vsebujoča celotnega spektra reprezentativnih dejavnosti (kar bi mogli trditi v več primerih), bodisi, da so ustrezni centralni kraji za svojo stopnjo neprimerno majhni. Gre predvsem za centre v IX., VII. in VI stopnji, torej za Ljubljano, Celje ter pet »regionalnih« centrov. V primeru Ljubljane bi morale znašati prebivalstvo po standardnem razmerju 1 : 5,5 zgolj 907 000. To pa je toliko kot je dejansko znašalo prebivalstvo v okrajih Koper in Ljubljana (iz leta 1965) ter v treh občinah Spodnjega Posavja (914 000), v območju, ki na »višji ravni« gravitira edino le v Ljubljano! V primeru Celja (z 38 000 prebivalci v dejanski mestni aglomeraciji) bi znašalo po istem razmerju 209 000, spet toliko kot je znašalo prebivalstvo okraja Celje v obsegu iz leta 1961, predčasno priključitvijo Spodnjega Posavja (204 200). To bi bilo tudi nesporno celjsko gravitacijsko območje glede na centralne dejavnosti VI. stopnje.

V primeru centrov naše VI. stopnje ustreza razmerje skoraj natančno samo pri Kranju. Pri vseh drugih, razen pri Kopru, pa je celo znatno slabše kot 1 : 10, čeprav se zadnja leta hitro popravlja. Glede na popreček prebivalstva za centre te stopnje prebivalstvo v gravitacijskem zaledju ne bi smelo preseči 60 000. To je toliko kolikor je poprečni obseg gravitacijskih območij centrov V. stopnje. Razen Kranja so vsi štirje ostali centri dejansko taki centralni kraji, kjer se funkcije širšega, »regionalnega« značaja šele oblikujejo.

Pri Kopru in Novi Gorici je situacija jasna, ker začenjata nadomeščati nekdanje funkcije Trsta in »Stare Gorice«. Kot »regionalna« centra širših območij prav tako šele raste Novo mesto in Murska Sobota, središče dveh najbolj agrarnih predelov Slovenije.

V bistvu moremo podobno stanje ugotoviti tudi pri centrih V. stopnje (popreček stopnje 1 : 6,6). Medtem ko je pri Jesenicah in Trbovljah razmerje celo znatno manj kot 1 : 5,5, je pri drugih treh dejansko celo več ko 1 : 10. Seveda pa si Brežice delijo funkcije V. stopnje tudi s Krškim, Slovenj Gradec pa z Ravnami ter celo z Dravogradom. Z njihovim seštevkom ali celo z upoštevanjem sosednjih urbaniziranih vasi se razmerje seveda močno popravi. Enako pri Ptuj, centru enega najbolj agrarnih območij Slovenije, čeprav tam še ni povsem doseglo razmerja 1 : 5,5.

³⁴ H. Bobek, Aspekte der zentralörtlichen Gliederung Österreichs. Berichte zur Raumforschung, 2, Wien 1966, str. 121.

Poučna je situacija tudi na naslednjih treh stopnjah (IV.—II.), kjer razmerje v glavnem ustreza standardnemu razmerju 1 : 5,5. Tudi tu stopenjski popreček zakrije stvarno podobo, ki je mnogo bolj pestra. V II. in IV. stopnji celo skoraj tretjina centrov izrazito zaostaja za standardnim razmerjem. Pač na račun nekaterih večjih krajev, predvsem tistih z industrijo, kjer je razmerje celo znatno boljše kot za stopnjo v poprečku. Posebno pozornost zasluži II. stopnja. V več kot polovici primerov je razmerje bistveno slabše od standardne vrednosti ali stopenjskega poprečka. Zlasti zaostajajo v tem Grosuplje, Trebnje, Zalec, Mozirje, Lenart, Ormož in najbolj Šmarje pri Jelšah, centri v glavnem zelo agrarnih občin ali gravitacijskih območij. Obenem so to centralni kraji, ki — z izjemo Žalca — komaj še imajo svoji stopnji primerno opremljenost s centralnimi dejavnostmi. Zdi se, da more še to zagotoviti le sorazmerno zelo močno gravitacijsko zaledje, ki pri domala vseh teh centrih precej preseže po svojem številu prebivalstva ustrezní popreček. Isto velja za podobne primere v IV. stopnji. Tam nekatere posamične centralne dejavnosti dejansko zajamejo območje, ki je širše kot »splošno« gravitacijsko območje, ustrezajoč njihovi poprečni stopenjski opremljenosti.

Poleg primerjave razmerij med poprečnim prebivalstvom gravitacijskih območij določenih stopenj in poprečnim številom prebivalstva v centrih teh območij je zanimiva še primerjava razmerij med terciarno-kvartarnim »mestotvornim« aktivnim prebivalstvom oziroma »mestotvornimi« delovišči in celotnim prebivalstvom gravitacijskih območij. Pokaže namreč koliko takega prebivalstva oz. delovišč pride na 1000 prebivalcev. Primerjava je pokazala dvoje značilnosti:

1. Zelo nizke številke ne glede na stopnje centralnosti, kar bi pomenilo razmeroma slabo preskrbljenost katerekoli stopnje s centralnimi dejavnostmi. Na to kaže seveda že precej nizek delež terciarno-kvartarnih dejavnosti vobče, bodisi v strukturi aktivnega prebivalstva, bodisi v strukturi delovišč (kar je za Slovenijo kot celoto domala isto). Delež aktivnih »mestotvornih« prebivalcev v centralnih dejavnostih (seveda le v centrih od II. do IX. stopnje) je namreč komaj 5,1 % glede na celotno prebivalstvo (81 829 pri 1 591 567 vseh prebivalcih).

2. Presenetljiv je dokaj enakomerni delež (v %) mestotvornih aktivnih prebivalcev in predvsem delovišč v centralnih dejavnostih od celotnega prebivalstva posameznih gravitacijskih območij na določeni stopnji (tabela 4).

Presenetljiv enak delež »mestotvornih« delovišč v centralnih dejavnostih na vseh stopnjah (razen delno v IV. stopnji) očitno ni naključje. Zato lahko do neke mere služi tudi za ugotavljanje poprečne standardne zaposlitve v posameznih centrih raznih stopenj, ki je potrebna za zadovoljevanje nelokalnih potreb prebivalstva s centralnimi dejavnostmi. Ta popreček je okrog 25 delovišč na 1000 prebivalcev gravitacijskega območja. Gravitacijsko območje s 100 000 prebivalci zahteva vsaj 2500 takih delovišč v centru. Drugače rečeno, na tedanji (1961) »stopnji« družbeno-gospodarskega razvoja jih vsaj toliko

Tabela 4

Število mestotvornega aktivnega prebivalstva in delovišč v terciarnih in kvartarnih dejavnostih na 1000 prebivalcev značilnega gravitacijskega območja

Stopnja	Aktivni »mestotvorni«	»Mestotvorna« delovišča
IX	22,2	26,1
VIII	20,1	23,3
VII	15,3	24,7
VI	15,8	23,8
V	14,1	23,5
IV	25,4	31,4
III	17,0	25,3
II	12,8	24,5

Tabela 5

Delež vsega aktivnega prebivalstva in posebej »mestotvornega« ter delovišč od celote za vse centralne kraje (II. do IX. stopnje)

Stopnja	Aktivni »mestotvorni«	Delovišča	Vsi aktivni
IX	43,2	38,2	36,5
VIII	11,7	10,1	14,0
VII	5,0	6,0	3,0
VI	11,5	13,0	10,2
V	5,2	6,6	7,5
IV	10,7	10,0	11,7
III	9,3	10,3	10,4
II	3,4	4,8	5,6
IX—II	100,0 (81 829)	100,0 (108 043)	100,0 (138 935)

zmore. Kar je več, pomeni relativno boljše, nadpovprečno razvitost centralnih dejavnosti za dani obseg gravitacijskega območja. Če bežen pogled na glavno tabelo (tabela 6 pokaže, da sta izrazita taka primera Postojna ali Bled. Primerjava pa pokaže seveda tudi primanjkljaj tam, kjer pade število pod 25. Tak primer so Ravne in to celo že v okviru

same občine. Primerjava je nekoliko bolj problematična pri manjših centrih spričo manjše zanesljivosti opredeljevanja »mestotvornega« sektorja. Vsekakor pa je zgovorna pri krajih z več kot 5000 prebivalci. Pri centrih VI. stopnje izrazito presega standardno vrednost za svojo stopnjo Koper, nekoliko tudi Kranj. Toda Nova Gorica in Novo mesto, zlasti pa Murska Sobota, so že pod standardno vrednostjo. Med centri V. stopnje izkazujejo Jesenice najmočnejši odklon navzgor, Slovenj Gradec pa najizrazitejši odklon navzdol. Pri centrih IV. stopnje seveda razen pri Postojni ni bistvenega odklona; edino Kočevje kaže še izdaten odklon navzgor. Sicer pa se številke za posamezne centre zelo približajo standardni vrednosti. Večji so odkloni pri centrih III. stopnje, kjer pa je, kot rečeno, primerjava manj zanesljiva. Poleg Bleda kažejo izrazit odklon navzgor Sežana (obmejni prehod in obenem opremljenost, ki jo domala uvršča v IV. stopnjo), pa tudi Metlika in Dravograd (mali občini z delno nadobčinskimi funkcijami v obeh njunih središčih). Mnogo centrov pa kaže precejšen odklon navzdol (Šmarje pri Jelšah, Mozirje, Cerknica, Logatec, Trebnje) Šoštanj in Velenje le skupaj dosežeta standardno vrednost. Pri centrih II. stopnje naj omenimo le najbolj kričeče odklone in to v glavnem le navzgor. Kažejo jih Bovec, Hrpelje-Kozina, Bohinjska Bistrica, Žiri, Ivančna gorica in Rogaška Slatina. Dalekosežnejših zaključkov pa tu ne gre delati.

Iz tabele 6 (v prilogi) in zlasti iz tabele 5 razberemo še nekaj. To je izrazita koncentracija (nelokalnih) centralnih dejavnosti v Ljubljani, pa bodisi da gre za aktivne »mestotvorne« prebivalce, bodisi za delovišča v ustreznih dejavnostih. Od celote za vse centralne kraje v Sloveniji jih odpade na samo Ljubljano okrog 40 %, na Ljubljano skupaj z Mariborom pa celo čez polovico.

Tabela 7

Specifični pokazovalci za posamezne stopnje

Stopnje	Prebivalstvo centralnih krajev		Aktivni v terciarno-kvartarnih dejavnostih				Delovišča v terciarno-kvartarnih dejavnostih (»mestotvorni«)	
			vsi		(»mestotvorni«)		popr.	mediana
	popr.	mediana	popr.	mediana	popr.	mediana		
IX	165 212	(165 212)	50 725	(50 725)	35 385	(35 385)	41 673	(41 673)
VIII	97 519	(97 519)	19 458	(19 458)	9 542	(9 542)	11 040	(11 040)
VII	27 968	(27 968)	5 373	(5 373)	4 066	(4 066)	6 547	(6 547)
VI	10 869	8 640	2 244	2 341	1 804	1 739	2 836	2 900
V	9 155	7 392	2 066	2 089	859	762	1 430	1148
IV	4 479	4 844	1 083	890	547	493	677	633
III	2 267	2 240	572	528	297	273	395	401
II	1 381	1 274	284	256	98	80	191	180

Tabela 8

Razponi znotraj posameznih stopenj

Stopnje	Prebivalstvo centralnih krajev		Aktivni v terciarno-kvartarnih dejavnostih				Delovišča v terciarno-kvartarnih dejavnostih (=mestotvorni«)	
			vsi		(>mestotvorni«)		absolutni	med I. in IV. kvartilom
	absolutni	med I. in IV. kvartilom	absolutni	med I. in IV. kvartilom	absolutni	med I. in IV. kvartilom		
VI	6 601— 21 477	8 354— 11 545	2 086— 4 575	2 137— 3 077	1 353— 2 717	1 445— 2 165	2 373— 3 422	2 337— 3 112
V	2 641— 15 987	4 069— 15 726	776— 3 369	987— 3 211	492— 1 440	528— 1 074	696— 2 676	728— 1 902
IV	1 965— 7 498	3 413— 5 307	514— 1 771	775— 1 241	94— 1 242	375— 769	141— 1 634	521— 770
III	533— 6 097	1 516— 4 154	176— 1 159	375— 724	54— 718	208— 347	105— 952	274— 575
II	668— 3 125	821— 1 683	55— 499	192— 419	17— 273	44— 165	8— 450	118— 242

(na VII., VIII., IX. stopnji je samo po eno mesto, zato ni razponov)

Tabeli 7 in 8 pa pregledno ilustrirata predvsem znatne razlike, ki obstojajo znotraj posameznih stopenj. Medianske vrednosti (v tabeli 7) se seveda še dokaj dobro ujemajo s poprečki. Za celotno prebivalstvo in aktivno v terciarno kvartarnem sektorju, vse ali zgolj mestotvorno, so na splošno nižje kot aritmetični poprečki za centralne kraje od 2. do 6. stopnje. Če pa primerjamo delovišča v ustrezni skupini pa so medianske vrednosti na splošno višje.

Prav posebno zanimiva je tabela 8, ki ilustrira razpone znotraj posameznih stopenj za iste indikatorje. Poleg absolutnih razponov med najvišjimi in najnižjimi vrednostmi teh indikatorjev so posebej navedeni še razponi samo znotraj 2. in 3. kvartila v celotnem razponu. Da so ti razponi zelo veliki, kadar primerjamo celotno prebivalstvo centralnih krajev, je razumljivo spričo pestre funkcionalne usmerjenosti teh krajev, ki opravljajo poleg centralnih še druge funkcije. Isto — a seveda še poudarjeno — velja tudi za vse aktivno prebivalstvo v terciarno-kvartarnih dejavnostih. Razumljivo je tudi, da je ta razpon večji pri manjših krajih oziroma onih na nižjih stopnjah centralnosti. Presemetljivo velike pa so razlike, ko obravnavamo zgolj »mestotvorni« del aktivnega prebivalstva (oziroma delovišč). Na svoj način samo dokumentirajo opažanja, ki smo jih navedli že ob primerjavi med velikostjo centrov in velikostjo območij. Predvsem dejstvo, da obstojajo v Sloveniji zelo velike regionalne razlike v opremljenosti s centralnimi dejavnostmi na vseh stopnjah; ne le na nižji osnovni stopnji ampak tudi na srednji, čeprav tam niso toliko izrazite.

Primerjava absolutnih razponov pokaže, da zgornje vrednosti v takih razponih segajo še daleč navzgor v razpon pri sledeči stopnji centralnosti. Primerjava razponov znotraj 2. in 3. kvartila pa tega v glavnem ne pokaže. Vidi se tedaj, da je na vsaki stopnji komaj okrog polovica centrov, kjer so stopenjske vrednosti res znotraj značilnih razponov v kumulativnem nizu. Ne moremo tedaj trditi, da bi lahko govorili o nekih bolj trdnih empiričnih normativnih vrednostih za posamezne indikatorje na raznih stopnjah centralnosti. Vsaj ne ko obravnavamo naše podrobnone stopnje (od II do VI.).

Dejansko moremo opaziti, da se kumulativni nizi vrednosti za posamezne stopnje izrazito »luskinasto«^{34a} prekrivajo. Do podobnih opažanj je prišel tudi Bobek^{34a} za sosednjo Avstrijo, čeprav tam razponi za obseg gravitacijskih območij še zdaleč niso tako veliki; to očitno pomeni, da je sistem centralnih krajev v tej deželi z manjšo dinamiko razvoja bolj »vraščen«^{34a} v regionalno strukturo.

Č. PODOBA OMREŽJA CENTRALNIH KRAJEV IN GRAVITACIJSKIH OBMOČIJ

Dominantne in podrejene stopnje

Ta zaključena analiza, ki je v nekem smislu tudi že ovrednotenje sistema centralnih krajev oziroma njihove hierarhije, pokaže, da sta od devetih stopenj najbolj problematični tretja in četrta, to sta oni dve, ki jih reprezentira velika večina občinskih središč. Funkcija osrednjega centralnega kraja, ki je več kot lokalno pa tudi več kot mikroregionalno središče in ki jo je institucionalni okvir komunalnega sistema tako močno poudaril, ustvarja iz njih eno od zelo dominantnih stopenj v hierarhičnem sistemu. Le-ta predstavlja kristalizacijo in polarizacijo centralnosti na tej ravni. In ker predstavljajo z izjemo kake desetorice drugih močnejših centrov centralni kraji na tej stopnji ali ravni veliko večino urbanih središč v Sloveniji, so za prostorsko načrtovanje tudi eden od osnovnih problemov. Le nekaj je tako slabo opremljenih, da se uvrstijo le v II. od naših devetih stopenj.

V nekem smislu bi tedaj lahko govorili le o eni izraziti stopnji, kjer pa lahko razlikujemo dve ravni; bodisi, da je spodnja izmed njiju nepopolno opremljena varianta osnovne ali pa, da je zgornja raven nadpoprečno opremljena varianta spodnje, temeljne. V smislu trostopenjske osnovne členitve bi mogli slej ko prej smatrati, da je ta druga opredelitev ustreznješa, zlasti še če centralne vasi kot povsem lokalne centralne kraje izločimo iz obravnave.

Med občinskimi centri, ki glede na opremljenost z reprezentativnimi centralnimi dejavnostmi dosegajo IV. stopnjo, so predvsem sre-

^{34a} H. Bobek, Aspekte der zentralörtlichen Gliederung Oesterreichs. Berichte zur Raumforschung, 2, Wien 1966, str. 120, 121.

dišča občin, ki štejejo 20 000 prebivalcev ali več (Tolmin, Ajdovščina, Radovljica, Škofja Loka, Kamnik, Domžale, Krško). Dalje so med njimi tudi nekatera središča po številu prebivalstva le srednjevelikih občin (s 15—20 000 prebivalci), ki pa so stara zgodovinska mesta (Idrija, Kočevje, Črnomelj, Slovenj Gradec, Ljutomer). Mesta iz te skupine ležijo po večini v bolj obrobni predelih in opravljajo nekaj svojih značilnih funkcij dejansko še za eno ali celo več sosednjih občin; šele tako dosežejo dovolj veliko gravitacijsko zaledje. Med centre te stopnje se uvršča tudi nekaj mest, kjer opremljenosti te stopnje tudi ne moremo razložiti z obsegom gravitacijskega zaledja domače občine. To sta Piran, ki si deli nekatere »nadobčinske« funkcije s Koprom (in Izolo) in Ravne, ki si deli take funkcije s Slovenj Gradcem (in celo z Dravogradom).

Večina centrov III. stopnje so prav tako središča občin, predvsem manjših in srednje velikih z 10—15 000 prebivalci ali nekaj čez: Tržič, Vrhnika, Logatec, Cerkljica, Ribnica, Metlika, Litija, Trebnje, Zagorje, Hrastnik, Sevnica, Laško, Mozirje, Dravograd, vse še v alpsko-kraškem in predalpskem pretežno hribovitem svetu. V subpanonskem gričevnato-ravninskem svetu pa so središča občin, ki so sicer večje, a pretežno agrarne tudi po večini le centri III. stopnje: Slovenska Bistrica, Slovenske Konjice, Lenart, Gornja Radgona, Ormož, Lendava, Šmarje pri Jelšah, pa tudi Žalec in Grosuplje v predalpskih kotlinah. Razlike v splošni stopnji razvitosti se tedaj odražajo tudi v stopnji opremljenosti centralnih krajev, ki so si sicer enakovredni.

Posebej je treba omeniti Velenje in Šoštanj, ki se vsak zase uvrščata komaj v III. stopnjo, čeprav gre tu za večje in manj agrarno območje s pretežno urbaniziranim prebivalstvom. Razlog je seveda na dlani. Velenje kot novo mesto še ni utegnilo razviti ustrezne dejavnosti.

Ko obravnavamo centre III. in IV. stopnje, je treba opozoriti, da imamo poleg Velenja še dve občini, kjer imamo več kot dva centra, ki se uvrščata više od I. in II. stopnje. V občini Radovljica je poleg občinskega središča še Bled, ki po opremljenosti z reprezentativnimi centralnimi dejavnostmi dosega vsaj III. stopnjo centralnosti (razen v upravnem pogledu). Tu se kot pri Piranu očitno odraža turistična funkcija kraja, ki terja boljšo opremljenost, kot bi jo moglo ustvariti zelo majhno neposredno gravitacijsko zaledje Blejskega kota. Drug tak kraj so Prevalje, ki pa so v bistvu del skupne urbane aglomeracije z Ravnam, ki niso niti 4 km daleč.

Med občinskimi središči ne dosežeta niti III. stopnje centralnosti edino Šentjur pri Celju in Radlje. Šentjur je majhen center brez prave urbane tradicije in sedež le srednje velike agrarne občine. Predvsem pa je komaj 10 km daleč od dobro opremljenega Celja. Bližina bistveno močnejšega centra se kaže tudi drugje kot okoliščina, ki v občinskih centrih znižuje stopnjo centralnosti, zlasti če ta središča sama niso znatna. Zdi se, da sta taka primera Žalec, središče velike in precej razvite občine, in najbrž tudi Grosuplje. Po vsej verjetnosti moremo tudi

razmeroma skromno opremljenost Sežane, ki po izbranih reprezentativnih dejavnostih ne doseže več kot III. stopnjo, pripisati okoliščini, da je tako rekoč na pragu Trsta. Pri tem pa gre za prostrano občino, ki se tudi po številu prebivalstva uvršča že med večje. Kraj sam pa je bil do povojne dobe, ko je nenadoma prevzel vlogo več kot mikroregionalnega središča, tudi razmeroma majhen. Pri tem pa je občina Sežana v odnosu do »regionalnih« centrov kot sta Koper ali Nova Gorica, da ne govorimo o odnosu do Ljubljane, pravzaprav tudi zelo obrobna.

Shema omrežja

Schematični kartogram (glej karto 3) gravitacijskih območij, ki pripadajo centrom višjih stopenj (V.—VI.) oziroma v tristopenjski členitvi centrom »srednje« in »višje« osnovne stopnje, skuša biti nekak generaliziran grafični povzetek ugotovitev. Zrisan je namenoma tako, da poudari današnjo stvarnost, nekatere bistvene poteze in obenem tako, da nakaže tudi problematiko in to prevsem z vidika SR Slovenije, čeprav obstaja seveda tudi problematika odnosov med sistemom centralnih krajev v Sloveniji in njihovim omrežjem v sosednih deželah.

Shema izhaja iz izhodišča, da je ojnica celotnega sistema glavno mesto Ljubljana kot center najvišje stopnje. Okrog te ojnice so nekako v krogu razporejeni centralni kraji »srednje osnovne stopnje« (naši centri V., VI. in tudi VII. stopnje), skupaj osem centrov (3 + 4 + 1). Območje Severovzhodne Slovenije oblikuje svoj lastni sistem okrog »pomoznega centra« višje stopnje — Maribora. Ta zajema glede na Ljubljano najbolj obrobni del Slovenije, ki prav zato potrebuje tak sekundarni center višje stopnje. Ta »subsistem« pa je nekako okrnjen: v svojem območju zajame le tri centralne kraje »srednje osnovne stopnje« (enega VI. in dva V. stopnje).

Vsako gravitacijsko žarišče na »srednji osnovni stopnji«, ki je polno razvito v smislu VI. stopnje po naši opredelitvi (ali celo z nadpoprečno stopnjo opremljenosti za to raven, na primer Celje) obdaja obroč centralnih krajev »nižje osnovne stopnje«. To so po veliki večini občinski centri, od katerih so nekateri vsaj srednje dobro opremljeni za to stopnjo (centralni kraji III. stopnje), drugi pa nadpoprečno opremljeni (centralni kraji IV. stopnje). Svoje gravitacijsko območje na tej »regionalni« ravni ima za ustrezne reprezentativne dejavnosti seveda tudi Ljubljana. Če upoštevamo med temi centri »nižje stopnje« le poprečno ali nadpoprečno opremljene (III. in IV. stopnje), je njihovo število po posameznih regionalnih gravitacijskih območjih dokaj različno.

Tudi pri »regionalni« ravni gravitacijskih žarišč oziroma njihovih območij moremo ugotoviti pojav sekundarnih centrov, kakršnega pomeni na »makronivoju« Slovenije Maribor. Gre za centre naše V. stopnje oziroma za njihova značilna gravitacijska območja. Tudi ti se pojavljajo glede na vodilna žarišča na »regionalnem nivoju« v bolj ali manj obrobni legah in — v več primerih — na področju prepletanja

gravitacijskih silnic dveh »vodilnih« regionalnih žarišč. Taka primera sta zlasti Trbovlje (med Ljubljano in Celjem) ter še izraziteje Brežice (med Novim mestom in Celjem). Manj značilno je prepletanje za Slovenj Gradec, kjer je vpliv Maribora kot »nadrejenega« centra odločilen in enako za Ptuj, v katerega specifično območje centra V. stopnje vpliv Murske Sobote skoraj ne seže več. Posebna je situacija pri Kranju. Kranj je nedvomno po opremljenosti centralni kraj VI. stopnje, toda nikakor ni v obrobni legi glede na Ljubljano, kakor to velja za druga vodilna regionalna žarišča. Ravno obratno, »značilno« gravitacijsko zaledje Kranja teži močno tudi proti Ljubljani. Vsekakor pa ne velja to v taki meri za njegov obrobni del nad Podvinom, kjer sekundarni centralni kraj Jesenice delno prevzame vlogo Kranja in Ljubljane.

Območja regionalne funkcije Ljubljane, to je njene »neznačilne« vloge centra tudi VI. stopnje, se prepletajo tudi z maksimalnima regionalnima območjema Nove Gorice in Kopra. Silnice vseh treh centrov se stikajo nekako na območju Razdrtega. Toda do oblikovanja nekega sekundarnega centra, podobnega Brežicam ali Slovenj Gradcu, tu zaenkrat še ni prišlo. Res pa je Postojna kot najbližji centralni kraj »nižje osnovne stopnje« daleč bolj opremljena kakor bi pričakovali glede na njeno gravitacijsko območje v mejah občine.

Ptuj ima v mariborskem »submakroregionalnem« območju oziroma v konstelaciji »regionalnih« centrov Severovzhodne Slovenije podoben položaj kot Kranj v ljubljanski konstelaciji.

Zaključni pregled

Zdi se, da se iz citirane dokumentacije ne glede na njeno nepopolnost, ki je v zvezi s skromno kazuistiko, vendar dokaj prepričljivo kažejo nekatere bistvene značilnosti sistema centralnih krajev v Sloveniji, zlasti še glede na njegovo dinamiko.

Hierarhična zgradba sistema se jasno odraža samo na nekaterih od devetih podrobneje razčlenjenih stopenj. Na najvišji, deveti stopnji imamo le Ljubljano kot glavno mesto republike. Na vrh srednjega dela celotne lestvice se uvrščajo centri kot Novo mesto, Nova Gorica, Murska Sobota, Koper in Kranj, katerih gravitacijsko območje obsega večje število občin. Dalje imamo številne centralne kraje, ki so bodisi na spodnjem robu srednje tretjine celotnega razpona ali pa prav na zgornjem robu spodnje tretjine. Končno imamo še čisto lokalne centre prav na dnu lestvice, ki jih predstavljajo »centralne vasi« oziroma centralni kraji I. stopnje. Vse druge od devetih stopenj se pokažejo kot mnogo labilnejše; centralni kraji na teh stopnjah so v nekem smislu »pomožni« ali »sekundarni« centralni kraji glede na sosednje najbližje centre višje stopnje. To podobo očitno pogojuje trenutna konstelacija raznih faktorjev v okviru treh Christallerjevih »načel«, od katerih je »upravno« (ali tudi institucionalno) načelo očitno prevladovalo nad drugimi. V zgornjem delu razpona je Maribor očitno »sekundarni« center na repu-

bliški ravni. Lahko bi ga imenovali »subrepubliški center«. Vloga Celja kot »pomožnega« ali »sekundarnega« centra v zgornji tretjini trostopenjske lestvice je manj jasna in očitno zelo problematična, ne glede na to, kako se, zlasti glede terciarnokvartarnega sektorja, odklanja od centrov v srednjem delu celotnega razpona. Če bi primerjavo izvedli na osnovi širšega izbora centralnih dejavnosti, kakor pa smo si jih izbrali za reprezentativne, bi se pokazalo, da Celje na splošno ni kaj bistveno bolj opremljeno kot nekaj centrov na naslednji nižji (VI.) stopnji in da je dejansko samo še nadpoprečno opremljen »širši regionalni center«. Drugačna pa se zdi vloga centrov, ki smo jih uvrstili v V. stopnjo. Kot je pokazala analiza obsega njihovih gravitacijskih območij, gre za središča ožjih regionalnih, slej ko prej večobčinskih enot, včasih kar nekakih »somesstij«. Taki primeri so Brežice, Trbovlje, Slovenj Gradec (bolje »somesstje« Slovenj Gradca z Ravnami in Dravogradom) in Ptuj. Nekateri med njimi so v smislu Ilesičeve regionalizacije »mezoregionalnega« značaja. Ne spadajo pa sem vsa središča »mezoregij«, kakor jih je razlikovala ta regionalizacija. Nektera med njimi imajo v svojem zaledju pre malo prebivalstva ali pa je le-to preveč razpršeno, da bi moglo priklicati v življenje primerno opremljenost (na primer Tolmin in Kočevje).

V podobnem odnosu so centri v sredini spodnjega dela lestvice. Gre za tako imenovane »ruralne centre«, ki so nekje vmes med občinskimi središči in centralnimi vasi. Opravljajo določene centralne funkcije za območja, ki zajemajo dve ali več »centralnih vasi« z njihovim povsem lokalnim zaledjem; so tedaj več kot zgolj »vasi«. Glede na celotni sistem se ne uvrščajo v nobeno pravilno hierarhično razmerje, zlasti pa kaže njihova dejanska prostorska razporeditev v celotnem omrežju, da gre za izrazite »pomožne« centralne kraje, ki posredujejo določene »urbane« centralne funkcije tam, kjer jih občinska središča zaradi slabe dostopnosti ne morejo opravljati, ali pa tam, kjer dopuščajo obstoj takega »pomožnega« središča kljub temu, da je občinsko središče kar ugodno dostopno, določeni pogoji, na primer večja lokalna zgoštev prebivalstva. To velja zlasti za območja, ki jih je zajela močnejša urbanizacija podeželja; redkeje se je tak »pomožni« center uveljavil tudi drugje (na primer Beltinci). Primere prve vrste, pri katerih je na nastanek »pomožnega« središča vplivala neugodna dostopnost današnjega občinskega središča, so Cerkno, Bovec, Bohinjska Bistrica in Rogaska Slatina, primeri druge vrste, ob večji krajevni zgoštev prebivalstva, pa Medvode, Mengeš, Ruše in morda še drugi. Dejstvo, da so le-ti skoraj vedno tudi »industrijski« kraji z zgoštevijo neagrarnega prebivalstva, dokazuje, da bi brez tega težko prevzeli vlogo centralnega kraja na tej stopnji. Primera Železnikov in Žirov (tu v razliko z Gorenjo vasjo) sta dokaz za to. Upravičeno lahko tedaj centralne kraje te stopnje označimo kot sekundarne, pomožne centre nadkrajevnega pomena v mejah posameznih občin ali morda kratko kar »sekundarne občinske centre«. Celotna njihova stopnja v lestvici pa ne pomeni kake »dominantne« poteze v celotnem sistemu.

III. LOKACIJSKI FAKTORJI IN RAZVOJNE TEŽNJE

Uvodne opombe

Funkcionalno povezovanje ustreznih centralnih dejavnosti v določene »stopnje« in prostorska zgostitev teh dejavnosti v določenih krajih, skratka sistem in omrežje centralnih krajev, sta očitno posledica delovanja vrste faktorjev. Christaller je te domnevane zakonitosti opredelil v smislu treh osnovnih »načel«, »upravnega«, »oskrbnega« in »prometnega«, ki vsak po svoje in končno v součinkovanju determinirajo dejanski sistem oziroma omrežje. Analizirati jih je mogoče »funkcionalno«, v neki točki časovnega prereza, pa tudi »genetsko«, s sosledjem sprememb, ki ga moremo opazovati v delovanju in prostorski manifestaciji posamičnih faktorjev. Ker je bil naš namen, da v končni fazi, na osnovi pravkar prikazane empirične raziskave, poskusimo pojasniti dejanski sistem in omrežje centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij v Sloveniji, se ne moremo lotiti te naloge ne da bi poskusili omenjene faktorje nekoliko поблиže analizirati in ovrednotiti v njihovem realnem geografskem okviru. Pri tem pa je še posebej naš namen, da pridemo tudi do določenih spoznanj o razvojnih težnjah, da bi v njihovi luči mogli nekoliko trdneje postaviti tudi nekaj domnev o bodočnosti omrežja centralnih krajev oziroma o gravitacijskih silnicah.

A. OPREDELJUJOČA NAČELA

Upravno načelo

Upravno načelo glede na razvojne težnje v politično-teritorialni členitvi Slovenije v zadnjih desetletjih smo že v naši preliminarni analizi obširneje obravnavali in naših opažanj tu ne bi ponavljali. Vrnili pa se bomo k njim, ko bomo poskusili osvetliti dinamične aspekte celotnega sistema centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij. Oglejmo si zato najprej faktorje, ki sodelujejo v oblikovanju dejanskega omrežja kot geografske stvarnosti in se uveljavljajo v okviru drugih dveh Christallerjevih »načel«.

Oskrbno načelo

V zvezi z genetskimi osnovami sedanjega sistema centralnih krajev je pomembna okoliščina, da se je njihovo omrežje kot sistem v bistvu utrdilo šele v novejšem zgodovinskem obdobju. Do industrijske, oziroma še točneje, »prometne« revolucije, ki so jo prinesle železnice, je sistem obstajal v glavnem glede na upravne funkcije in se je oskrba z dobrinami in storitvami odvijala v glavnem le na mikroregionalni ravni ozi-

roma je bila na tej ravni kar atomizirana. Centralni kraji glede na to funkcijo skoraj niso bili povezani v nek hierarhični sistem, vsaj ne daleč navzgor po hierarhični lestvici.

Osnove za centralnost so se pa v sodobnih razmerah močno spremenile. Centralni kraji nižje stopnje (ki so v študiji imenovani tudi »ruralni centri«) so bili prvotno centri za posredovanje raznih, tudi upravnih storitev s periodičnim ritmom uporabe. Danes postajajo vse bolj centri vsakodnevnne ali vsakotedenske oskrbe okolišnega prebivalstva, deloma s storitvami, zlasti pa z dobrinami. Njihova nekdanja vloga »lokalnih tržišč« za proizvode okolice je odpadla ali pa se zelo zmanjšala. Trgovino, delno pa tudi obrt, so opravljali potujoči trgovci in obrtniki. Centralni kraji najnižje stopnje (»centralne vasi«) so bili v pogojih pretežno naturalnega agrarnega gospodarstva predvsem centri lokalnih »terciarno-kvartarnih« storitev. V pogojih blagovnega tržnega gospodarstva pa je ta komponenta centralnih funkcij relativno izgubila na pomenu v korist funkcije osnovnih preskrbovalnih centrov. Agrarno prebivalstvo je že močno odvisno od pogostih, če že ne vsakodnevnih nakupov cele vrste živil in trajnih potrošnih predmetov, ki so jih nekdanj proizvajali in predelovali doma v vaseh (kruh, obleka, obutev, marsikako orodje, gospodinjski pribor ipd.). Obseg te, sicer »neelastične potrošnje« se bo z dvigom življenjskega standarda gotovo še znatno povečal, zlasti ob spremenjeni ekonomski strukturi podeželskega prebivalstva.

Podobno je s storitvami. Potreba po nekaterih med njimi se je močno zmanjšala zaradi porabe industrijskih izdelkov (čevlji, obleka, orodje) ali zaradi mehanizacije v kmetijstvu (kovači, kolarji, sedlarji, ipd.). Pojavila se je pa potreba po novih (mehanične delavnice, popravilo strojev in orodja, aparatov). Zaradi krčenja klientele se nekatere storitve lahko ekonomsko obdrže le v manj številnih centrih z večjim zaledjem. Pri drugih pa terja koncentracijo draga specializirana oprema za opravljanje storitev (popravila strojev, aparatov).

Glede na načelo »oskrbe«, »tržišča« ali »klientele«, ki tako močno določa obseg gravitacije oziroma razmestitev centrov in izvira iz populacijskega potenciala gravitacijskega zaledja, je treba poudariti, da so glede tega med posameznimi skupinami dejavnosti velike razlike bodisi glede na značaj skupine ali pa na stopnjo superstrukturne institucije. Določene skupine — tipična primera sta zdravstvo in javna uprava — zadevajo celotno prebivalstvo oziroma vse socialne sloje v določenem gravitacijskem območju ne glede na starost, spol, poklic, izobrazbo, dohodke, da navedemo samo nekatere od možnih indikatorjev slojevitosti. Druge skupine, kot na primer »visoka kultura«, pa zadevajo, če gledamo realistično, samo določene sloje. Pri tem gre lahko tudi še za prostorsko koncentracijo uporabnikov superstrukture ali pa za njihovo disperzijo, namreč relativno glede na prostorsko razporeditev celotnega prebivalstva določenega gravitacijskega območja. Upoštevanje te okoliščine in vsaj globalno poznavanje takih razporeditev pojasnjuje marsikatera na-

videzne, empirično ugotovljene anomalije v razmestitvi centrov in v teritorialni izobliki gravitacijskih zaledij.

Opozoriti je treba še na neko okoliščino, ki jo pri obravnavanju gravitacije k centrom na splošno in gravitacijskih območij pogosto prezremo. To sta značaj in vloga gravitacijskega žarišča samega pri nastanku klientele, ki uporablja ali more uporabljati centralne dejavnosti. Gre seveda predvsem za število prebivalstva v centru (in morda v njegovi pretežno urbanizirani bližnji okolici), zlasti pa še za njegovo družbeno-gospodarsko strukturo, ki pogojuje potrošnjo (celo na območju superstrukture).

Bodisi da gre za tolmačenje obstoječega stanja ali za ocene razvojnih možnosti, sta važni dve značilnosti superstrukture. Prva je v tem, da ima superstruktura ali vsaj njen del značaj splošne potrošnje z izrecno deklarirano družbeno odgovornostjo napram celotnemu prebivalstvu. Druga značilnost pa je v tem, da je del superstrukture prav tako izrazita stvar zelo individualne osebne »potrošnje« (kultura). Pri superstrukturi gre nadalje lahko za področja, kjer je potrošnja zelo neelastična ali pa za takšna, kjer je izrazito elastična in dinamična. Zdi se, da moremo tudi tu določiti sektorje razvoja in sektorje sorazmernega zastojanja.

Kakor smo že omenili, gravitacijske vloge posameznih mest ne ustvarja zgolj superstruktura oziroma kvartarni sektor, ampak zelo močno, če ne na prvem mestu, terciarni sektor v ožjem smislu. To je treba imeti pred očmi, kadar vrednotimo razvojne trende.

Razporeditev centralnih krajev in izoblika njihovih gravitacijskih območij ni statična danost. Izoblikovala se je v dolgotrajnem procesu in je pogojena z zgodovinskimi in geografskimi faktorji, pa z ekonomskimi, ki se vsekakor tudi spreminjajo. Vsekakor pa je stanje gravitacije, kakršno je pred nami, zaradi močne inertnosti pojav, ki bo bistveno vplival na razvoj še desetletja in ga je treba zato pri planiranju tehtno upoštevati.

Centralne dejavnosti sodijo v terciarni in kvartarni sektor. Potrebe, ki jih zadovoljujejo, so zlasti pri manjših centralnih krajih nižje stopnje omejene s fondom za osebno in splošno potrošnjo, ki je na razpolago, bodisi pri posameznikih ali pri gospodarskih ter drugih organizacijah ter pri političnoteritorialnih skupnostih. Možni obseg te potrošnje bo pač nujno določal obseg povpraševanja po dobrinah (nakupih) ali po storitvah, ki jih te dejavnosti nudijo ali posredujejo. Opredeljeval pa bo po drugi plati tudi značaj in izbor prednostnih potreb oziroma bo določal strukturo potrošnje. Splošno znano je, da je ob nizkem osebnem dohodku struktura drugačna (hrana, obleka) kot pri visokem (hišna oprema, gospodinjski stroji, pijača, zabava itd.). Mali kmet s še močno avtarkično usmerjeno proizvodnjo more kupovati le malo in to le najnujnejše industrijske izdelke; tudi glede storitev je le skromen potrošnik. Manjša potrošnja, značilna zlasti za agrarna področja, zahteva za obstoj rentabilnega storitvenega obrata več potrošnikov. Pri enaki

razporeditvi in gostoti prebivalstva je torej potrebno večje ozemlje in s tem večja oddaljenost med centri, ki posredujejo storitve, oziroma čisto marginalno obratovanje podjetij ali obratov, ki opravljajo določeno dejavnost.

Pomembno vlogo ima pri lokaciji **institucionalni faktor**, že v smislu splošnega družbenega sistema, zlasti pa v smislu institucionalnih okvirjev in organizacijskih oblik na posameznih področjih superstrukture, na primer v zdravstvu, šolstvu, prosveti itd. Centralistični sistemi dajejo prednost vodilnemu centru, obratno pa načelo decentralizacije dimenzionira sistem v odnosu do uporabnikov. Centri se pojavijo na tisti »teritorialni ravni«, ki more zagotoviti vsaj spodnji »prag« za obstoj določene superstrukture.

Omeniti je treba še dva postulata splošne teorije o centralnih krajih, kakor jo je formuliral Christaller. Brez njiju odstopanja od teoretično pravnega omrežja ne moremo ustrezno pojasniti. Christallerjeva shema predvideva v bistvu enako sposobnost uporabljanja »centralnih dobrin« in »centralnih storitev«, to je enako strukturo potrošnje in enako kupno moč. Očitno je, da potem pride do pravilno izoblikovanega sistema in omrežja centrov tudi še pod pogojem, da so potrošniki približno enako gosto razporejeni v prostoru.

Pri delovanju tržnega faktorja (ali načela oskrbe) je treba upoštevati, da klasična Christallerjeva teorija predvideva delovanje prostega tržnega mehanizma za dobrine in storitve in ustrezno zasebno podjetništvo pri oblikovanju in razvoju dejavnosti v določenih krajih. Ne enega ne drugega pa v omrežju centralnih krajev v Sloveniji po drugi svetovni vojni skoraj ni bilo razen delno v obrti in gostinstvu. Kolikor pa je bilo, se je razvijalo v drugačnih institucionalnih okvirih. Ti pogoji so bili v zadnjih dveh desetletjih prisotni le v zelo omejenem obsegu. Nemogoče je bilo tedaj pričakovati, da se bo sistem centralnih krajev stvarno razvil v tako pravilno izobliko kot bi jo mogli sicer pričakovati.

Prometno načelo

Prometno »načelo« se veže s pojmom dostopnosti, pod katerim razumemo običajno fizično možnost stikov med centrom in naselji v okolici, v smislu upravljanja centralnih dejavnosti ali naprav, ne glede na to, kako je ta okolica obsežna.

Dostopnost je dana, če so na voljo prometna pota (ceste, železnice, plovna pota, letališče), prevozna sredstva (če so razdalje prevelike za pešhojo) in finančna sredstva, da se jih poslužujemo. Ker je po krajši cesti, z boljšimi in pogostejše razpoložljivimi vozili ceneje in lažje priti v centralno naselje, je dostopnost funkcija osnov, ki jo omogočajo oziroma pogojujejo. Pri tem je konstantni element oddaljenost.

Pri obravnavi »prometnega načela« kot enega od treh glavnih načel, ki gradijo sistem centralnih krajev, je pomembna dinamična komponenta dostopnosti.

Zdi se, da osebni avtomobil, zlasti pa njegova bolj množična uporaba, bistveno poruši razmerja oziroma »značilne vrednosti« pri nižjih stopnjah sistema. Celo pri slabši kakovosti cest in zgostitvi prometa se na primer radij polurne dostopnosti nekega centra v primerjavi s pešhojo podesetori (2—3 km proti 20—25 km). Tu pa smo že takoj pri značilnem radiju za centre kar četrte stopnje (po Christallerju).

Eden od kritičnih parametrov Christallerjeve sheme so tudi značilne razdalje med centri iste stopnje (7, 12, 21, 36 itd. km), ki izhajajo prvič iz heksagonske sheme in drugič iz predpostavke, da je tipična razdalja med dvema centroma na najnižji stopnji (*Marktflecken*) 7 km. Tipičen radij takega centra je torej 4—5 km, se pravi, največ uro pešhoje, kar je za pešhojo nedyomno neka kritična meja. Vprašanje pa je, kako prihajajo te kritične razdalje, časovno vzeto, do izraza v dobi gosto razporejenih avtobusnih linij in zlasti rastoče individualne motorizacije prebivalstva. Zdi se, da tedaj, vsaj do neke kritične časovne oddaljenosti, stopa v ospredje stroškovna oddaljenost oziroma dostopnost.

V zvezi s temi faktorji oziroma načeli za oblikovanje določenega sistema centralnih krajev se je treba ustaviti še pri dveh okoliščinah, ki tudi lahko vplivata, bodisi aktivno, bodisi pasivno. Prometno »načelo« odraža fizične možnosti uporabljanja določene dejavnosti ali institucije v centru s strani prebivalstva v njegovem gravitacijskem območju. Gre tedaj za dostopnost centra in potek prometnih poti, oziroma za izobliko prometnega omrežja. Zelo instruktivno podobo pogojev za potencialno privlačnost kažejo podatki o dostopnosti v posamezna vodilna žarišča gravitacijskih silnic v Sloveniji. Zbrani so v študiji UI SRS (O dostopnosti v mesta in centralne kraje). Podatki o polurni dostopnosti do teh centrov oziroma o številu prebivalstva v tako ugodno dostopnih področjih kažejo, da so tu ponekod zelo veliki odkloni od vsega populacijskega zaledja v okviru področja maksimalne gravitacije v iste centre. Populacijsko zaledje Kopra v sferi zelo dobre (polurne) dostopnosti je na primer precej skromnejše kot pri Celju in ne večje kot pri Murski Soboti! Polurna dostopnost je seveda interesantna predvsem za centre »občinske« ravni oziroma za središča t. i. »mezoregij«. Za bolj specialne dejavnosti, zlasti iz sfere superstrukture, je tudi enournostna dostopnost še vedno prav sprejemljiva, čeprav se seveda možnost uporabe centra s slabšo dostopnostjo zmanjša. Podrobna študija o razmerjih med dostopnostjo in opremljenostjo doslej še ni bila izdelana, bila bi pa za formulacijo nekega napovednega modela bistvena.

Drugi faktorji in okoliščine

Med faktorji, ki v določeni meri vplivajo na oblikovanje omrežja centralnih krajev tako glede lokacije posameznih centrov-žarišč kakor glede njihove vloge in stopnje v omrežju, je zaradi svoje praktične nespremenljivosti eden od tistih, ki imajo največjo težo, relief. Relief

vpliva sicer pri tem po različnih poteh. Vpliva močno posredno že s tem, da se v naših klimatskih razmerah zemlja intenzivneje izrablja v nizkem, zlasti ravninskem svetu, zato se je tam tudi zgostilo prebivalstvo ter so nastala številnejša in večja naselja, izmed katerih so se nekatera oblikovala v centralne kraje. Toda najmočnejše vpliva relief s tistimi svojimi značilnostmi, ki določajo njegovo prehodnost, zakaj predvsem le-ta vpliva, razen drugih okoliščin, na dostopnost centralnih krajev. Vsekakor vpliva kot trajni, pa tudi kot perspektivni faktor. Predvsem gre za tiste elemente reliefa, ki prehodnost pospešujejo. Med njimi so zlasti doline ali vsaj podolja, prevali ter siceršnji pasovi ali sektorji nižjega sveta sredi višjega. Nič manj pomembni pa niso tisti reliefni elementi, ki prehodnost ovirajo ali celo onemogočajo. Med njimi so predvsem višja gorska slemena ali planote, med prečnimi prehodi ozke in globoko zajedene doline, drugod spet široke reke in podobno.

Prirodno okolje spada med »pasivne« faktorje, ki sodelujejo pri oblikovanju centralnih krajev oziroma določajo razmestitev centralnih dejavnosti. Take pasivne faktorje pa lahko ugotovimo tudi iz družbene sfere. Delujejo mimo osnovnih »načel« Christallerjeve sheme. Med njimi velja omeniti predvsem inertnost lokacije. Vzrokov za njo je več. Najpomembnejši je najbrže v vrednosti osnovnih sredstev (zgradb in opreme), ki so centralnim dejavnostim na voljo in ki jih pač kaže izkoristiti. Ta vidik ima tudi svojo drugo plat. Zaradi potrebe po visokih začetnih investicijah se centralne dejavnosti pogosto ne pojavijo v krajih, kjer bi to sicer glede na populacijski potencial dovolj obsežnega zaledja pričakovali. To velja v glavnem le za centralne dejavnosti višje stopnje. Nasprotno pa se v krajih z ugodno prometno lego oziroma s splošno dobro ali še izboljšano prometno dostopnostjo centralne dejavnosti razvijejo tudi, če so potrebne večje investicije. Lepa primera zato sta pri nas Nova Gorica, pa tudi Koper.

Med faktorji, ki vplivajo na razvoj centralnih dejavnosti in oblikovanje centralnih krajev, ne kaže prezreti tudi bolj subtilne okoliščine, ki jo s svojimi ambicijami predstavlja lokalna in tudi regionalna iniciativnost. Zlasti v polpreteklem obdobju, ko so se stroge ekonomske zakonitosti uveljavljale le v omejeni meri, posebej pri superstrukturi. Ta je bila pretežno ali vsaj znatno financirana s strani politično-teritorialnih skupnosti in je ta okoliščina imela zelo pomembno vlogo. S tem je bilo zvezano tudi pogosto preveč lokalistično tolmačenje decentralizacije oziroma deetatizacije. Faktor lokalne iniciativnosti se je slej ko prej odražal tudi v »čistih« terciarnih dejavnostih kot so trgovina, obrt in storitve nadkrajevnega pomena, prometne storitve in podobno.

Čeprav je ta faktor izrazito subjektiven, ga ne gre zanemariti, saj lahko bodisi zavira delovanje širših zakonitosti (na primer koncentracije dejavnosti v večje enote oziroma »obrate« ali sisteme), bodisi spodbuja izkoriščanje latentnih potencialnih možnosti, ki bi sicer ostale jalove. Njegov vpliv sicer ne deluje trajno, na daljša razdobja, vendar pa lahko precej časa.

B. RAZVOJNE TEŽNJE IN DINAMIČNI ASPEKTI SISTEMA CENTRALNIH KRAJEV

Današnje omrežje centralnih krajev je trenutni izraz posebne konstelacije faktorjev, ki ga oblikujejo in odražajo določene razvojne faze. Premiki v splošni stopnji razvoja, tehnološka inovacija in njihov lokacijski razvoj prek ekonomske osnovnih enot centralnih dejavnosti oziroma funkcionalnih »subsistemov« se nujno kažejo tudi v omrežju oziroma v kompletnem in zaokroženem sistemu centralnih krajev.

Gospodarski razvoj in struktura

Ker se centralne funkcije kraja uveljavljajo predvsem v sferi terciarnih in kvartarnih dejavnosti oziroma v sferi osebne ali družbene potrošnje, je razumljivo, da so za nadaljnji razvoj sistema in dejanskega omrežja centralnih krajev odločilni premiki na tem področju. Predvideti jih moremo do neke mere ali na osnovi ugotovljenih trendov ali pa na osnovi analogij z razvojem v drugih deželah, ki so dosegle višjo razvojno stopnjo. Čeprav sta obe metodi sami zase v mnogočem problematični, lahko skupaj le omogočita, da jasneje ocenimo in ovrednotimo verjetni razvoj.

Pri tem naj zaenkrat izločimo vplive administrativnega značaja, kakršni so vplivi politično-teritorialnih enot in drugih trajneje določenih gravitacijskih rajonov, čeprav se očitno zelo močno poznajo v sedanjem omrežju centralnih krajev. Lahko namreč smatramo, da se bodo prilagodili razmeram, ki jih bo ustvarjal družbeno-gospodarski razvoj in njegovi tehnološki elementi.

Najprej je treba omeniti dve težnji, ki sta predvsem važni za razvoj omrežja centralnih krajev. To sta stalna težnja h koncentraciji dejavnosti, tudi terciarnih in kvartarnih, v večje enote poslovanja oziroma »obrate« in postopno boljšanje dostopnosti centralnih krajev, ki ga prinaša vse večja motorizacija, zlasti pa mobilnost z osebnimi motornimi vozili. Zdi se, da sta ti dve težnji, katerih vzroki in učinki so med seboj povezani, osnovnega pomena, nista pa edini. Poskušajmo ju najprej nekoliko podrobneje razčleniti.

Težnja h koncentraciji je skupen izraz večanja osnovnih enot, ki opravljajo posamezne dejavnosti, bodisi zaradi kvalitetnejših storitev, bodisi zaradi večje ekonomičnosti poslovanja. Opažati jo moremo tako v »gospodarskih« kot »negospodarskih« dejavnostih oziroma v družbenih službah. V šolstvu gre za težnjo, da se oblikujejo velike osemletke namesto razdrobljenih manjših šol; v zdravstvu so v ospredju kot osnovne enote večji zdravstveni domovi s popolno vrsto minimalnih postopkov; v trgovini so to (vele)blagovnice, v obrti pa kompletni servisi, čeprav je tu položaj nekoliko drugačen. Podobno je v drugih vrstah dejavnosti.

Večji obrat zahteva tudi večjo potrošnjo dobrin ali storitev, ki pa jo je mogoče zagotoviti ali z večjo potrošnjo na osebo ali z večjim

številom potrošnikov. Število potrošnikov se lahko poveča, pri določenem obsegu in strukturi potrošnje s tem, da se poveča število prebivalstva ali da se razširi gravitacijsko območje. Povečanje števila prebivalstva je na splošno počasen proces (nekaj promilov na leto). V razvijajočih se urbaniziranih področjih z veliko teritorialno koncentracijo prebivalstva pa je lahko znatno hitrejša, a še vedno le redko več kot 2—3 % letno. (Podobno je tudi s potrošnjo, ki narašča le v skromnih odstotkih na leto, kar pa ob sočasni populacijski rasti — v urbaniziranih področjih — le lahko privede, s kombiniranim učinkom, do neprimerno hitrejših sprememb.) Vsekakor razširjenje gravitacijskega zaledja najhitreje zagotovi povečanje potrošnje in s tem možnost koncentracije. To pa pomeni koncentracijo takih »obratov« v manj številnih krajih, a z obsežnejšim gravitacijskim zaledjem. Do takih premikov prihaja v bistvu vseskozi in njihov učinek je navadno najbolj očiten v propadanju nekdanjih številnih »trgov«. Mnoge nekdanje funkcije te vrste centralnih krajev (sodne, davčnoupravne, pa tudi druge »gospodarske« kot so sejmi, določene obrti in podobno) so izginile oziroma so se osredotočile v manjšem številu centrov. Ta proces pa se še nadaljuje. Mnogokrat je povečanje števila prebivalstva zaradi industrializacije nekaterih starih »trgov«, pa tudi njihovega zaledja, koncentracijo pospešilo ter obenem zavrlo propadanje trgov. Še več, ponekod je celo sprožilo potrebo po takih centralnih dejavnostih v krajih, ki jih prej niso imeli.

Problem koncentracije centralnih dejavnosti pa je treba pogledati tudi v luči potrošnje, bodisi osebne ali splošne (družbene). S povečanjem potrošnje se veže predvsem težnja k spremembi v njeni strukturi, to je k postopnemu manjšanju deleža osnovnih življenjskih potrebščin (živil in podobnega) in večanju deleža predmetov višje kvalitete oziroma trajnejših dobrin. To pa so obenem predmeti, ki jih ne potrebujemo vsak dan ali zelo pogosto. Tako povečana in spremenjena potrošnja more tedaj pri istem številu prebivalstva in enakem gravitacijskem zaledju ustvariti možnost za obstoj enote (obrata) tudi v centrih, kjer dotlej to ni bilo mogoče. Temu nasproti deluje druga značilnost večje potrošnje, zahtevnost v izbiri in pestrosti, ki ji je lažje ustreči v centrih z več enotami iste vrste (trgovinami, obrtni itd.). Res pa je, da postopna standardizacija nekaterih predmetov teh zahtevnejših kategorij delno tudi omeji moment izbire. V zvezi s tem je tudi problematika regionalne diferenciacije v obsegu in zlasti v strukturi potrošnje, bodisi med dobro razvitimi in nerazvitimi področji ali pa med mestom in agrarno vasjo. Ta diferenciacija je v novejši dobi bila in je v veliki meri še vedno močan modifikator v učinku potrošnje na opremljenost centralnih krajev in s tem na njihovo omrežje.

Promet

Poudarili smo že, da je dostopnost centralnega kraja pomemben, čeprav pasiven faktor, ki vpliva na obseg gravitacijskega področja in s tem na značaj omrežja in na celotni sistem centralnih krajev. Zbolj-

šanje dostopnosti zaradi motorizacije pomeni predvsem povečanje teritorialnega obsega potencialnega gravitacijskega območja in s tem — v obsegu neke dežele ali pokrajine — zmanjšanje števila potrebnih gravitacijskih jeder. To velja seveda v teoretskem primeru splošno razporejenega cestnega omrežja in t. i. »polne motorizacije« (1 vozilo na družino). Seveda pa nastopa tu tudi omejitveni faktor stroškov prevoza. Iskanje ali posredovanje (dostavljanje) dobrin ali storitev majhne vrednosti na enoto slej ko prej odpade, ker je treba te dobrine ali storitve nuditi lokalno. Povečanje dostopnosti je važno tedaj za storitve in dobrine z višjo vrednostjo, pri katerih so prevozni stroški prevoza le majhen del njihove vrednosti. Še drugače se spreminjanje dostopnosti spričo motorizacije kaže z ozirom na stopnjo motorizacije ustreznega področja. Pri nizki stopnji motorizacije je le določen, manjši odstotek prebivalstva mobilen za iskanje dobrin in storitev na daljše relacije. Gravitacijsko območje, če bi bilo odvisno samo od motoriziranih odjemalcev, pa bi moralo biti neprimerno večje. Dejstvo je, da lahko javni promet (avtobusni ali železniški ali kombinirani) dostopnost poveča skoraj enako dobro kot osebno motorno vozilo, če je omrežje dovolj gosto in če so zveze dovolj pogoste. Vsekakor pri dobri dostopnosti z javnim prometom odpade potreba po številnih centralnih krajih, vsaj tistih nekoliko višje stopnje. Zboljšana dostopnost torej pospešuje tudi koncentracijo centralnih dejavnosti oziroma jo omogoča brez večje škode za uporabnike. Večje razdalje so seveda zaradi prevoznih stroškov spet omejitveni faktor za močno koncentracijo, tudi če je čas za pot sprejemljivo kratek.

Problematika razvoja gravitacijskih območij

Podajati prognoze značaja gravitacije za daljšo dobo vnaprej je kočljiva stvar, tako glede značaja gravitacijskih centrov, kakor glede obsega njihovih gravitacijskih območij razne intenzivnosti. Pomagati si moremo do neke mere in posredno z opazovanimi trendi drugje po svetu, v razvitejših deželah in pa z verjetnostnimi modeli razvoja pri upoštevanju posebnih potez našega družbeno-gospodarskega sistema.

Predvsem se povsod kaže, da se z zboljšanjem dostopnosti, posebej še z večjo osebno motorizacijo, večja gravitacijska moč dobro opremljenih centrov s funkcijami višje stopnje. To pomeni relativno manjšanje vloge centrov nižje stopnje znotraj področja ugodne dostopnosti k centru višje stopnje, v našem primeru na primer k Ljubljani ali k centrom VI. stopnje. Vendar pa preide ta proces res do močnega izraza šele pri zelo visoki stopnji motorizacije. Po drugi strani se z večjim življenjskim standardom ter večjo specializacijo in sploh diverzifikacijo v našem življenju krepi vloga lokalnih in mikroregionalnih žarišč. Vendar velja to le za gravitacijo glede dejavnosti nižje (in samo delno srednje osnovne stopnje. Ta pojav je izrazit zlasti izven ožjih metropolitanskih področij velikih mest, a do neke mere se pojavlja tudi v njih.

Med posebnostmi našega družbeno-gospodarskega sistema ima lahko najdaljnosežnejše posledice komunalni sistem. Občinska središča bodo zelo verjetno svoja gravitacijska območja okrepila na račun malih centrov, pač spričo bolj diverzificiranih potreb urbanega prebivalstva, seveda le tista, ki imajo zadostno ekonomsko bazo (v sedanji fazi predvsem industrijo). Po drugi strani pa bodo verjetno močno utrdila svojo gravitacijsko moč tudi tista občinska središča, ki predstavljajo z ozirom na konfiguracijo terena in prometne povezave nekako naravno središče, na katerega se vežejo še drugi, sicer manj pomembni lokalni kraji na tako zaokroženem ozemlju. Tako zlasti Škofja Loka, pri kateri je področje intenzivne gravitacije neposredno v Škofjo Loko razmeroma majhno.

Prav posebej še velja to za tista občinska središča, ki so po svoji dostopnosti najprimernejša za medobčinske institucije, službe in druge delovne organizacije. Med taka spadajo Črnomelj, Kočevje, Kamnik (ali Domžale) in Vrhnika, poleg tistih, ki imajo tako in tako že sedaj vlogo subregionalnih gravitacijskih žarišč kakor so to Ptuj, Slovenj Gradec, Trbovlje, Jesenice, do neke mere tudi Kranj. Še posebej velja to za mesta, ki z močjo svoje lastne gravitacijske privlačnosti ne paralizirajo vpliva metropolitanskega centra (kar je primer pri Domžalah ali Kamniku, Škofji Loki, Vrhniki) in so tudi že slabše dostopna z ozirom na omenjena subregionalna ali regionalna središča. V takem položaju sta predvsem Kočevje in Črnomelj, katerih opremljenost v terciarnem in kvartarnem sektorju število prebivalstva v njunih gravitacijskih območjih ekonomsko komaj še opravičuje.

Problematika gravitacijskih območij je seveda različna tudi po različnih predelih Slovenije. Okrog Maribora, ki nima tako obsežnega gravitacijskega območja kot Ljubljana, so se razumljivo izoblikovala izrazitejša ali samostojnejša gravitacijska območja sekundarnih, oziroma še pomembnejših centrov kot na primer Ljutomer, Murska Sobota, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec. Nasprotno pa na celjskem območju ni tako močnih sekundarnih centrov, zato je gravitacijsko območje Celja v primerjavi z velikostjo in pomembnostjo samega Celja zelo obsežno, saj obsega kar skoraj celotno področje bivšega okraja Celje.

Najbolj pa so se za centre »nižje« stopnje individualizirala gravitacijska območja na Primorskem. Tam niti Koper niti Gorica ne moreta prevzeti vloge kot jo imata Maribor ali Celje. Zato pa so se okrog njih izoblikovala številna majhna, »lokalna« gravitacijska območja Postojne, Ilirske Bistrice, Sežane, Ajdovščine, Tolmina in Idrije.

Verjetne razvojne težnje

Čeprav je naša analiza zajela le enkratni časovni prerez skozi stanje gravitacije centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij, si vendar lahko na njeni osnovi ter na osnovi siceršnjega poznavanja

dinamike naše urbanizacije in regionalne strukture vsaj posredno in tipajoče odgovorimo na vprašanje, kakšne spremembe v značaju gravitacije in obsegu gravitacijskih območij lahko pričakujemo v Sloveniji.

Centralnost in gravitacijsko zaledje velike večine tipičnih malih mest, centralnih krajev III. ali IV. stopnje, se ustalujeta na lokalni ravni občin ter tu in tam manjše skupine občin.

Znatne spremembe pa je verjetno še pričakovati v gravitacijski vlogi: a) številnih centralnih krajev nižje in najnižje stopnje in b) na drugem koncu spektra nekaterih (kakih 10 do 12 centrov) v zgornji osnovni skupini.

Glede vloge Ljubljane kot republiškega središča za centralne funkcije najvišje stopnje tudi v prihodnosti ne more biti dvoma. Tudi vloga Celja se ustaljuje na ravni centra za večjo, a vendar samo »regionalno« enoto v porečju Savinje, ki pa ne bo mogel tekmovati z Ljubljano, pa tudi ne z Mariborom. Poleg Ljubljane in Celja je Maribor edino višje gravitacijsko žarišče, ki ima vlogo republiškega subcentra. Po obsegu populacijskega zaledja je takoj za Ljubljano.

Očiten bo selektivni vpliv urbanizacijskih faktorjev na značaj gravitacije in centralnosti. Zlasti bo bistveno vplival potek in značaj urbanizacije velikih središč. Urbani centri in urbanizirane zone okrog njih bodo vsekakor v bodoče vključevali vse večji delež celotnega prebivalstva gravitacijskih območij tudi manjših centrov. Vedno večji del potencialne klientele za centralne dejavnosti bo osredotočen v centrih samih in stopnja centralnosti bo vedno bolj odvisna od tega.

Preprosta hierarhična lestvica centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij se močno preoblikuje v urbanih regijah in vobče v močnejše urbaniziranih zonah. Tam si lahko posamezni centri centralne funkcije višje stopnje med seboj tudi delijo, s čimer se struktura preobraža delno v ekvivalentno polinuklearno. Taka je situacija na zgornjem Gorenjskem, v Koprskem primorju, v Črnem revirju, na Koroškem in v Spodnjem Posavju. Morda bo spričo boljše dostopnosti razvoj fazo koncentracije v enem samem centru vobče preskočil? Vsekakor tak razvoj omogoča polna motorizacija prometa. Čim močnejša in bolj splošna bo ta, tem krepkejše bodo težnje v tej smeri. Vprašanje je le, če je to dobro v sociološkem pogledu.

Izboljšana opremljenost zaradi nove industrije ali kake druge pomembnejše funkcije, ki sproži nenadno rast prebivalstva, lahko naglo dvigne na višjo stopnjo gravitacijsko vlogo in intenzivnost gravitacijskih območij pri centrih nižje stopnje, kakor so to »centralne vasi«, »ruralni centri« ali celo mala mesteca.

Obrobna oziroma obmejna lega zahteva za mnoge občine v Sloveniji take centre, ki sicer ne bi bili potrebni, zlasti še če so daleč od pomembnejših regionalnih središč. Tak primer je zlasti Sežana, med nje pa lahko štejemo tudi Črnomelj, Šmarje pri Jelšah, Ilirsko Bistrico in druge.

Močno vpliva na centralne kraje, zlasti na stopnjo njihove opremljenosti ter na možni obseg njihovih gravitacijskih območij lokalni (ali splošni) vzorec poselitve, to je omrežja naselij. Ta vzorec se verjetno razen v najbolj urabniziranih pasovih ne bo bistveno spremenil.

C. DINAMIČNI VIDIKI SISTEMA CENTRALNIH KRAJEV

Dejstvo, da je Slovenija v zadnjih šestdesetih letih doživela korenite spremembe v politično-teritorialni členitvi in da se je obenem vmes menjal tudi družbeni sistem, je nedvomno močno prispevalo k posebnemu razvoju in današnjemu stanju omrežja centralnih krajev. Ob tem se je »upravno načelo« v vsakem obdobju drugače uveljavilo. Ločimo lahko predvsem tri značilna obdobja.

Prvo obdobje je čas pred prvo svetovno vojno, ko je bila vsa Slovenija v okviru »avstrijskih dežel« dvojne monarhije (z izjemo Prekmurja, ki je bilo vključeno v ogrsko polovico). Upravno razdelitev je označevala delitev slovenskega ozemlja v »vojvodine« ali kako drugače imenovane upravne enote najvišje stopnje. Nobena med njimi ni v celotnem obsegu preživela zloma dvojne monarhije. Te enote so se delili v upravna in sodna okrožja oziroma okraje (ter v ogrski polovici na »komitate«) in ti dalje na upravne občine, ki so bile teritorialno majhne.

Drugo obdobje, po prvi svetovni vojni, je prineslo razkosanje velikih upravnih enot in razdelitev slovenskega ozemlja na tri države. Od predvojnih enot je v okvir iste države (Italije) prišla kot celota le »grofija Goriška«, druge so bile razbite. Na ozemlju Jugoslavije sta se najprej oblikovali dve »oblasti« s sedežema v Ljubljani in v Mariboru; kasneje sta bili združeni v skupno »dravsko banovino« s sedežem v Ljubljani. Tudi upravne enote v italijanskem delu, so bile preurejene v province in so ostale take do druge svetovne vojne. Edino Koroška je ostala skoraj nespremenjena, če prezremo upravno priključitev t. im. vzhodne Tirolske in manjše odcepitve na jugu (Jezerško in Mežiška dolina sta šli k Jugoslaviji, Kanalska dolina k Italiji). Tudi nižje politično teritorialne enote so se, razen na Koroškem, spremenile čeprav ne s tako drastičnimi učinki na administrativne in posredno tudi druge centralne funkcije njihovih središč. Ob koncu tega obdobja je bilo v jugoslovanskem delu slovenskega etničnega ozemlja 25 takih enot (okrajev ali »srezov« po uradni terminologiji), izven njih pa še štiri mesta. Upravne občine, kot naslednja hierarhična enota, so še dolgo ostale majhne; šele sredi tridesetih let je prišlo do povečanja njihovega obsega in močnega zmanjševanja njihovega števila. Vendar je bilo leta 1936 v »Dravski banovini« še 426 občin.³⁵ Njihova središča pa so bili po ogromni večini še centralni kraji res najnižje stopnje. Razvoj v tistem delu slovenskega etničnega ozemlja, ki je prišlo pod Italijo in Avstrijo, je bil, predvsem na »lokalni ravni«, dosti manj dinamičen.

³⁵ Glej Statistični letopis SRS, Ljubljana 1965, str. 29.

Tretje obdobje, po drugi svetovni vojni, je prineslo ponovno večje spremembe v obsegu in velikosti večjih regionalnih enot. Osrednja enota se je iz »Dravske banovine« razširila na pretežni del Primorske in je kot zvezna republika zajela veliko večino slovenskega etničnega ozemlja z Ljubljano kot upravnim središčem. To je tudi ozemlje, na katerega se nanaša naša raziskava. Notranji razvoj politično-upravnih enot pa je bil zelo dinamičen. V njem se je odrazila tudi preobrazba iz začetnega centralistično-etatističnega politično-upravnega sistema v decentralizirani samoupravljavski sistem. Pred vojno trostopenjsko upravno hierarhijo je zamenjala najprej za kratek čas celo štiristopenjska (republika, okrožje, okraji, območja krajevnih ljudskih odborov), a kmalu je spet prišlo do trostopenjske (republika, okraji, občine), pri čemer je šel proces, če izvzamemo prehodno obdobje KLO na spodnji stopnji, k postopnemu in stalnemu večanju politično-teritorialnih enot in manjšanju njihovega števila. Leta 1966 je sistem prešel v zgolj dvo-stopenjskega (republika — občina). Število občin se je v petnajstih letih zmanjšalo od skoraj 400 leta 1952 na zgolj 60 leta 1968. (Opozoriti pa je treba, da pri obravnavi centralnih dejavnosti ne smemo povsem prezreti krajevnih skupnosti, čeprav niso več organi oblasti, a so le institucionalne enote prav na kraju hierarhične lestvice). Spremembe v politično-upravnem sistemu so privedle do tega, da je celo marsikatero malo mesto ali trg prenehalo biti centralni kraj za upravne funkcije (npr. Gornji Grad ali Višnja gora). Nikakega dvoma ni, da so upravne spremembe tudi odraz globljih premikov v sistemu centralnih krajev oziroma v razvoju centralnih dejavnosti, ki neposredno niso administrativno pogojene.

V času ko je bilo urbano prebivalstvo le drobec celotnega prebivalstva kake dežele in industrije za svetovna ali velika interregionalna tržišča vobče ni bilo ter so bile »centralne dejavnosti« edina ali pretežna ekonomska baza mest, to je v »srednjem veku« (ki se je zavlekel v nekem smislu marsikje, tudi v Sloveniji, še v 19. stoletje), je bilo število prebivalstva v gravitacijskem zaledju gotovo odločujoče.

Sodobna industrializacija je situacijo spremenila vsaj v toliko, da se je povečalo število prebivalstva v številnih centralnih krajih, s tem omogočile večjo lokalno klientelo in zmanjšalo odvisnost od klientele v »gravitacijskem območju« izven centralnega kraja. Zdi se pa, da industrija ni nujno porušila hierarhije v omrežju centralnih krajev, če se je razporedila v glavnem enakomerno oziroma proporcionalno glede na stopnjo obstoječih centralnih krajev. Tak je bil, kakor se zdi, iz določenih razlogov primer v južni Nemčiji, ki je služil Christallerju kot preizkusna tla za preveritev njegove teorije.

Pogostne spremembe v številu in stopnji oziroma v značaju politično-teritorialnih enot omogočajo tudi okvirno analizo dinamike sistema centralnih krajev. Ker so bila, kakor to potrди analiza, upravna središča vedno v nekem centralnem kraju, je število središč na posameznih upravnih ravneh indikator določene hierarhične strukture.

Tabela 9

$1 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} \sigma$	1	2	18	24	34		52		186 ←	1107					
	1	3	18	27*	39		54		172 ←	1134					
$2 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} 2 \times \sigma$	1	14	12	18	18		108		(324) ← 355						
	1	16	18	19*	27		162		(343) ← 374*						
$3 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} 2 \times u$	1		10	12			84 ← 119								
	1		7	14			98 ← 130*								
$4 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} u$	1		7			(42) ← 58		(284)							
	1		17	8*		(48) ← 66*		(343)							
$5 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} p$	1	13	12			(48) ← 58									
	1	4*	18			62 ^x ₍₅₄₎									
$6 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} p$	1	13	12			(48) ← 59									
	1	14	16			60 ^x ₍₅₄₎									
7	1,1	55	16	27,28											
	1	23	8	13	29	56	84	345	535						
	2	11				71		451							
$8 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix}$	1	2	6	12	16	42-54	118								
	1	3		15	21	57-69	175-185								
			9	15		63-75	181-193								
	A	B	C	C ₁	D		E		F						
$9 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} u$	1		6			42		294							
	1		7			49		343							
$10 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} \sigma$	1	2	6	18		54		162		486					
	1	3	9	27		81		243		729					
$11 \begin{smallmatrix} a \\ b \end{smallmatrix} p$	1	3		12		48		192		768					
	1	4		16		64		256		1024					
	0	1	5	10	20	30	40	50	100	200	300	400	500	750	1000

Legenda tabele 9

Stanje teritorialno-politične razdelitve ob naslednjih datumih

1. 25. 10. 1949
2. 9. 7. 1952
3. 30. 6. 1955
4. 28. 12. 1961
5. 15. 10. 1964
6. od leta 1968 dalje
7. hierarhija centrov po naših stopnjah
8. število centrov v posameznih sumarnih stopnjah (opredeljeno po sočasnem učinkovanju vseh treh načel po Christallerju, v smislu njegove študije iz leta 1960)
9. hierarhična niza po upravnem načelu (Verwaltungsprinzip)
10. hierarhična niza po oskrbnem načelu (Versorgungsprinzip)
11. hierarhična niza po prometnem načelu (Verkehrsprinzip)

Številke v oklepaju se nanašajo na niz glede na (b) enote gravitacijska območja; one brez pa na niz glede na (a) centre

(a) niz enot

(b) niz centrov

x okraji

+ občine

Analizo smo izvedli za šest obdobjev v povojnem razvoju upravne razdelitve SRS. Omejili smo jih s tistimi datumi, ko je nastopil v številu ali stopnji (značaju) upravnih enot značilen preskok. Vrednosti smo nanizali v tabeli 9 glede na mesto v aritmetičnem zaporedju. To razvrstitev smo soočili prvič z razporeditvijo številka za centralne kraje na posameznih stopnjah, kakor jih je pokazala naša opredelitev, in drugič s hierarhičnim zaporedjem, kakršno bi izhajalo po Christallerju iz kombiniranega delovanja vseh treh »načel« (v smislu njegove študije iz leta 1962).³⁶ Posebej smo označili hierarhični niz enot in niz centralnih krajev ter zaporedja za število upravnih enot (središč), kakršno v smislu splošne teorije lahko pričakujemo glede na prilagoditev upravne razdelitve sistema centralnih krajev, oblikovanemu po enem od treh »načel«. Vse pa izhaja iz predpostavke, da je »vrh« stvarnega sistema v našem primeru vedno Ljubljana oziroma SRS. Navpične črte razmejujejo hierarhično sumarne stopnje v smislu Christallerjeve razporeditve. V niz upravnih enot so vključene tudi občine in celo povojni KLO kot najnižje politično-teritorialne enote.

Središča smo uvrstili glede na najvišjo upravno stopnjo, ki so jo imela v določenem obdobju. V situaciji, ko je bilo v Sloveniji osem okrajev, smo šteli Ljubljano, ki je zraven še republiško središče, v prvo stopnjo in ostalih sedem okrajnih središč v drugo stopnjo. Ustrezno smo postopali tudi v drugih primerih. Oddaljenost številka za dejanska središča od navpičnih črt po Christallerjevi tabeli kaže koliko se stvarno mesto približuje ali oddaljuje od teoretičnega mesta po enem ali drugem »načelu«. Omogoča tedaj ugotavljanje, katero od teh »načel« je še najbolj determiniralo upravno razdelitev v tistem obdobju. Omogoča pa tudi ugotavljanje vrzeli oziroma preskokov v nizu upravnih središč glede na dejansko hierarhijo centralnih krajev. Obenem pa pokaže tudi dominantnost posameznih stopenj v določenem obdobju.

Zaključek, ki ga lahko napravimo glede medsebojne odvisnosti med upravno razdelitvijo in sistemom centralnih krajev, je sledeč.

V prvem povojnem obdobju je bilo »oskrbno načelo« očitno tisto med temi načeli, ki je determiniralo upravno razdelitev oziroma stopnjo centralnih krajev. Vrzeli so predstavljal predvsem naši centri VI. stopnje, pa tudi oni v spodnjem delu lestvice. Dominantni so bili predvsem naši centri IV. stopnje.

V naslednjem obdobju je začela prevladujoča vloga »oskrbnega načela« slabeti. Niz namreč najbolj ustreza dvojnemu zaporedju po oskrbnem »načelu«.

V tretjem obdobju se uveljavi bolj upravno »načelo«, toda še »razdrobljeno«. Niz ustreza še najbolj dvojnemu zaporedju po upravnem načelu.

V četrtem obdobju se upravno načelo povsem uveljavi. Niz je dokaj pravilen, tja do ravni centralnih vasi (v upravnem smislu do območij

³⁶ W. Christaller, Die Hierarchie der Städte. Symposium in Urban Geography, Lund 1962, str. 9.

in središč matičnih okolišev oziroma krajevnih uradov). Dominantni so centri VI. in manj izrazito III. stopnje.

V petem obdobju je dejanski niz spet bližje razporeditvi po prometnem načelu, toda z vrzeljo pri 12 centrih.

Tudi sedanja upravna razdelitev bi ustrezala razporeditvi po prometnem načelu, s tem da od Ljubljane navzdol izpadeta kot dominantni dve sledeči si stopnji. Sicer pa je bilo število vseh občinskih enot (60 do 62) v obdobju od leta 1962 do leta 1966 skoraj enako standardni vrednosti 64.

Zdi se, da te spremembe v poudarku na posameznih prevladujočih načelih v zaporednih obdobjih odsevajo stvarne spremembe v družbeno-gospodarskih pogojih. V času racionirane in utesnjene potrošnje, nekako do leta 1952, in slabše prometne povezanosti, ki je temeljila še pretežno na železniških prevozi, je bila organizacija oskrbe v kvartarno-terciarnem sektorju dejansko v ospredju. V naslednjih dveh obdobjih se je ta sektor bolj razvil, toda celo izven družbenih služb so se institucionalni okviri za njegove dejavnosti prilagodili upravno-institucionalni členitvi, zboljšana dostopnost pa je obenem omogočila, da se je število centrov na »srednji« in »nižji« ravni skrčilo na manjše število dominantnih centrov. S krepkejšo uveljavitvijo decentraliziranega samoupravljanja in z osvobajanjem terciarnih in celo kvartarnih dejavnosti iz čisto administrativnih okvirov je vlogo upravnega »načela« zbledela. V idealnih oziroma standardnih pogojih heksagonalnega sistema bi pričakovali, da stopi v ospredje oskrbno načelo. Dejansko pa je bilo že pred dokončno ukinitvijo okrajev v ospredju prometno načelo (z vrzeljo pri Christallerjevi tretji skupini in s premikom poudarka pri centrih »srednje« ravni navzgor). V obstoječi upravni razdelitvi je mimo Ljubljane dominanten le zgornji del »nižje« ravni. Zdi se, da je podolžni razvlečenosti slovenskega ozemlja treba pripisati okoliščino, da se je upravna členitev kasneje bolj prilagodila prometnemu kot oskrbnemu načelu.

Analiza sprememb v značaju (hierarhiji) in številu upravnih enot in s tem relativnega pomena ali stopnje njihovih središč pokaže še eno značilno potezo. Kakor je razvidno iz tabele (tab. 9) se je število enot na kvalitetno isti upravni stopnji (na primer okrajni) stalno manjšalo. Toda ne glede na spremenjeno število je prišlo v glavnem do premika znotraj Christallerjevih sumarnih stopenj, glede okrajev na primer znotraj stopnje C + C₁. Zdi se, da to kaže na postopno koncentracijo vsaj določenih centralnih dejavnosti na približno isti ravni v vse manjše število centrov. To pa je v skladu z zaključki, do katerih smo prišli pri obravnavi faktorjev, ki pogojujejo centralnost in gravitacijo.

Prav poučna je z razvojnega vidika tudi analiza na lokalni ravni. Skrčenje 1183 KLO na 384 malih občin pomeni skoraj natančno razmerje 3 : 1, torej v smislu Christallerjevega »oskrbnega načela«. Eden od vodilnih krajev je prevzel upravne funkcije še za dva druga, oziroma za dve drugi enakovredni enoti, katerih središči očitno nista več mogli obdržati »centralnih« funkcij. Če izločimo iz celotnega tedanjega

prebivalstva Slovenije (1 504 407 po štetju 1953) urbano prebivalstvo (438 808), bi odpadlo na vsako leta 1952 oblikovano občino 2770 prebivalcev, toliko kolikor predvideva Christallerjeva shema v gravitacijskem območju centra najnižje stopnje. Če pa upoštevamo urbano prebivalstvo toda brez obeh velikih mest, Ljubljane in Maribora, ki ju moramo pri obravnavi razmerij na lokalni ravni nedvomno izpustiti, bi odpadlo na vsako občino okrog 3500 prebivalcev.

Nič manj ni zanimivo tudi naslednje skrčenje števila enot na »mikroregionalni«¹ ravni, pa čeprav je bilo le kratkotrajno. Gre za skrčenje od 384 »malih«² občin iz leta 1952 na 130 precej večjih leta 1952, oziroma 122 leta 1957. Skrčenje je bilo spet skoraj natančno v razmerju 3 : 1, torej v smislu »oskrbnega«³ načela. V tem primeru bi pomenilo to premik osnovne upravne enote v center naslednje višje stopnje na hierarhični lestvici. Poprečno število prebivalcev na eno od teh 130 enot bi znašalo, če spet odmislimo Ljubljano in Maribor, skoraj natančno toliko (8200) kot predvideva Christallerjeva heksagonska shema za gravitacijsko območje centra naslednje višje, to je II. stopnje. Enako blizu bi bila poprečna površina takšnega, za to stopnjo »značilnega«⁴ gravitacijskega območja (147 km²). Združevanje v še večje enote po letu 1955 oziroma 1957 je šlo bolj postopoma in številka 56 občin (z ljubljanskimi in mariborskimi pojmovanimi kot po eno) ne kaže več istega zaporedja. Čisto »oskrbno«⁵ načelo je očitno zamenjalo drugo, »upravno«⁶ načelo, vsaj kar zadeva sistem centralnih krajev v celoti. Preseneča pa vsekakor izračun poprečnega števila prebivalcev na občino. Če spet ne upoštevamo ljubljanskih in mariborskih občin, dobimo namreč za leto 1968, ko je prišlo do današnjega števila občin, številko 23 000, ki ne zaostaja bistveno za Christallerjevo normativno vrednostjo za gravitacijska območja centrov njegove III. stopnje (24 000, a brez samega centra).

Med občinami pa so, tudi če ne upoštevamo združenih ljubljanskih in mariborskih občin, vsekakor prevelike razlike v velikosti in številu prebivalstva, da bi mogli iz take ugotovitve izpeljati kakšen trdnejši zaključek. Situacija je tudi različna v posameznih regijah Slovenije.

Vsekakor moremo ugotoviti, da se krčenje ni več nadaljevalo pod 62 (oziroma 56) enot. Treba pa je vendarle opozoriti, da je zadnjo redukcijo od 130 do 62 prekinil vmesni zastoj pri okrog 82 do 92 enotah (december 1958 — februar 1961) To navajamo zaradi tega, ker pade v ta razpon število centralnih krajev v Sloveniji (84), ki presegajo raven »centralne vasi«⁷.

D. PERSPEKTIVE SISTEMA CENTRALNIH KRAJEV V SLOVENIJI

Osnove celotnega sistema centralnih krajev, ki je v sedanji obliki še vedno v znatni meri inertni izraz predindustrijske in zgodnjeindustrijske dobe, so pred tem, da se bodo z razvojem v bližnjih desetletjih temeljito in bistveno spremenile. Tehnološke spremembe in spremembe

v načinu življenja ob zvišanem življenjskem standardu se v sistemu pogosto odražajo šele z znatno zamudo. Sedanja razporeditev in hierarhija centralnih krajev ne moreta dobro oziroma neposredno služiti za prognoziranje razvoja v bodoče. Zlasti sedanja hierarhija centrov, ki že sama po sebi ni izrazito pravilen sistem, je problematična.

Na osnovi gradiva in ugotovitev te študije in na osnovi splošnih teoretskih spoznanj o pojavu centralnih krajev ni mogoče dajati zanesljive projekcije o verjetnem razvoju posamičnega centralnega kraja ali celo o omrežju v celoti. Zlasti v sedanji fazi razvoja, ko je industrializacija še vedno odločujoči faktor urbanizacije in prostorskih premikov v regionalni ekonomski strukturi, je mnoge elemente, ki bi prišli v poštev, še nemogoče prognozirati. Pač pa je mogoče precej zanesljivo nakazati smeri in značaj razvoja centralnih krajev v določenih možnih situacijah. Poglejmo na primer vlogo »občinskih« središč, ki bo močno odvisna od nadaljnjega razvoja komunalnega sistema, zlasti še od teritorialnega oblikovanja komun. Če bo prišlo do nadaljnjega večanja in združevanja občin, ter s tem do manjšanja njihovega števila, se bo vloga občinskih centrov, sicer manj številnih, vsekakor okrepila. To še prav posebej, če bodo občine dosegle takšno velikost, da bodo zajemale dovolj prebivalstva — potrošnikov, kar bi omogočilo racionalno obratovanje nekaterih centralnih ustanov družbenih služb. Spričo koncentracijskih težej pri lociranju mnogih terciarnih dejavnosti je kljub formalnemu obstoju nekaterih manjših komun, večje širjenje centralnih dejavnosti njihovih centrov problematično. To velja zlasti za tiste občine, katerih ozemlje je razmeroma ugodno dostopno tudi iz najbližjega pomembnejšega občinskega centra (Ribnica v razmerju do Kočevja ali Metlika do Črnomlja sta morda najizrazitejša taka primera).

Občinski centri blizu večjih mest bodo izgubljali na pomenu, če je njihovo gravitacijsko zaledje za to stopnjo centralnosti razmeroma majhno (na primer pod 10 do 15 000 prebivalcev). V takih primerih se bo verjetno okrepil pomen »sekundarnih« občinskih centrov.

V hierarhiji centrov je eno osnovnih vprašanj bodoča vloga »sekundarnih regionalnih« centrov ali vodilnih žarišč gravitacije kot so Novo mesto, Murska Sobota, Celje, Nova Gorica in Koper. »Upravni« kriterij daje namreč prednost samo dvem stopnjam centrov: republiškem, to je Ljubljani (in v nekem smislu tudi Mariboru kot sekundarnemu republiškem centru) in občinskemu (praktično predvsem centrom večjih komun z možnostjo pestrejšje funkcionalne opremljenosti spričo dovolj velikega populacijskega zaledja). »Sekundarne regionalne centre« favorizira predvsem načelo oskrbe, kjer gravitacijske silnice niso administrativno opredeljene in usmerjene. Značilnost skoraj vseh takih, že do neke mere spontano izoblikovanih sekundarnih regionalnih centrov je, da imajo razmeroma majhno populacijsko zaledje z le okrog 100 000 prebivalci (ali samo nekaj več v primeru Murske Sobotne in zlasti Celja; Maribor je pri tem poseben primer). Pri tem pa se število prebivalstva gravitacijskih zaledij teh »sekundarnih regionalnih« centrov nedvomno ne bo bistveno večalo. V agrarno prenaseljenih predelih Jugovzhodne

Slovenije se bo verjetno celo zmanjšalo oziroma ustalilo na okrog 100 000. Izjema bo nedvomno Maribor, ki priteguje samo v gravitacijskem zaledju tega značaja (na VI. stopnji) skoraj 200 000 prebivalcev.

Okoliščine, ki bodo vplivale še posebej na razvoj gravitacije, je mogoče pregledati s temile opažanji:

1. Populacijsko zaledje centrov vseh stopenj se bo v agrarnih področjih krčilo zaradi neizbežne depopulacije kot odraza agrarne prenaseljenosti.

2. Kupna moč prebivalstva in potrebe po centralnih dejavnostih vseh vrst pa se bodo povečale in s tem do neke mere kompenzirale učinek depopulacije, vsaj za nekatere dobrine in storitve.

3. V urbaniziranih predelih zaustavlja depopulacijo podeželja dnevna migracija, hitreje pa dviga kupno moč dvojna zaposlitev oziroma zaposlitev v urbanih centrih. S tem se potrebe po centralnih dejavnostih tu pospešeno večajo.

4. Motorizacija, zlasti če je zvezana z modernizacijo cestnega omrežja, odpravlja potrebo po številnih bližnjih gravitacijskih centrih in to v vseh merilih in za vse stopnje (razen nekaterih, ko gre za cenene dnevne potrebe oskrbe ali za otroke). Tak razvoj daje prednost večjim in redkejšim centrom in relativno večjemu obsegu gravitacijskih območij.

5. Populacijski potencial samih centrov oziroma potrebe in kupna moč njihovega prebivalstva bodo imeli vse večjo vlogo pri oblikovanju in razvoju centralnih funkcij oziroma pri krepitvi funkcionalne opremljenosti centrov.

6. Spremembe v načinu življenja, ki zajemajo celo agrarne predele in so povezane z dvigom življenjskega standarda in s spremembami v strukturi potrošnje tako dobrin kot storitev, dajejo prednost močnejšemu razvoju določenih centralnih funkcij in s tem vplivajo na značaj gravitacijskih povezav (bencinske črpalke, radijska in televizijska popravila, popravila motornih vozil, gospodinjskih ali kmetijskih strojev, itd.)

Mnogi empirični primeri kažejo na to, da vloga vsakega centra nižje stopnje slabi v prid vloge naslednjega centra višjega reda. Pri tem daje institucionalni faktor — občina — prednost občinskemu središču. Pomen sekundarnih občinskih centrov (»ruralnih centrov«) bi po tem modelu pojemal, pomen »centralnih vasi« pa zastajal in v določenih primerih naraščal. Po drugi strani terja zvišani življenjski standard s svojimi posledicami v značaju izrabe centralnih dejavnosti bolj opremljene krajevne centre (večje »centralne vasi« ali celo »ruralne centre«) in znatnejša mesta s pestrejšo izbiro; le-ta so lahko nekoliko bolj oddaljena, zlasti še če dvig standarda vključuje tudi motorizacijo. To bi pomenilo drugačen model gravitacije in omrežja centralnih krajev z močnimi sekundarnimi občinskimi in nekaterimi medobčinskimi centri.

Vloga gravitacijskih žarišč posameznih hierarhičnih stopenj ne odraža le premikov, ki jih prinaša dinamični razvoj, ampak tudi družbene značilnosti in razvojno stopnjo vsake posamezne regije.

Ker se bo v nekoliko bolj oddaljeni bodočnosti izboljševala dostopnost večjih centralnih krajev in naraščala množična uporaba osebnih avtomobilov, se postavlja vprašanje, koliko ima smisla nadalje krepiti vlogo malih mest — občinskih središč. Zdi se, da bo razvoj v takih okoliščinah bolj nagibal k uveljavljanju manjšega števila močnejših, čeprav med seboj bolj oddaljenih mest, verjetno v medsebojni razdalji 40—50 km. To so v Sloveniji poleg Ljubljane in Maribora predvsem Celje, Nova Gorica, Koper, Jesenice (ali Bled ali Radovljica), Novo mesto, Slovenj Gradec (ali Ravne) in Murska Sobota. Morda prideta v poštev še Ptuj in Kranj, če bo oblikovanje urbanih regij okrog Maribora in Ljubljane to upravičevalo. Končno gre morda še za Brežice (Krško) in Postojno.

IV. REGIONALNI OKVIR SISTEMA CENTRALNIH KRAJEV

Pri obravnavi vodilnih centralnih krajev oziroma gravitacijskih žarišč izhajamo predvsem iz celotnega sklopa centralnih dejavnosti, iz t. i. »splošnih« gravitacijskih območij, ki je na njih zgrajena sodobna teorija centralnih krajev, predvsem njena hierarhična shema. Toda ko obravnavamo stvarni regionalni okvir omrežja centralnih krajev, ne moremo mimo posamičnih komponent sklopa centralnih dejavnosti in mimo ustreznih specifičnih gravitacijskih območij. Čeprav se temeljna raziskava ni podrobneje spuščala v njihovo analizo, je vendar na voljo gradivo o prostorski razporeditvi, ki omogoča določene sklepe. Brez upoštevanja specifične sestave sklopa centralnih dejavnosti v posameznih konkretnih centrih komaj moremo ustrezno razložiti sistem centralnih krajev, kakršen dejansko obstaja v Sloveniji. Predvsem gre za razčlenitev na terciarne dejavnosti v ožjem smislu in na kvartarne oziroma na superstrukturo, ki se v glavnem ujema z družbenimi službami, pa tudi za še podrobneje razčlenjene skupine ali zvrsti centralnih dejavnosti. Ta problematika je bila v poglavju o gravitacijskih območjih že omenjena, navedeni pa tudi nekateri konkretni regionalni primeri. Zato jih bomo posebej omenjali le tam, kjer je to izrecno potrebno za interpretacijo celotne stvarnosti sistema na določeni regionalni ravni.

Za oznako značaja omrežja centralnih krajev, to je prostorske razporeditve in povezave posameznih centrov raznih stopenj, je nadvse zanimiva primerjava hierarhičnih odnosov znotraj manjših enot, bodisi regij ali celo občin. Christallerjev model predvideva enakomerno razporeditev hierarhičnih stopenj, ker je taka najracionalnejša. Že bežen pogled na karto razporeditve centralnih krajev raznih stopenj pokaže, da opredeljene stopnje niso tako razporejene kot bi pričakovali. V posameznih občinah zelo pogosto centralnim vasem (I. stopnja) sledi takoj center III. ali celo IV. stopnje.³⁷ Drugod pa je vmes še kakšen center

II. stopnje, v nekaterih izjemnih primerih celo več centrov te stopnje. Očitno je njihova razporeditev tudi izraz posebnih lokalnih razmer. Pač pa lahko ugotovimo na »regionalni« ravni spet določeno zakonitost v razporeditvi centrov III. in IV. stopnje okrog regionalnih žarišč VI. stopnje. Število teh, po pravilu »občinskih« centrov pa se od regije do regije precej spreminja. Centri V. stopnje so razporejeni spet povsem izven hierarhične sheme očitno kot odraz posebnih razmer na »regionalni« ravni. Naslednja raven, kjer spet lahko opazimo dokaj izrazito pravilnost v omrežju, je šele najvišja, »republiška«. Tu se večina naših centrov VI. stopnje več ali manj koncentrično razvršča okrog republiškega središča Ljubljane nekako v radiju 80 do 90 km. Iz te sheme izpade severovzhodna Slovenija, kjer pa se promptly pojavi center, ki je po vrstnem redu stopenj takoj za Ljubljano. To je Maribor, ki pa spet veže nase vsaj dva centra iz »srednje« tretjine celotne hierarhične lestvice. S tem pa je tudi zapolnjeno omrežje »regionalnih« centrov na tem, z vidika nesporno dominantnega centra Slovenije, Ljubljane, nedvomno obrobem področju.

S tem pa že nakazujemo potrebo po nekoliko podrobnejši oznaki in osvetlitvi regionalnega okvira centralnih krajev oziroma po sintetičnem prikazu in ovrednotenju regionalne stvarnosti omrežja.

A. VODILNA GRAVITACIJSKA ŽARIŠČA

Analiza pomembnosti centralnih krajev je pokazala, da doseže višjo stopnjo samo manjše število gravitacijskih jeder. To so *vodilna gravitacijska žarišča*, na katera se vežejo še drugi, manj pomembni »sekundarni« centri. Taka vodilna žarišča so v Sloveniji šele centri VI. stopnje.

Oblika njihovih gravitacijskih območij je določena z dvema činiteľjema, z dostopnostjo in razporeditvijo urbanih in drugih centralnih krajev in končno seveda tudi marsikje s topografskimi in politično upravnimi determinantami.

Regionalna razporeditev urbanih centralnih krajev Slovenije, ki funginirajo kot pomembnejši gravitacijski centri vsaj III. stopnje in njihovih gravitacijskih območij nam kaže določene značilnosti. V zahodnem delu, nekako na primorski strani jadransko-donavskega razvodja, ne najdemo strnjenih skupin intenzivnih gravitacijskih področij, kar pomeni, da je tu omrežje mest preredko ali premalo intenzivno. Nobeno od mest na tem področju nima več kot 10 000 prebivalcev in samo dve mesti presemeta 5000 prebivalcev.

³⁷ V svojem novejšem delu tudi Christaller predvideva možnost, da so glede na upravne funkcije v hierarhičnem nizu vrzeli. Vsekakor pa bi le popolna podrejenost sistema upravnemu načelu izločila dejanski obstoj centrov na »manjkajočih« stopnjah. Glej W. Christaller, o. c. (1962), str. 9 in 10.

Za zahodni del osrednje Slovenije v gornjem porečju Save je značilen vpliv Ljubljane, poleg tega pa še gosta mreža izrazitih a teritorialno manjših gravitacijskih območij okoli nekaterih, v glavnem industrijskih mest ravninskega področja. Vsa ta mesta so glede višjih funkcij pa tudi glede nekaterih na srednji ravni vezana na Ljubljano.

Jugovzhodni del Slovenije ima podobne značilnosti kot zahodni primorski. Samo tri mesta ob spodnji Savi so si ustvarila lastna gravitacijska območja. To so Sevnica, Krško in Brežice, ki so med seboj manj kot 20 km oddaljena. Ta skupina je bolj ali manj ločena od intenzivnih gravitacijskih območij drugih mest.

Vzhodni del osrednje Slovenije in Savinjska dolina sta glede funkcij »srednje stopnje« odvisna predvsem od Celja, regionalnega centra tega področja. Samo Celje in Novo mesto imata še neodvisno majhno lastno lokalno gravitacijsko območje večje intenzivnosti. V severovzhodni Sloveniji prevladuje Maribor, ki pride po velikosti in po stopnji centralnosti takoj za Ljubljano. Njegovo maksimalno gravitacijsko območje pa ni tako obsežno kot ljubljansko.

Gravitacijsko žarišče Koper

Koper se je pojavil kot pomembnejše gravitacijsko žarišče spričo spremenjene politično-geografske situacije po drugi svetovni vojni, ko sta bili Primorska in Istra odrezani od Trsta. Do tedaj je bil Trst nesporno vodilni centralni kraj in gravitacijsko žarišče najvišje stopnje za vso Istro in Slovensko Primorje. Edino področje južno od Postojne, v glavnem današnja občina Ilirska Bistrica, je bilo gravitacijsko precej usmerjeno tudi proti Reki. Nova meja, združena s politično napetostjo v prvem desetletju po vojni, je Trst skoraj povsem odrezala od gravitacijskega zaledja na jugoslovanski strani. Zboljšanje v zadnjem desetletju je situacijo popravilo, toda na področju superstrukture nepriemno manj kot na področju terciarnih dejavnosti. Zaradi tesne povezanosti superstrukture z družbeno-sistemske ureditvijo in nacionalnostjo odprta meja ni pomenila radikalne spremembe. Nasprotno, spričo oddaljenosti južozahodnega in severozahodnega dela Primorske (in enako severozahodne Istre) od vodilnih gravitacijskih žarišč v Sloveniji (Ljubljane) ali na Hrvaškem (Rijeke, Zagreb) se je vprašanje superstrukture prej zaostrilo. Primorska izven Trsta (in delno Gorice) ni imela nobenega drugega centra s kakršnokoli pomembnejšo superstrukturno in le skromno razvite ostale terciarne centralne dejavnosti.

Pred vojno je bil Koper eno od številnih mestec ob zahodni istrski obali, bil je le eden od »sekundarnih centrov« v območju tržaške gravitacije. Bil pa je za tedanje razmere dokaj veliko »malo mesto« s staro urbano tradicijo. Vendar pomembnejših centralnih dejavnosti in zlasti superstrukture ni imel. Toda takoj po vojni je postal upravni center jugoslovanskega dela STT, dokler ni bil ta del bivše zone B priključen k Jugoslaviji. Tedaj je bila dokončno potegnjena meja med SR Slo-

venijo in Hrvaško, kar je pomenilo, da se je za superstrukturne institucije gravitacijsko zaledje na jugu skrčilo. Pač pa je Koper postal središče okraja, katerega meje so se postopoma razširile še čez Kras do Postojne in celo do Planine. Gravitacijske silnice so zajele tedaj lep del Primorske (ki je nekaj časa v celoti spadala v okraj s središčem v Kopru). Vendar tista gravitacija, ki je ni pogojevalo administrativno načelo, ni nikoli segla dalj kot do meja okraja, kakršen je bil še leta 1962. Omenjena je bila v maksimalnem obsegu na južni del Primorske. Pa še tam so bile gravitacijske vezi z ozemljem sedanje postojnske in ilirskobistriške občine razmeroma ohlapne in so se nekoliko okrepile šele, ko se je osebni potniški promet tudi tu prenesel z železnice na cesto. Da je Koper vobče lahko funkcioniral kot gravitacijsko žarišče sta vsekakor omogočili avtobusna dostopnost in izgradnja superstrukture v mestu. Vendar superstruktura regionalnega pomena za južnozahodni del Slovenije ni le v Kopru, ampak tudi v Izoli, Piranu in celo v Portorožu ter Ankaranu.

Vlogo Kopra kot centralnega kraja na »srednji stopnji« omejuje nekaj okoliščin, ki jih ne gre prezreti, zlasti pri oceni perspektiv za bodočnost. Glede na svoje maksimalno gravitacijsko zaledje (celo za področje superstrukture) leži Koper močno obrobno. Območje najbolj ugodne dostopnosti (pol ure z avtobusom) ne seže v notranjost dlje kot do Hrpelja—Kozine in zajame praktično le tri obalne občine, pač pa sega dalje v severnozahodni del Istre. To je tudi daleč najgosteje naseljeni sektor najširšega gravitacijskega območja. Notranji del Primorske je zlasti v južnem delu redko naseljen in ne predstavlja pomembnejšega populacijskega zaledja za gravitacijo proti Kopru. Treba je upoštevati tudi druge okoliščine, ki omejujejo vlogo Kopra kot centralnega kraja te stopnje. Razen obalnih mest, ki se praktično družijo s Kopro v enotno linearno urbanizirano zono, so druga mesteca precej daleč v zaledju (Sežana, Ilirska Bistrica in zlasti Postojna). Spričo tega je tem potrebneje, da se ta mesteca utrde kot lokalno-občinski centri. Vsako od njih ima svoje lastno lokalno gravitacijsko območje, a povečini le tiste centralne dejavnosti, ki ne presegajo administrativnih okvirjev občinskih središč (gimnazija in bolnišnica splošnega tipa, a nepopolna, sta le v Postojni). Ta centralni kraj je dejansko na tem, da postane »sekundarni regionalni center«.

Pri oceni vloge Kopra v lokaciji centralnih dejavnosti na Primorskem je poučna obravnava gravitacijskih silnic Nove Gorice in Ljubljane, ki se prepletajo s koprskimi. Ljubljana je slej ko prej, tudi če izločimo njeno republiško oziroma nacionalno superstrukturo in upoštevamo le situacijo na »regionalni ravni«, dosti močnejše gravitacijsko žarišče kot Koper in je za občino Postojno tudi ugodneje dostopna. Nova avtomobilska cesta do Razdrtega bo to navezanost na Ljubljano le krepila. Ravno zaradi gravitacijske labilnosti svojega območja ima Postojna tudi pogoje, da ostane podžarišče nekaj širšega regionalnega pomena. Celo Ilirska Bistrica se bo prometno močnejše približala Ljub-

ljani kot je bila doslej, posebej še če bo šla modernizirana glavna cesta proti Reki čez Knežak. Časovno bi ji bila bliže kot Kopru.

Prav tako je kaj malo verjetno, da bi mogel Koper razširiti gravitacijski vpliv na račun Nove Gorice. Celo Sežana je pri današnjem stanju dostopnosti komaj kaj bližja Kopru kot Novi Gorici.

Gravitacijsko žarišče Nova Gorica

Tudi na goriškem območju je nova meja, ki je ločila Trst in »staro« Gorico od večine njunega naravnega gravitacijskega zaledja, bistveno vplivala na gravitacijske razmere. Nove politično-geografske okoliščine so imele tu podobne posledice kakor pri Kopru. Vsekakor je Nova Gorica, ki je bila zaradi njih tako rekoč na novo zgrajena, postala eno izmed glavnih gravitacijskih žarišč v Sloveniji na t. i. »regionalni ravni«, to je na ravni centrov široke »srednje« stopnje. V tem je pravzaprav nasledila nekdanjo vlogo »stare« Gorice.

Splošno gravitacijsko območje Nove Gorice zajema v glavnem ozemlje, ki ga je združeval do leta 1963 okraj Nova Gorica. To je zgodovinska »Goriška«, kolikor jo je pripadlo Jugoslaviji. Sega pa še daleč na Kras, še čez Komen na območje občine Sežana. V nekaterih pogledih sega gravitacijski vpliv Nove Gorice domala do Postojne. Pač pa splošne gravitacijske silnice Nove Gorice močno slabijo na območju občine Idrija, ki je prometno vsaj enako ugodno dostopno iz Ljubljane.

Pomen Nove Gorice kot gravitacijskega žarišča pogojuje njena v-zliščna (nodalna) lega. Le-ta je z novo mejo na področju superstrukture sicer oslABLJENA in glede na celotno Goriško kakor že poprej dokaj obrobna, a vendar še vedno izrazita, s prometnim omrežjem, ki je radialno usmerjeno proti centru. Najpomembnejša pa je okoliščina, da na ozemlju SRS za območje, ki prepričljivo teži k Novi Gorici (Soška in Vipavska dolina ter dobršen del Krasa) ni blizu drugega pomembnega in ustrezno opremljenega centra. Ljubljana je že od skrajnega roba goriškega gravitacijskega zaledja pri Razdrtem oddaljena po cesti 65 km, od njegovega centra pa celo 115 km (po železnici bodisi preko Jesenic ali Divače pa še precej več). Koper je po cesti prav tako 90 km daleč. Nova Gorica dejansko v splošni gravitaciji obvladuje zaledje z vsaj 90 000 prebivalci (izven samega mesta). To je osnova za dokaj pestro opremljenost s centralnimi dejavnostmi. Šibka plat zaledja pa je, da je še precej agrarno, čeprav zaposlitev v kmetijstvu ni več na prvem mestu in stalno ter izdatno nazaduje. Zato tudi porast lokalnih centrov ne more zaustaviti depopulacije tamkajšnjega podeželja, kaj šele ga populacijsko okrepiti. Edino nadaljnja urbanizacija Nove Gorice z okolico lahko poveča in zlasti kakovostno dvigne populacijsko zaledje.

Na Novo Gorico se v njenem gravitacijskem območju izrazilo večeta le dva znatnejša lokalna centra »nižje stopnje«. To sta Ajdovščina in Tolmin. Oba sta občinski središči in zlasti tudi glede na superstrukturo za svojo raven nadpovprečno dobro opremljeni. Isto lahko rečemo

tudi za Idrijo, če jo sploh vsaj delno štejemo v gravitacijsko sfero Nove Gorice. Vsako od teh mest ima tudi svoje lastno lokalno izrazito gravitacijsko območje, ki se v glavnem zelo dobro ujema z ozemljem teh treh občin.

Problem Postojne kot gravitacijskega podžarišča

Vse doslej že opravljene opredelitve pomena centralnih krajev v Sloveniji nam pokažejo Postojno kot razmeroma pomemben centralni kraj. Po svoji dejanski opremljenosti na področju superstrukture res presega v nekaterih pogledih potrebe svojega lastnega lokalnega gravitacijskega območja, kateremu je občinsko središče. Vprašanje pa je, ali lahko v Postojni res gledamo samostojno regionalno gravitacijsko podžarišče ali pa gre le za pomembnejši »sekundarni center« široke »srednje« stopnje, ki pa je zlasti glede na superstrukturo znotraj regionalnega območja Ljubljane. Vsekakor ima Postojna vsaj določene pogoje za razvoj v smislu takega podžarišča, kakršnega predstavljata drugje v Sloveniji na primer Trbovlje in Slovenj Gradec (ali Ravne). Predvsem je Postojna skoraj tako daleč od Ljubljane kakor Trbovlje, dostopna v manj kot eni uri. Dalje ima Postojna zelo izrazito nodalno lego s širšega regionalnega vidika, saj se na njenem območju razhajajo najvažnejše ceste na jugozahodu Slovenije. Nekaj znatnejših krajevnih središč (Ilirska Bistrica, Pivka, Cerknica in celo Logatec) je bližje Postojni kot kakemu od najbližjih (od Postojne 50—65 km oddaljenih) vodilnih gravitacijskih žarišč (Ljubljani, Kopru, Novi Gorici). Manj ugodno je, da je območje maksimalne možne gravitacije v Postojno razmeroma redko naseljeno in da na njem ni nobenega jedra gostejše naselitve. Vrh tega je prebivalstvo na vsem tem širokem območju še vedno precej agrarno, posebej na primorski strani obsežnega gozdnega pasu, ki se vleče čez postojnsko območje od severozahoda proti jugovzhodu.

Postojna je dejansko bila nekaj časa središče manjšega okraja, ki je zajel skoraj v celoti ozemlje današnjih občin Postojna, Ilirska Bistrica in Cerknica. To kaže na določene pogoje za obstoj vsaj »subregionalnega« centra. Nanj bi se vezala še dva manj pomembna »sekundarna centra« s superstrukturo — Ilirska Bistrica in Cerknica, ki ležita precej obrobno, prvi glede na gravitacijsko območje Kopra in drugi glede na Ljubljano. Glede Ilirske Bistrice je spričo momenta dostopnosti najbrž umestno, da se tam okrepi določena lokalno-regionalna opremljenost, glede ostale pa da se veže na Postojno.

Gravitacijsko žarišče Ljubljana

Ljubljana zahteva spričo svoje posebne vloge, ki jo ima kot republiško in nacionalno središče, delno pa tudi kot največja mestna aglomeracija v SRS posebno obravnavo. Predvsem je treba pri tej posebej

obravnavati tiste elemente superstrukture, ki so izrecno povezani z vlogo republiškega in nacionalnega središča, in posebej tiste, ki imajo samo »regionalni« pomen centra na široki »srednji« osnovni stopnji ne glede na to, kolikšen del Slovenije zajemajo njihove gravitacijske silnice.

Ker je ta naša raziskava namenjena splošnim gravitacijskim območjem, je obravnavala vlogo Ljubljane predvsem v drugem, »regionalnem« smislu. Toda gravitacijsko območje na »srednji osnovni stopnji« je pri Ljubljani težje določiti kot pri tistih centrih, ki z vso svojo centralnostjo ne presežejo stopnje »regionalnega« žarišča gravitacijskih silnic. Določevali smo ga glede na reprezentativne dejavnosti VI. stopnje oziroma, kolikor je bilo umestno, tudi VII. stopnje kot nadpovprečno opremljene stopnje, ki jo je mogoče, kakor je to pokazalo preverjanje opravljene opredelitve, šteti še v srednji del celotnega razpona. Pri Ljubljani se je bolj kot pri drugih žariščih na »srednji osnovni stopnji« pokazalo, kako so »splošna« gravitacijska območja za posamezne stopnje lahko zelo problematična. Zato se je bilo treba zateči tudi k podrobnejšemu pregledu obsega specifičnih območij za posamezne reprezentativne centralne dejavnosti in k dodatnim indikatorjem. Zlasti pa je bilo potrebno premotriti odnos teh specifičnih območij Ljubljane do ustreznih območij sosednjih »regionalnih« žarišč Kopra, Nove Gorice, Novega mesta, Celja in tudi Kranja, ki doseže po poprečni opremljenosti VI. stopnjo centralnosti. Prav tako je bilo treba posebej proučiti odnos Ljubljane do Maribora in v neki meri tudi do Celja ter pri tem upoštevati gravitacijo na »makroregionalni« ravni, pripadajočo široki »višji« osnovni stopnji opremljenosti, ki ji pripada zlasti VIII. stopnja, medtem ko ima na IX. stopnji gravitacijsko zaledje samo Ljubljana kot središče republike. To zaledje pa je seveda vsa SR Slovenija.

Naša raziskava je ugotovila, da ljubljansko gravitacijsko območje »srednje osnovne stopnje« presega meje ljubljanskega okraja, kakršen je bil leta 1961, ko je poleg 5 ljubljanskih občin obsegal še današnji gorenjski občini Kamnik in Domžale, notranjske občine Cerknica, Logatec in Vrhnika, dolenske občine Kočevje, Ribnica in Grosuplje ter zasavske občine Litija, Zagorje, Trbovlje in Hrastnik. Že v okviru tedanjega okraja je torej to območje zajelo tudi Črni revir, ki ni samo precej daleč od Ljubljane, temveč tudi dokaj samosvoje in močno subregionalno žarišče s središčem v Trbovljah. Čez meje takratnega okraja pa je ljubljansko gravitacijsko območje »srednje osnovne stopnje« segalo na severozahodu in jugovzhodu in to na obrobna območja obeh takratnih sosednjih okrajev, ki sta bila kasneje za kratek čas (do leta 1966) priključena razširjenemu ljubljanskemu okraju, to je na območje novomeškega in zlasti daleč na območje kranjskega okraja. Na dolenski strani so se ljubljanske gravitacijske silnice prepletale s silnicami novomeškega regionalnega območja v širokem stičnem pasu v Suhi krajini in v Mirenski dolini. Na primorski strani pa je ljubljansko gravitacijsko območje »srednje osnovne stopnje« poseglo tudi na obrobna območja tedanjega novogoriškega in kopskega okraja še preko Idrije

in Postojne, v kolikor ne gre Postojni, kakor smo že označili, sploh pripisati nekaj zasnov vsaj »subregionalnega« značaja.

Če torej na jugovzhodu, jugu in jugozahodu od Ljubljane na razdalji do 50 km (v novomeški smeri celo do 75 km) ni centralnega kraja, ki bi predstavljal vsaj na »srednji« ravni Ljubljani enakovredno žarišče, je stvar nekoliko drugačna že v Zasavju, kjer gre pripisati »regionalno« raven Trbovljam, in na Gorenjskem, kjer imamo dva centra na »srednji« ravni in sicer Kranj in Jesenice. Oba imata določeno superstrukturo in celo nekaj centralnih dejavnosti, ki po svojem pomenu izrazito presegajo njuno lokalno (občinsko) gravitacijsko zaledje. Res pa je po drugi plati, da bližina Ljubljane zmanjšuje pomen njune superstrukture, saj so istovrstna superstruktura in zlasti terciarne dejavnosti lahko dosegljive v Ljubljani.

Med »regionalnimi« centri, ki so na najširšem območju ljubljanske »srednje« gravitacije najmočnejši in zlasti glede na superstrukturo najbolj opremljeni, so torej Kranj, Jesenice in Trbovlje. Kranj je vsekakor »regionalni« center posebnega značaja. Po ekonomskem potencialu je med vsemi tremi najmočnejši in tudi kot urbano središče največji. Po stopnji opremljenosti daleč presega okvire kranjske občine, čeprav ta opremljenost zaradi bližine in ugodne dostopnosti Ljubljane ne pride tako do izraza. Bolj učinkovita je superstrukturna opremljenost Jesenic in Trbovelj. Obadva centra, ki sta v slovenskem merilu tudi dokaj pomembni središči proizvodnje, sta dejansko v mnogočem samostojni gravitacijski podžarišči. Vsako od njih je središče svojega subregionalnega območja, ki se pogosto veže na Ljubljano celo le na ravni »republiške« privlačnosti glavnega mesta.

Preostane nam še vprašanje gravitacijske vloge Ljubljane na široki »višji« osnovni stopnji«. Omenili smo že, da je glede funkcij IX. stopnje stvar zelo jasna: opravlja jih samo Ljubljana in za vso republiko, morda, kakor moremo presoditi iz nekaterih zaenkrat ne ustrezno dokumentiranih opažanj tudi za del Istre. Ker pa Ljubljana opravlja tudi funkcije VIII. stopnje, nastane vprašanje razmejitve med njenim gravitacijskim območjem na tej stopnji in ustreznim gravitacijskim območjem Maribora. Le deloma smo mogli glede tega vprašanja izkoristiti gradivo iz naše ankete, zlasti dodatna vprašanja. Pomagali smo si zlasti s podatki o razporeditvi trgovskih podružnic nekaterih mariborskih podjetij, o cirkulaciji »Večera« ter z upravnimi, sodnimi ali drugimi »stalnimi rajoni«, kakršni so kadar koli v zadnjih dvajsetih letih obstajali in imeli središče v Mariboru. Oprli smo se razen tega, in to morda ne na zadnjem mestu, tudi na splošno poznavanje situacije, pridobljeno iz literature in iz praktičnih izkušenj. Vse skupaj dovolj trdno priča, da »makroregionalno« splošno gravitacijsko območje, specifično za VIII. stopnjo, pri Mariboru ne presega mejá, ki ga je imel ob svojem največjem obsegu, pred ukinitvijo, mariborski okraj. Priključili bi mu le še občino Slovenske Konjice. Kljub določenemu poseganju mariborskih gravitacijskih silnic na območje celjske »regije« (oziroma celjskega okraja iz leta 1961) je Celje samo močno gravitacijsko žarišče, ki pa je

na »makroregionalni« ravni tesneje povezano z Ljubljano kot z Mariborom. Res je, da ima Maribor možnost, da to situacijo preobrne v svojo korist z izboljšanjem kakovosti svojih centralnih dejavnosti ustrezne stopnje. Večina značilnega gravitacijskega zaledja Celja kot centra VII. stopnje je pri tem iz Maribora ugodneje dostopna kot iz Ljubljane.

Gravitacijsko žarišče Kranj

Kranj se po naši opredelitvi stopenj centralnih krajev uvršča na VI. stopnjo in torej v glavnem ne zaostaja za ustreznimi »regionalnimi« centri v drugih sektorjih ljubljanskega »makroregionalnega« območja. Toda Kranj fungira kot »regionalni« center v izrazito drugačnih okoliščinah. Analiza obsega nekaterih specifičnih gravitacijskih območij za »superstrukturne« dejavnosti, značilne za »srednjo osnovno stopnjo«, je pokazala, da so ta območja zelo različna. Glede na gimnazijo in občinsko sodstvo zajame kranjsko območje le ozemlje občin Kranj in Trzič, glede na okrožno sodišče in bančništvo pa celotno ozemlje bivšega okraja, kakršen je obstajal od leta 1962 do ukinitve. Območje škofjeloške občine se glede na bolj specializirano trgovino in storitveno obrt močno veže neposredno na Ljubljano, vendar je Škofja Loka kot center »nižje stopnje« tudi sama razmeroma dobro opremljena in doseže IV. stopnjo po naši opredelitvi. Glede zdravstva je zgornji del Gorenjske neodvisen od Kranja, podobno tudi glede še drugih centralnih dejavnosti. Vsekakor pa Kranj ni čisto brez nekaterih centralnih dejavnosti, ki se jih vsaj deloma poslužuje vsa Gorenjska v mejah bivšega okraja.

Vendar že samo dejstvo, da je bil poseben okraj, ki je obsegal v šestdesetih letih tudi vse Zgornje Gorenjsko, dokaj začasna tvorba, kakršne pred vojno ni bilo, dokazuje, da je vloga Kranja kot »regionalnega« centra za širše območje močno vprašljiva. Njegova stopnja opremljenosti je očitno pogojena predvsem z znatno koncentracijo neagrarnega prebivalstva v samem Kranju in njegovi okolici. Vzrok za to, da se vloga Kranja kot »regionalnega« centra razkrajja, je treba iskati tudi v izboljšani dostopnosti Ljubljane v zadnjih dveh desetletjih. Ta je približala Ljubljani ne le Kranj, ampak tudi ostalo Gorenjsko. Opuščitev poklicnega gledališča v Kranju morda najbolj drastično ilustrira ta razvoj. »Metropolizacija« funkcionalnih odnosov okrog Ljubljane, ki je očitno v toku, lahko ta razvoj le pospeši, čeprav ne nujno na škodo opremljenosti, ki jo Kranj že ima.

Gravitacijsko podžarišče Jesenice

Jesenice se po velikosti uvrščajo s približno enako velikimi Trbovljami vred na peto ali šesto mesto v Sloveniji. Delovišč imajo Jesenice celo več kot Trbovlje. To je bil tudi razlog, da se je na Jesenicah razvila superstruktura s takimi centralnimi dejavnostmi, ki podobno kot pri Trbovljah presegajo občinski okvir, medtem ko je drugih terciarnih

dejavnosti mnogo manj. Analiza splošnih gravitacijskih območij pa je pokazala, da gravitacijske silnice Jesenic tudi v svojem maksimalnem obsegu ne presežejo meja sosednje občine Radovljica. Splošno gravitacijsko območje zajema tedaj, podobno kot pri Trbovljah, okrog 50 000 ljudi. Tudi tu je večina prebivalstva, med katerim odločno prevladuje urbanizirano, osredotočena v samo nekaj kilometrov širokem pasu ob cesti in železnici.

Z opustitvijo železnice po zgornji Savski dolini, predvsem pa s splošnim prestavljanjem potniškega prometa na ceste, so Jesenice izgubile svoj »nodalni« položaj, ki so ga imele v dobi prevlade železniške povezave. V dobi cestnega prometa imajo na Zgornjem Gorenjskem, ki sodi v gravitacijsko območje Jesenic, najizrazitejšo nodalno lego Lesce. Dejansko kaže na področju superstrukture tudi bližnja Radovljica neke zametke močnejšega razvoja. Vsekakor je za občinsko središče glede na superstrukturo nadpoprečno opremljena. Tudi Bled ima v določeni smeri (kultura, zabava) superstrukturno opremljenost, ki ni v sorazmerju z njegovim zelo omejenim lokalnim gravitacijskim območjem. Celotna superstrukturna opremljenost Zgornje Gorenjske je za slovenske podeželske razmere kar znatna, čeprav je prostorsko razdrobljena na tri centre. Zgolj glede na terciarne dejavnosti zaostaja za Kranjem. Kakor pri vseh slovenskih pomembnejših gravitacijskih žariščih z izjemo Maribora pa je seveda v primerjavi z Ljubljano tudi zgornjegorenjsko gravitacijsko območje podrejenega pomena. Vendar je Ljubljana od Jesenic le skoraj uro potovanja daleč in ne dosti manj Bled. Razen tega je tu, če izvzamemo osamljeni Bohinj, spričo pretežno urbane strukture prebivalstva vendar nek potencial, zaradi katerega se lahko določena opremljenost, zlasti v superstrukturi, obdrži ali celo okrepi. To Jesenicam v določeni kombinaciji s centralnimi dejavnostmi »srednje osnovne stopnje«, razmeščenimi na Bledu in v Radovljici, zagotavlja vlogo vsaj »subregionalnega« gravitacijskega središča.

Gravitacijsko podžarišče Trbovlje

Trbovlje se v omrežju centralnih krajev Slovenije odlikujejo po sorazmerno dobri opremljenosti zlasti na področju superstrukture. S tem ne zaostajajo dosti za opremljenostjo na primer Nove Gorice ali Novega mesta. Ta nadpoprečna opremljenost, ki vsekakor presega potrebe občine, je zrastle pač spričo potreb celotne aglomeracije vseh treh mest v Črnem revirju in služi vsem trem tamkajšnjim občinam. Pogoji za uporablanje te superstrukture in vseh drugih trboveljskih centralnih dejavnosti na širšem območju, izven Črnega revirja, pa so izrazito omejeni. To širšo dostopnost posreduje le železnica, saj je razen ob njej Črni revir še danes precej osamljen ali celo odmaknjen od glavnih cestnih zvez v Sloveniji. Po železnici segajo sem močni gravitacijski vplivi Ljubljane, saj je že bližnja Litija gravitacijsko usmerjena skoraj izključno proti Ljubljani. Če s tem odvzema Ljubljana na zahodu

Trbovljam kakršni koli močnejši in obsežnejši gravitacijski vpliv, pa zeva ob Savi navzdol, na območju Spodnjega slovenskega Posavja, nekaka gravitacijska praznina. Gravitacijski vpliv Trbovelj na to stran je bil nekaj močnejši le, ko so bili ti kraji v mejah trboveljskega okraja. ki pa je že s kratkotrajnostjo svojega obstoja dokazal, da se ni opiral na realne gravitacijske osnove. To pa je bil tudi edini čas, ko je trboveljsko gravitacijsko območje bistveno presešlo meje današnjih treh črnorevirskih občin z nekaj vplivi do Litije in zlasti do Radeč. Značilno je še, da tri četrtine prebivalstva trboveljskega območja živi v treh črnorevirskih centrih in v najbližjih, povsem urbaniziranih vaseh. Ta koncentracija se bo lahko samo še okrepila. Število celotnega prebivalstva, ki znaša sedaj okrog 50 000, pa se pri tem verjetno ne bo bistveno povečalo, prej bo stagniralo.

Trbovlje so v zračni črti komaj 17 km od Celja, po cesti pa je tja celih 42 km in približno toliko tudi po železnici. Ljubljana ni bistveno bolj daleč (52 km po železnici in 54 km po cesti ob Savi), vsekakor že izrazito izven ugodne polurne dostopnosti. Ob današnjem stanju cest so Trbovlje časovno skoraj celo uro daleč tako od Ljubljane kot od Celja. Ta okliščina po svoje utrjuje in ohranja v Trbovljah funkcije nadobčinskega oziroma subregionalnega gravitacijskega žarišča, ki je po opremljenosti izrazito na »srednji osnovni stopnji«.

Gravitacijsko žarišče Novo mesto

Prostor med Ljubljano in Zagrebom kot najmočnejšima gravitacijskima žariščema na severozahodu Jugoslavije je glede na opremljenost s centralnimi dejavnostmi sorazmerno na slabem. Edino Novo mesto, ki je blizu nove avtomobilske ceste skoraj natančno na sredi poti med Ljubljano in Zagrebom, stopa med naloževalnimi kraji z neagrarnimi funkcijami v ospredje. Njegova superstrukturna opremljenost izrazito presega poprečno »občinsko« raven. Skoraj v vseh ozirih sega v zgornji del »srednje osnovne stopnje«. Glede na regionalne osnove za vlogo pomembnejšega centra ga lahko v mnogočem primerjamo s Celjem. Podobno kot Celje je središče dokaj obsežnega in razmeroma gosto obljudenega področja; glavna prometna žila, ki teče čez to področje (dolenjska avtomobilska cesta), se drži njegovega najbolj naseljenega pasu. Kakor leži nadalje Celje skoraj na sredi poti med dvema precej močnejšima centroma, Ljubljano in Mariborom, je tudi Novo mesto še natančneje na sredi poti med Ljubljano in Zagrebom. Pri tem pa Zagreb glede na samo superstrukturo ni bistveno močnejši od Ljubljane. Zato je Novo mesto spričo nacionalne in republiške meje na Sotli in na Gorjancih vendarle Ljubljani gravitacijsko »bliže«. Še v nečem sta si podobna celjsko in novomeško območje. Podobno kot na celjskem so tudi na novomeškem območju vsa druga krajevna središča superstrukture bistveno šibkejša od vodilnega gravitacijskega žarišča in tudi kot naselbinske aglomeracije bistveno manjša. Drugi tak center po veli-

kosti, Črnomelj, je proti Novemu mestu nekako v takem razmerju kot Velenje oziroma Šoštanj proti Celju; leži tudi podobno obrobno glede na osrednjo prometno os področja. S tem pa je podobnosti v glavnem tudi konec. Sibka urbanizacija priča, da je ozemlje, ki ga zajemajo gravitacijske silnice Novega mesta, še vedno vsaj do polovice agrarno, kar pomeni, da je uporabnikov za bolj specializirane vrste superstrukture razmeroma prav malo. Novo mesto samo tudi ni lokalno središče neke obsežnejše urbanizirane zone, čeprav urbanizacija tu res opazno napreduje.

Druga gravitacijska žarišča na »nižji stopnji« so na območju regionalnega gravitacijskega centra Novega mesta slabo razvita. Mimo tistih superstrukturnih elementov, ki so razmeščeni po administrativnem »nachelu«, se pravi, ki jih je v občinskih središčih priklical v življenje obstoj občine, je izven Novega mesta le zelo malo superstrukture, ki bi bila vsaj delno tudi nadobčinskega pomena. Tak center je le Črnomelj, ki je tudi glede terciarnih dejavnosti od vseh centrov na »nižji stopnji« daleč najbolj opremljen. Zanj je pa značilno, da ima gimnazio.

Gravitacijsko žarišče Celje

Celje je po naši opredelitvi stopnje centralnosti (VII. stopnja) in po svojem regionalnem pomenu tretje najpomembnejše žarišče gravitacijskih silnic v Sloveniji. To potrjuje tudi naša raziskava gravitacijskih območij, a z omejitvami. Vsekakor opravlja Celje funkcijo gravitacijskega žarišča v pogojih dokaj posebne splošne situacije. Nesporno je središče spodnje Savinjske doline oziroma Celjske kotline, ki ima tu svoje hidrografske, s tem pa posredno tudi prometno vozlišče. Spričo oblikovanosti terena in dostopnosti je območje gravitacijskih silnic razvlečeno predvsem od zahoda proti vzhodu. O vodilni vlogi Celja na tem območju ni dvoma.

Za vlogo Celja kot centralnega kraja je nad vse važen njegov položaj skoraj na sredi poti med Ljubljano (78 km po cesti) in Mariborom (74 km), zlasti še, ker gre za dve najbližji vodilni gravitacijski žarišči, ki sta obe bolj opremljeni in glede na splošno gravitacijo pomembnejši od Celja. Med njima ima Ljubljana kot republiško središče vsekakor tudi na Celje močnejši vpliv.

Naša analiza splošnih gravitacijskih območij je pokazala, da prevladuje gravitacijski vpliv Celja na območju, ki se v glavnem ujema z ozemljem občin Celje, Laško, Žalec, Mozirje, Velenje, Šentjur, Smarje in deloma Slovenske Konjice. To je ozemlje, ki šteje brez urbaniziranega ožjega območja celjske občine 130 do 150 000 prebivalcev. Po strukturi prebivalstva pa to splošno gravitacijsko območje ni homogeno, saj je njegova vzhodna polovica še pretežno agrarna, osrednje, jedrno področje ob Savinji pa je močno urbanizirano.

Glede na upravne osnove se Celje sedaj ne razlikuje več od drugih občinskih centrov v svojem gravitacijskem območju po kaki formalni

izjemni oziroma višji stopnji. Bilo pa je do nedavna stalno upravno središče večjih teritorialnih enot: pod Avstro-Ogrsko za ves južni del tako imenovane Spodnje Štajerske, po drugi svetovni vojni, pred ukinitvijo okrajev pa nekaj časa razen za savinjsko območje tudi za oni del slovenskega Spodnjega Posavja (občine Sevnica, Brežice, Krško) tako na bivši štajerski kot na bivši kranjski strani, ki ga s Celjem razmeroma ugodno povezuje železnica. Gravitacijski vplivi Celja segajo do neke mere tudi v Mislinjsko dolino in še dalje v jugoslovanski del Koroške. Prometno vozlišče pri Dravogradu je od Celja oddaljeno 62 km, od Maribora pa 60 km po dosti boljši cesti.

V pogojih za obseg in značaj gravitacijskega območja Celja so nastali v zadnjih dveh desetletjih določeni premiki, ki se še nadaljujejo. Prestavitev večine osebnega prometa z železnice na ceste in silno povečanje osebnega cestnega prometa na večje daljave je na Celje tesneje navezalo Kozjansko. Modernizirana cesta je Celje časovno približala bolj Ljubljani kot Mariboru (po železnici je bila prej situacija obratna). Druga pomembna sprememba je bil razvoj novega pomembnega sekundarnega gravitacijskega žarišča v Velenju, ki ga je modernizirana cesta, zlasti v primeri z železnico, močno približala. Izgradnja moderne ceste Ljubljana—Zagreb in vsaj določen razvoj superstrukture v Novem mestu pa sta Spodnje Posavje po večini odtegnila gravitacijskemu območju Celja (razen v nekih ozirih Sevnice).

Situacija glede na odnos do Maribora in Ljubljane se bo spet spremenila z izgradnjo avtomobilske ceste. Njen odsek Levec—Hoče bo Celje bistveno bolj navezoval na Maribor kot na Ljubljano, zlasti če bo ta cesta štiripasovna avtocesta in dokler ne bo enakovredna zgrajena tudi proti Ljubljani. Celje je po zračni oddaljenosti opazno bliže Mariboru (45 km) kot Ljubljani (62 km). Le-ta utegne predvsem Konjice dokončno odtegniti iz gravitacijskega območja celjske regije.

Gravitacijsko podžarišče Brežice

Brežice so v glavnem občinski center, vendar imajo nekaj superstrukture (zlasti bolnišnico in gimnazijo), ki ga v sicer slabo opremljenem in pretežno agrarnem okolju Spodnjega Posavja dviga nekoliko nad ostali dve občinski središči (Sevnica, Krško). Vzroki, da je prišlo do te superstrukture, so v glavnem zgodovinski v znatni meri pa je vzdrževala in še vzdržuje gravitacijsko vlogo Brežic dostopnost po železnici, ki je bila tu do nedavna glavna prometna žila. Po drugi strani pa sta brežiška in v novejšem času dopolnilna krška superstruktura tudi izraz latentnih potreb Spodnjega Posavja po njej. Teh potreb ne morejo ustrezno zadovoljiti niti Celje, niti Novo mesto niti Zagreb kot trije najbližji pomembnejši centri. Vlogo metropolitanskega središča takega obsega, kakor je Zagreb, na področju superstrukture, vsaj delno paralizira republiška meja na Sotli. To pa ne velja za terciarne centralne dejavnosti.

Gravitacijsko zaledje Brežic obsega v glavnem celotno območje naštetih treh posavskih občin, sega pa tudi v skrajni južni del občine Šmarje pri Jelšah (na območje Podsrede in Bistrice ob Sotli). Od sosednjih močnejših gravitacijskih žarišč so na današnje brežiško območje vplivali od časa do časa in s spremenljivo močjo Celje, Novo mesto in Trbovlje, kar je bilo v zvezi predvsem s pripadnostjo k takratnim okrajem. Gravitacijska navezanost na Trbovlje je bila le prehodnega pomena. Pač pa se je v zadnjem desetletju v primeri s celjskim povečal vpliv Novega mesta, ki je bilo nekaj časa tudi upravni (okrajni) center za Spodnje Posavje. Njegov neposredni vpliv je posebno občuten na območju Kostanjevice. Okrepitev novomeškega vpliva je sprožila predvsem nova, dolenjska avtomobilska cesta, po kateri je vsaj za občini Brežice in Krško Novo mesto ugodneje dostopno kot Celje. K temu je prišel še sočasni razvoj superstrukture v Novem mestu, ki ne zaostaja več bistveno za celjsko.

Razmerje med Brežicami in drugim, še nekoliko pomembnim centrom superstrukture v Krškem je nekako ambivalentno. Pred vojno sta si upravno (okrajno) vlogo na tem območju delila Krško in Brežice, prvo za desni, nekdanj kranjski in drugo za levi, štajerski breg Save. Po vojni je bilo krajši čas Krško središče manjšega okraja, ki ni zajemal samo lokalnega gravitacijskega območja tega mesta, temveč tudi zaledje Brežic in deloma Sevnice. Danes imajo Brežice nekaj prednosti v stopnji superstrukture (gimnazija, bolnišnica) in v svoji prometni funkciji (vozlišče ob glavni železnici in avtomobilski cesti vključno odcep obsotelske ceste in železnice). Toda tudi Krško ima ugoden priključek na avtomobilsko cesto, razen tega pa je njegova prednost še v bolj centralnem položaju, v nekaterih elementih superstrukture širšega pomena (srednja tehnična šola) in v njegovi močnejši ekonomski bazi v sekundarnih in terciarnih dejavnosti skupaj. Krško je večje tudi po številu prebivalstva, zlasti če v aglomeracijo štejemo tudi Brestanico ali celo Senovo.

Sevnica nima nobene pomembnejše superstrukture, še manj pa drugih terciarnih dejavnosti, ki bi zajemale več kot zgolj lokalno zaledje. Gravitacijsko teži na »regionalni« ravni bolj k Celju kot k Novemu mestu.

Gravitacijsko podžarišče Slovenj Gradec

Porečje Meže in Mislinje, severno od Paškega Kozjaka in zahodno od Pohorja, ter svet ob zgornjem toku Drave (na jugoslovanski strani) je že izven neposrednih močnejših gravitacijskih vplivov Maribora in Celja. Deloma pa je vendar v območju gravitacijskih silnic obeh žarišč, od katerih je Maribor seveda izrazito močnejši. Tudi na tem področju, v tako imenovani koroški regiji, ki obsega v celoti občine Ravne, Slovenj Gradec in Dravograd ter deloma še zahodni, večji del občine Radlje, je nekaj superstrukture, ki presega lokalni pomen posamezne občine; to do neke mere izpolnjuje gravitacijsko praznino.

Sorazmerna oddaljenost od obeh močnejših gravitacijskih žarišč (od Dravograda do Maribora je 60 km in do Celja 62 km po cesti) je ena od glavnih okoliščin, da je obstajala dejanska potreba po razvoju centralnih dejavnosti več kot občinskega pomena. Razen tega je ozemlje ob Meži in Mislinji ločeno od celjskega in mariborskega območja, oziroma od njunih gosto naseljenih jedrnih področij z goratim in redko poseljenim svetom; povezavo posredujeja le Dravska dolina in dolinska brazda ob Mislinji in Paki. Po drugi plati pa se je marsikje v koroški regiji močno in izrazito koncentriralo pretežno urbano oziroma neagrarno prebivalstvo, tako v spodnji Mislinjski in spodnji Mežiški dolini okrog Slovenj Gradca in zlasti okrog Raven in Prevalj. Bolj lokalna in manj izrazita je zgostitev okrog Radelj v Dravski dolini.

Za območje koroškega Podravja, ki je štel leta 1961 okrog 55 000 prebivalcev, je značilno, da nima izrazito prevladujočega središča s superstrukturom. Superstruktura nadobčinskega pomena je deloma v Slovenj Gradcu, deloma na Ravnah. Specifična gravitacijska območja pa se prekrivajo. Najugodnejšo nodalno lego v koroško-podravski regiji ima Dravograd, pa je vendar bistveno manjši in šibkejši center od naštetih dveh, čeprav ima tudi nekaj centralnih dejavnosti, ki služijo celotnemu območju. Zaradi razbitosti na več središč to ozemlje ni imelo prepričljivo prevladujočega središča niti v času, ko je bilo združeno v samostojen okraj, kakor je to bilo še pred desetletjem. Urbana tradicija je najmočnejša v Slovenj Gradcu, pa vendar je bil Dravograd nekaj časa središče okraja. S prestavljanjem težišča prometa z železnice na cesto ima spet Slovenj Gradec prednost pred Dravogradom, zaradi svoje pokrajinsko odprte lege pa ima tudi lepše možnosti za urbanistični razvoj. Ravne pa imajo vključ v svoji legi v utesnjeni dolini prednost v svoji ekonomski bazi (industrija in rudarsko zaledje Mežiške doline) in v svoji »kulturni« superstrukturom.

Gravitacijsko žarišče Maribor

V omrežju slovenskih mest, ki so sicer po večini mala ali vsaj sorazmerno mala, stopa poleg Ljubljane izrazito v ospredje še Maribor kot drugo največje mesto v SR Sloveniji. Ker je ozemlje naše republike po dolgem močno razpotegnjeno proti severovzhodu in vobče proti vzhodu, je prevzel Maribor dominantno urbano vlogo ne samo za t. i. severovzhodno ali Podravsko Slovenijo, temveč za večino vzhodne Slovenije sploh. Postal je vodilno gravitacijsko žarišče, vsaj do neke mere, za vso zgodovinsko »Spodnjo Štajersko« s Prekmurjem in jugoslovanskim delom Koroške vred. Njegove gravitacijske silnice, zlasti glede na superstrukturno gravitacijo, zaustavlja razmeroma blizu mesta le državna meja na severu. S to izjemo pa ima Maribor že na osnovi naravnih pogojev za promet za vzhodno tretjino SRS izrazito centralno lego. Do meja avstrijske Koroške in Madžarske je približno enako daleč. Kot križišče pomembnih interregionalnih in mednarodnih komu-

nikacij se odlikuje po svojem nodalnem položaju. Pri tem gre vodilna prometna os proti jugu, oziroma natančneje proti jugozahodu (Ljubljani) in jugovzhodu (Zagrebu). Zato je za vlogo Maribora kot gravitacijskega žarišča zelo pomemben odnos do Ljubljane in Zagreba kot dveh ostalih močnih središč na severozahodu Jugoslavije.

Toda za gravitacijsko vlogo Maribora je predvsem važno dejstvo, da je Maribor naravno regionalno središče za razmeroma zelo gosto naseljeno širše zaledje na severovzhodu, jugu in jugozahodu. Ta okoliščina je za razvoj centralnih dejavnosti in še posebno superstrukture v Mariboru zelo pomembna. Maribor namreč ne zajema v svojem »regionalnem« zaledju skoraj nič manj prebivalstva, kakor ga zajema Ljubljana kot center na »regionalni« ravni brez svoje vloge republiškega središča. Do neke mere oslabi to vlogo v primeri z Ljubljano le dejstvo, da je najširše, »štajersko« gravitacijsko zaledje Maribora na splošno neprimerno bolj agrarno in manj razvito kakor zaledje Ljubljane kot »regionalnega« centra. Vendar je bil Maribor vse do ukinitve okrajev leta 1966 vedno upravno središče širšega področja, nekaj časa po prvi svetovni vojni kot središče mariborske »oblasti« celo za vso jugoslovansko Štajersko, potem pa kot okrajni center vsaj za veliko večino, če ne za vso »Podravsko« Slovenijo. Zdaj je Maribor formalno samo središče svoje občine, dejansko pa privlačuje k sebi še vedno neprimerno obsežnejše področje, četudi pri tem morda izločimo tiste bolj oddaljene dele Podravske Slovenije, kjer so se oblikovala posebna, dokaj močna in samostojna gravitacijska območja (Koroška regija in Pomurje z Mursko Soboto).

Na območju tako opredeljenega ožjega »regionalnega« zaledja Maribora opravljata dva »sekundarna« centra funkcijo občinskega središča. To sta Ptuj in Slovenska Bistrica. Ptuj kot center V. stopnje je tako opremljen s centralnimi dejavnostmi, da je do Maribora skoraj v podobnem razmerju kakor Kranj proti Ljubljani. Ima gimnazijo in nekaj bolnišničnih kapacitet ter je središče obsežne občine, ki pa je v razliko s kranjsko izrazito agrarna. Zato in spričo bližine Maribora je tu malo pogojev za kak znatnejši nadaljnji razvoj glede na superstrukturo. Pač pa se bodo verjetno v Slovenski Bistrici okrepile superstrukturne in terciarne centralne dejavnosti do IV. stopnje, zlasti če se bodo tudi Konjice še močneje kot doslej preusmerile proti Mariboru.

Ker je Maribor že tudi sam po sebi precej veliko mesto, katerega prebivalstvo se vzpenja že čez 100 000, je v njem, kljub temu, da je kvalifikacijska sestava prebivalstva manj ugodna kot v Ljubljani precej možnosti za razmah tistih centralnih dejavnosti »višje stopnje«, ki so potrebne zgolj za lastno urbano oziroma urbanizirano prebivalstvo.

Gravitacijsko podžarišče Ptuj

Že pri splošnem ovrednotenju vloge Ptujja znotraj mariborske »regionalne« sfere smo poudarili njegovo nadpoprečno opremljenost s centralnimi dejavnostmi. Ta opremljenost, ki smo jo opredelili s V.

stopnjo, očitno preseгла potrebe naše poprečne občine. Dejansko je bil Ptuj krajši čas po drugi svetovni vojni središče okraja, ki je poleg ozemlja današnje ptujske občine vključeval še večino današnje občine Ormož (podobno kakor že pred vojno). Tudi sama današnja občina Ptuj je po številu prebivalstva (62 000 preb. leta 1961) daleč nad poprečjem slovenskih občin. Skupaj z ormoško občino pa zajame maksimalno gravitacijsko območje Ptuja celo okrog 80 000 prebivalcev, več kot ustrezna območja drugih centrov V. stopnje v Sloveniji. K nadpoprečni opremljenosti Ptuja je nedvomno prispevala tudi tradicija, pa tudi potrebe samega mesta z ožjim urbaniziranim območjem in s Kidričevim. Vprašanje pa je, kaj bo z vlogo Ptuja kot »subregionalnega« centra, ki je komaj 26 km daleč od Maribora, v bodočnosti, ko ne bo »metropolizacija« na mariborskem območju komaj v začetkih, kakor je to danes.

Prezreti tudi ne gre v raznih smereh važnega dejstva, da je vse široko populacijsko zaledje Ptuja še povsem agrarno. Po eni strani je ugodna dostopnost Ptuja za to zaledje povzročila, da se je na tako obsežnem zaledju razvil samo en neagrarni centralni kraj »nižje stopnje« in še ta na najbolj oddaljenem obrobju (Ormož). Drugi pa se zaradi povsem agrarne strukture zaledja niso povzpeli čez stopnjo »centralne vasi«, čeprav so nekateri med njimi nadpoprečno opremljeni. Značilno za razmeroma močno »subregionalno« privlačnost Ptuja, ki se ji pridružuje seveda posredno in neposredno še privlačnost Maribora, pa je, da se je Ormož neprimerno bolj vključil v mariborsko kot v mursko-soboško »regijo«, čeprav je v zračni črti večina ozemlja njegove občine manj kot 30 km daleč od Murske Sobotice in je sam Ormož, ki stoji čisto na južnem robu občine, celo po današnji vijugavi cesti bližje Soboti (41 km) kot Mariboru (49 km). Ob premotritvanju razvojnih možnosti za regionalno vključitev Ormoža v bodoče tudi ne gre prezreti, da je za njegovo območje najbližji »regionalni« center pravzaprav Varaždin, ki je komaj 22 km daleč.

Gravitacijsko žarišče Murska Sobota

V severovzhodni Sloveniji je poleg sekundarnega »republiškega« centra Maribora edini nadpoprečno pomembni centralni kraj Murska Sobota, središče Pomurja. Po naši opredelitvi ima dokaj visoko (VI.) stopnjo centralnosti. Ta stopnja je brez dvoma tudi objektivno usposabljalna mesto za središče nekdanjega okraja, torej centralnega kraja na »regionalni« ravni. Še bolj bistvena je bila okoliščina, da ima ozemlje, ki ga je zajemal okraj ob svojem največjem obsegu, pred ukinitvijo, dejansko določene objektivne pogoje za razvoj centralnih dejavnosti na »srednji stopnji« in še posebej superstrukture, torej višje stopnje, kot jo »prenesejo« zgolj posamična občinska središča, oziroma običajni centri na »nižji« ravni. Med temi pogoji je glavni razmeroma veliko število prebivalstva, okrog 140—160 000, kar je le malo manj kot pri Celju. Druga ugodna okoliščina je lega Murske Sobotice. Mesto stoji precej

centralno sredi Pomurja, v nižinskem svetu in je dobro dostopno, predvsem odkar je izboljšano cestno omrežje. K temu pride še dokaj močna zgostitev prebivalstva ravno v osrednjem, ravninskem predelu Pomurja, kar pomeni tudi »zgoščeno« klientelo.

Toda vse te, za slovenske razmere glede na prebivalstvo in promet že kar izjemno ugodne pogoje močno paralizira splošna gospodarska nerazvitost Pomurja. Razen v maloštevilnih mestecih skoraj povsod še močno ali izrazito prevladuje agrarno prebivalstvo, ki ima povečini omejene možnosti za uporabo centralnih dejavnosti. Neagrarnega prebivalstva z višjimi potrebami in boljšimi možnostmi za uporabo centralnih dejavnosti, še posebej superstrukture, je zelo malo in še to je razpršeno na štiri ali pet manjših mestec.

Za namestitvev superstrukture je bilo pri vsem tem odločilno upravno »načelo«. »Regionalna« superstruktura, ki je bila načrtno koncentrirana v Murski Soboti kot središču okraja, je ustvarila tam iz poprečno opremljenega krajevnega središča pomembno regionalno žarišče gravitacijskih silnic, ne samo na splošno, ampak tudi za skoraj vse specifične gravitacije, ki jih pogojuje zlasti na novo razvita superstruktura z ustanovami regionalnega značaja.

Zdi se, da ta razvoj ni šel na škodo opremljenosti centrov »nižje stopnje«, ki so vsi razen Beltinec središča občin (Gornja Radgona, Ljutomer, Lendava). Njihova gravitacijska območja zajemajo namreč tudi razmeroma mnogo prebivalstva, toda skoraj povsem agrarnega. Kljub ugodni lokalni dostopnosti se v njih ni mogla razviti pomembnejša superstruktura nekaj višje, »srednje« stopnje. Zato predstavljajo v primerjavi s podobnimi sekundarnimi žarišči v bolj razvitih področjih Slovenije kljub svoji enakomerni razmestitvi in dokaj zaokroženim krajevnim gravitacijskim območjem le šibka središča. Še najkrepkejši je Ljutomer, ki doseže našo IV. stopnjo centralnosti.

Že po današnjem stanju, še bolj pa glede na razvojne perspektive centralnih dejavnosti v Pomurju je važno razmerje do dveh najbližjih gravitacijskih žarišč »regionalnega« značaja. To sta Maribor in Varaždin. Varaždin je sicer vsaj za vzhodno Pomurje bližji, toda šibkejši, še posebno ker je onstran republiške in nacionalne meje, kar je pomembno za superstrukturno opremljenost. V lendavski (in deloma ormoški) občini Varaždin sicer tekmuje s Soboto v splošni gravitaciji na področju ožje opredeljenega terciarnega sektorja, glede superstrukture pa je prednost Murske Sobote tudi na lendavskem področju zagotovljena. Drugačna je situacija nasproti Mariboru. Pomurje je sicer izven najugodnejše polurne dostopnosti Maribora, vendar od Gornje Radgone, ki je od pomurskih centralnih krajev na »nižji stopnji« Mariboru najbližja, je do tja po cesti le 39 km. Iz glavnega pomurskega žarišča, Murske Sobote je po cesti 58 km, medtem železnica kot faktor dostopnosti do Maribora nima več pomena. Na splošno je očitno, da je Maribor glede superstrukture močnejši in pomembnejši center za Pomurje kot Murska Sobota. Toda, če ne bo bistveno okreplil svoje superstrukture v kakovostnem smislu in če bo po drugi strani Murska Sobota obdržala svojo

dosedanjo superstrukturo in jo razvijala naprej, bo lahko ob intenzivnejšem gospodarskem razvoju in močnejši urbanizaciji Pomurja obdržala svojo vlogo pomembnega »regionalnega« gravitacijskega žarišča.

V. PODEŽELSKI CENTRALNI KRAJI

Uvodne pripombe

Proti spodnjemu koncu hierarhične lestvice se omrežje centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij zelo razveji, v primeru Slovenije na več sto osnovnih enot. Podrobna obravnava takega števila krajev bi presegla okvir te razprave. Nekateri raziskovalci najmanjših podeželskih centralnih krajev sploh niso vključili v obravnavo, temveč so se omejili samo na »mesta«, na kraje, ki zajemajo v svoje gravitacijsko območje deset ali več tisoč prebivalcev. Šele taki kraji naj bi bili v sklopu sodobne urbanizacije temeljne enote. Tako sta na primer postopala Boustedt za Bavarsko³⁸ in Bobek za Avstrijo³⁹.

Pri majhni in raznoliki deželi, kakor je Slovenija, pa vendar ne gre prezreti teh malih podeželskih centralnih krajev, saj so značilni nosilci funkcionalne diferenciacije geografskega prostora, čeprav le na mikroregionalni ravni.

V naši temeljni študiji, ki je služila za osnovo tej razpravi,⁴⁰ smo podeželske centralne kraje na osnovi kakovostnih pokazalcev, ki jih omenjamo drugje, razčlenili glede na stopnjo centralnosti na ruralne centre, centralne vasi in subcentralne vasi. Posebej smo razlikovali kompletni spekter dejavnosti, ki bi označeval določeno kategorijo, pa tistega najmanjšega, s katerim kraj doseže to kategorijo. Izbor pokazalcev funkcionalne opredelitve je empiričen. Opira se na splošno poznavanje situacije, na predhodno preverjanje pogostosti pojavljanja določene funkcije, na teritorialno razporeditev in tipične grupacije določenih funkcij.

Tipi podeželskih centralnih krajev

Ruralni centri so v sklopu sistema centralnih krajev poseben problem. Kakor smo omenili v eni od predhodnih (metodoloških) študij⁴¹, gre za centralne kraje, ki pomenijo v funkcionalnem smislu

³⁸ Boustedt, Die zentralen Orte und ihre Einflussbereiche. IGU Symposium, Lund 1962, str. 207 sl. razlikuje za Bavarsko štiri stopnje centralnosti, kjer pa so že na najnižji stopnji zastopane vse značilne »mestne« centralne dejavnosti.

³⁹ H. Bobek, Zur zentralörtlichen Gliederung Österreichs. Berichte zur Raumforschung, 2, Wien 1966, str. 115.

⁴⁰ Funkcije naselij in omrežje centralnih krajev v Sloveniji. UI SRS, Ljubljana 1967 (tipkopis), str. 142—152.

⁴¹ V. Kokole, Funkcionalna opredelitev naselij SR Slovenije. Naloga Urbanističnega inštituta SRS (tipkopis), Ljubljana 1962. Str. 21, 83.

prehod od podeželskih v prave urbane kraje; ti kraji so imeli včasih naslov, pomen in pravne pravice »trgov« ali pa so take funkcije dejansko opravljali. Oznako »ruralni center« uporabljamo ob pomanjkanju ustrežnejšega termina za tak funkcionalno prehodni tip, pa tudi zato, da bi z njim poudarili, da gre za centralne kraje, katerih funkcije (višje kot pri vseh centralnih vaseh) so povezane s podeželskim (ruralnim) in pretežno agrarnim okoljem. Ker so nekatera področja v Sloveniji še pretežno agrarna, še bolj pa »ruralna« z ozirom na bivališče večine prebivalstva, se zdi taka oznaka tudi upravičena. Ne more pa v celoti zajeti funkcionalne vloge takih krajev. Podobne težave so se pri poskusni klasifikaciji pojavile tudi drugod. V urbanizirani Angliji je Smailes⁴² centre, ki bi ustrezali našim »ruralnim centrom« pogosto označil kot *subtowns*). V Franciji ustreza temu tipu naziv *bourgade*⁴³), v Nemčiji pa — v smislu Christallerjeve terminologije — *Marktflecken*. Ne glede na težave s sistemom klasifikacije so tudi dejanske razmere v funkcionalni opremljenosti centralnih krajev tega tipa nekoliko labilne. Ne glede na to, da so taki kraji vsaj zaenkrat še stvarnost, dejansko doživljajo velike spremembe v smislu dezintegracije, zlasti na urbaniziranih območjih, kar je razumljivo z ozirom na njihov nastanek. Veliko je primerov, ko so nekdanji »trgi« degenerirali v običajne »centralne vasi«, za kar nudi naša raziskava funkcionalne opremljenosti naselij obširno dokumentacijo. Po drugi strani pa imamo primere, ko se iz trgov razvijajo mesta in dobivajo ruralni centri pogosto funkcionalne attribute »mest«. Gre tedaj za polarizacijo razvoja, katere intenzivnost je očitno v zvezi s preobrazbo gospodarske strukture in s spremembami v dostopnosti. »Ruralni centri«, kamor moremo upravičeno šteti tudi nekatera mala »zgodovinska mesta«, ki so kot centralni kraji doživela zastoje, so odraz posebnih okoliščin. V mnogočem so do »mest« v podobnem razmerju kot so »subcentralne vasi« do »centralnih vasi«; so nekake relejne postaje v omrežju, centralni kraji, ki kot nekake teritorialne »izpostave« posredujejo nekatere urbane funkcije, ne pa njihovega kompletnega spektra za del gravitacijskega območja pomembnejših mest.

Centralne vasi, kakor jih glede na opremljenost s centralnimi dejavnostmi opredeljujemo v tej razpravi, so primarni tip centralnega kraja že po osnovni Christallerjevi shemi. V razvoju srednjeveške Evrope so bile le prvotna jedra, iz katerih je s postopno prostorsko-geografsko agregacijo v vse večje sisteme zraslo današnje omrežje.

Centralne vasi smo glede na funkcionalno opremljenost razdelili v dve kategoriji. Prva obsega »polno opremljene« centralne vasi ter tiste, katerih opremljenost je nekoliko nad to stopnjo. To pomeni, da imajo še eno ali dve dejavnosti, ki so sicer značilne za naslednjo višjo (II.) stopnjo, kar pa je premalo, da bi jih v celoti uvrstili tja. Taki so zlasti nekateri zgodovinski »trgi« ter nekateri monoindustrijski kraji.

⁴² Smailes, *The Urban Mesh of England and Wales*. Geography, 1944.

⁴³ Coppolani, *Réseau urbain de France*, Paris 1958.

Druga kategorija pa obsega centralne vasi, ki jim manjkajo nekatere značilne centralne dejavnosti ustrezne stopnje, ki pa vendar niso zgolj »pomožne« centralne vasi (»subcentralne vasi«).

Pri opredelitvi »centralnih vasi« nismo mogli mimo dejstva, da imamo poleg krajev, ki glede opremljenosti s centralnimi dejavnostmi povsem ali skoraj povsem ustrezajo celotnemu spektru izbranih indikatorjev, določene centralne dejavnosti tudi še v drugih krajih in da se nekatere tudi razvrščajo v značilne skupine. Imenovali smo jih zato **subcentralne vasi**.

»Centralne vasi« so zadnja izrazita stopnja na dnu hierarhične lestvice. Glede na reprezentativne centralne dejavnosti, ki smo si jih izbrali za našo opredelitev, pa večina ni kompletno opremljenih. Zlasti dve funkciji, zdravstvena postaja z zdravnikom splošne prakse in postaja Ljudske milice sta zastopani le v manjšem delu vseh »centralnih vasi«. To potrjuje splošno opažanje, da je večina centralnih krajev na »dominantnih« stopnjah slabo ali podpoprečno opremljena, kar je nedvomno odraz splošne sorazmerne nerazvitosti terciarno-kvartarnega sektorja skoraj v vseh predelih Slovenije, zlasti na podeželju.

»Subcentralne vasi« so razmeroma redke na področjih, kjer je lokalna dostopnost spričo položnejšega sveta boljša, v ravnini in v gričevju. Zlasti če gre pri tem za gostejšo naselitev, je razumljivo, da je lahko tudi omrežje pravih »centralnih vasi« dokaj gosto in ni potrebe za razpršitev nekaterih osnovnih centralnih funkcij izven njih, v pomožnih subcentrih. To velja še zlasti za predele, ki so še močno agrarni in kjer modifikacij v zvezi z urbanizacijskimi pojavi ni toliko, da bi bistveno vplivale na opremljenost. Značilno tako področje je vse agrarno panonsko obrobje Slovenije od Prekmurja do Spodnjega Posavja.

Primer panonskega obrobja spet potrjuje, da subcentralne vasi niso izrazit samostojen tip centralnih krajev, vsaj ne v smislu klasične hierarhične sheme, ker se ne pojavljajo v tipičnih hierarhičnih številčnih razmerjih. To pa ne spremeni dejstva, da so za Slovenijo, oziroma vsaj za njene dele značilna, čeprav dopolnilna in pomožna kategorija centralnih krajev.

Centralne vasi v Sloveniji

Naša analiza je v celoti ugotovila 451 centralnih krajev na najnižji (I.) stopnji hierarhične lestvice. Toda od teh jih kar 190 ne doseže poprečne funkcionalne opremljenosti centralne vasi, ampak samo stopnjo subcentralnih vasi. Ostane jih tedaj le 261, ki dosežejo vsaj najmanjšo mero poprečne opremljenosti za stopnjo centralne vasi. Med njimi pa je slej ko prej 61 takih, ki tak popreček presegajo. Dosežejo namreč v celoti spekter reprezentativnih centralnih dejavnosti, kakor smo ga opredelili v našem spisku, poleg tega pa imajo še kako drugo od že omenjenih ali še dodatnih centralnih dejavnosti iz naslednje višje, to je II. stopnje.

Z vidika sistema centralnih krajev na sploh je zlasti zanimivo hierarhično razmerje. Predvsem je centralnih vasi približno trikrat več kot vseh ostalih centralnih krajev (261 : 84). To je več kot bi znašalo v smislu Christallerjeve klasične heksagonske sheme zaporedje po čistem »oskrbnem« načelu (1 : 2 : 6 : 18) in toliko kot bi znašalo po »čistem« prometnem načelu (1 : 3 : 12 : 48 . . .). To je vsekakor posplošitev za celo Slovenijo. Toda zanimivo je, da se isto zaporedje pojavlja v glavnem tudi v odnosu med poprečno in nadpoprečno opremljenimi centralnimi vasi (200 : 61). V celoti lahko v grobem ugotovimo na tej najnižji ravni neko zakonitost. Generalizacije so spričo raznolikosti Slovenije problematične. Toda značilno je, da je razmerje tako enakomerno npr. med poprečno in nadpoprečno opremljenimi vasi prav v vzhodnem delu Slovenije (Štajerske), kjer so reliefni in prometni pogoji oziroma omrežje bolj enakomerni. Subcentralne vasi pa očitno niso v nobenem »pravilnem« razmerju s centralnimi vasi. Razmerje med njimi je ponekod celo okrnjeno v škodo pravih centralnih vasi.

Spisek reprezentativnih centralnih dejavnosti za podeželske centralne kraje

I. Ruralni centri

glavne:

- zdravstveni dom
- veterinar
- trgovina s čevlji
- lekarna
- ključavničar

pomožne:

- gostišče s sobami
- mehanična delavnica
- soboslikar
- slaščičarna
- elektrorajon
- trgovina z železnino
- fotograf

II. Centralne vasi

glavne :

- centralna (osnovna) šola
- krajevni ali matični urad
- postaja LM
- zdravstvena postaja — zdravnik
- Kmetijska zadruga

pomožne:

- pek
- mesarija
- mizar ali kolar
- društva
- dvorana za prireditve

III. Subcentralne vasi

- šola — 4 razredi
- trgovina z mešanim blagom
- gostilna
- krojač ali čevljar

Genetske osnove omrežja podeželskih centralnih krajev

Namen te razprave je predvsem analizirati obstoječi sistem centralnih krajev in domnevne funkcionalne zakonitosti v njem, ne pa se podrobneje ukvarjati z njegovim nastankom in razvojem. Vendar čisto

brez osvetlitve genetskih osnov današnjega omrežja ne gre, čeprav jih tu lahko samo nakažemo oziroma opozorimo na vire, ki povedo o tem kaj več.

Iz teh virov lepo vidimo, da segajo glavni zasnutki današnjega omrežja podeželskih centralnih krajev že v zelo oddaljeno preteklost, v veliki meri še v visoki srednji vek. To so bile predvsem stare farne vasi, za katere se vidi že iz Ilešičeve študije o sistemih poljske razdelitve na Slovenskem, da niso bile izključno agrarna naselja, temveč so opravljale tudi nekatere druge dejavnosti, ki bi jih danes imenovali »centralne« (gostilna, prevoznništvo, obrt, trgovanje). Tudi Kosova raziskovanja krajevnih imen »trg« ali »tržišče« so pokazala, da je bilo že vsaj proti koncu srednjega veka precej krajev, ki so bili, kakor bi dejali danes, po »oskrbnem načelu« centralni kraji najnižje stopnje; bilo pa jih je dosti več, kakor pa jih je bilo kot takih pravno opredeljenih.

Neposredne osnove za današnji sistem centralnih vasi kot osnovnega tipa podeželskih centralnih krajev pa so se oblikovale, kot kaže, šele v 18. in 19. stoletju, ko so se razvijale upravne občine, ko je nastalo urejeno poštno omrežje in ko je z razvojem obrti in industrije ter odmiranjem kmečke avtarkije naraščala tudi na mikroregionalni ravni potreba po ustaljeni trgovini z osnovnimi potrebščinami, ki naj bi nadomestila dotedanja obdobja tržišča in sejme.⁴⁴

Število centralnih vasi se je s postopnim spreminjanjem pogojev za centralnost v novejšem času začelo zmanjševati. Že po upravni razdelitvi iz leta 1936 (v mejah tedanje »dravske banovine«) je precej farnih vasi prenehalo biti središče upravnih občin. To so bile predvsem farne vasi v hribovskih krajih. Upravna razdelitev iz leta 1952, ki se je podedovala v območjih matičnih okolišev oz. krajevnih uradov, je pokazala ponovno skróčenje števila upravnih središč na najnižji stopnji. Spet pa so izpadla nekatera prejšnja občinska središča v bolj odročnih hribovskih območjih, kjer je bila depopulacija največja in so se ekonomske razmere (zlasti agrarne) najmanj spremenile. Ukinjanje nekaterih matičnih okolišev še po letu 1961/62 kaže, da se ta proces postopnega króčenja še nadaljuje. Domala vsa taka nekdanja farna ali občinska središča, ki jih dandanes tudi po minimalnih kriterijih ne moremo oznčiti kot »centralne vasi«, pa se v smislu naše klasifikacije uvrščajo v tip »subcentralnih vasi«. Značilne so zlasti za bolj hribovske kraje.

⁴⁴ Prim. temeljno literaturo o tem razvoju: M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1953. — M. Kos, *Stari Trg in sorodna krajevna imena*. *Geografski vestnik V—VI*, 1930, str. 160—173. — M. Miklavčič, *Predjožefinske župnije na Slovenskem v odnosu do politične uprave*, Ljubljana 1945, gl. zlasti seznam na str. 61—62. — M. Dolenc, *Pravna zgodovina slovenskega ozemlja*, Ljubljana 1935. — S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 153 sl. — F. Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana 1929. — F. Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana 1963. — V. Melik, *Naselja kot upravno-statistične enote*. *Geografski vestnik XX—XXI* (1948/49), str. 153 sl. — S. Ilešič, *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*, SAZU, Ljubljana 1951 (o farnih vaseh gl. str. 33—35).

Problematika opredeljevanja podeželskih centralnih krajev

Dolej še ni prišla na vrsto popolna obdelava našega gradiva, ki zajema skoraj 6000 naselij oziroma naselbinskih enot z vidika opredelitve centralnih dejavnosti in gravitacijskih območij centralnih krajev na najnižji stopnji. Zato se je še nemogoče lotiti obravnavanja točnega obsega in populacijskega zaledja centralnih dejavnosti za vse kraje, ki opravljajo vsaj najmanjšo mero značilnih centralnih funkcij. Pomagali smo si lahko samo s tistimi, ki so upravnega značaja (krajevni oziroma matični uradi) ali za katere so podatki kako drugače na voljo. Pregled je pokazal, da so praktično to vse centralne, pa tudi »subcentralne vasi« in celo redka »zgodovinska mesta« (tako Vrnja Gora in Kostanjevica).

Tudi v tem primeru pa je praktična uporaba podatkov o obsegu in značaju funkcionalne opremljenosti naselij za opredeljevanje stopnje centralnosti zvezane s težavami, ki jih poleg kakovosti razpoložljivega gradiva povzročajo fluktuacije v opremljenosti naselij kot posledice splošnih družbeno-gospodarskih razmer. To se pokaže zlasti pri nižjih kategorijah, kjer je funkcionalna opremljenost skromnejša in izbor ustreznih pokazovalcev ožji, torej še prav posebej pri podeželskih centralnih krajih.

Podrobni pregled dejanske opremljenosti podeželskih centralnih krajev v tabelarični obliki nam je pokazal, da je ta opremljenost na sploh slaba. Predvsem le v približno polovici primerov zares ustreza »popolnemu« spisku indikatorjev za I. stopnjo centralnosti, tj. za »centralno vas«. Precej krajev, ki so sicer popolno opremljeni za to stopnjo, nima na primer Ljudske milice. Zato tudi nismo postaje LM vzeli kot nujen pogoj za določitev I. stopnje. Spet druge »centralne vasi« so opremljene celo z nekaterimi reprezentativnimi dejavnostmi II. stopnje, včasih tudi z lekarno, čeprav na splošno, vsaj leta 1961/62, niso pripadali II. stopnji. Takih primerov nismo opazili samo v bolj razvitih področjih, ampak tudi močno agrarnih predelih, kjer so centralni kraji II., III. ali IV. stopnje redko posejani. Taki kraji bi se utegnili razviti v »pomožne občinske« oziroma »ruralne centre«, če ne bi razvoj prometnih sredstev osredotočil ustreznih funkcij neposredno v bolj oddaljenih, mnogo bolj vsestransko opremljene centre višjih stopenj.

Po naši opredelitvi smo skoraj vse kraje, ki so bili v letih 1952—1955, pred velikim združevanjem v komune, središča občin, uvrstili med »centralne vasi«, če so izkazali vsaj tri od petih glavnih indikatorjev (gl. str. 94). Pregledna karta nam je pokazala njihovo dokaj enakomerno razporeditev (gl. karta 4). V skladu s splošno razporeditvijo prebivalstva so seveda gosteje razporejene po nižjih in na agrarnem podeželju gosteje obljudenih predelih vzhodne Slovenije kot drugje.

Vzorec »centralnih vasi« pa se ne ujema povsem z razporeditvijo krajevnih uradov, naslednikov nekdanjih manjših občin iz časa pred združevanjem v današnje komune. Centralnost in ustrezna opremlje-

nost nekaterih med njimi je bila prešibka, da bi se obdržal tam krajevni urad, čeprav so se obdržale nekatere druge centralne funkcije te stopnje.

Značilnosti podeželskih centralnih krajev

Opremljenost podeželskih centralnih krajev v Sloveniji pogojujejo nekatere posebne okoliščine:

a) Zelo razpršena naselitev, ki se odraža v velikem številu naselij kot statističnih enot (čez 6000 na komaj dobrih 20 000 km²).

b) Razmeroma mnogo je dokaj gosto posejanih malih mestec in industrijskih krajev, v katerih dobršni deli agrarnih predelov neposredno uporabljajo centralne dejavnosti najnižje stopnje; zato se številnejši lokalni centri nižje stopnje v takih območjih sploh niso mogli razviti.

c) Zaradi na splošno šibke rasti prebivalstva ob visoki agrarni gostoti ter zaradi skromne specializacije v proizvodnji so dohodki kmetij nizki, kar povzroča šibak razvoj terciarnega sektorja na podeželju in s tem tudi slabo funkcionalno opremljenost manjših podeželskih centrov. Slabše diferencirana in nepopolna opremljenost (redkejše omrežje posameznih dejavnosti) je značilna posebno za hribovite kraje.

d) Močno razvita migracija na delo omogoča, da se migranti iz manjših agrarnih naselij poslužujejo pred delom ali po njem centralnih dejavnosti v krajih svoje zaposlitve, to je v večjih ali manjših urbanih krajih oziroma krajih z industrijo. Z dodatnim zaslužkom povečana kupna moč vaškega prebivalstva torej ne krepí bistveno terciarnih dejavnosti centralnih krajev nižje in najnižje stopnje (centralnih in subcentralnih vasi).

e) Številna manjša, pa tudi večja industrijska podjetja, ki so nastala v nekdanjih vaseh, so s svojimi sredstvi sprožila mnoge dejavnosti, ki jih sicer tam ne bi bilo, tako pa stopnjujejo opremljenost teh naselij za centralne funkcije. Tako so se v centralne kraje nižje stopnje razvile številne vasi, ki v predindustrijski dobi sploh niso spadale med nje.

Ta slika, ki je značilna za večja neurbanizirana področja, se bistveno spremeni blizu znatnejših mest. Na območju, kjer je mesto dobro dostopno, so pogoji za nastanek centralnih krajev nižjih stopenj slabši. V marsikaterem tamkajšnjem naselju, ki bi sicer imelo pogoje za to, se obdržijo le nekateri funkcionalni elementi centralnih krajev najnižje stopnje, pa še to v glavnem le tam, kjer je do mesta več kot pol ure peš. V velikem delu dejavnosti pa je izbira večja v bližnjem mestu, bodisi v njegovem osrednjem poslovnem jedru ali pa v najbližjem močnejšem centru obsežnejše mestne četrti. Zato v dokaj širokem pasu okrog mest ni pogojev za razvoj centralnih vasi. To pa še ne pomeni, da posamezna centralna funkcija ne da lahko določenemu naselju na takem področju do neke mere značaja centralnosti.

Vsekakor pa moramo tudi na takem področju upoštevati, da je bistvo vsake centralne dejavnosti, da ne služi samo naselju, v katerem je, temveč tudi sosednjim naseljem ali celo pretežno njim. Samo primer: šola iste stopnje in istega tipa še ne daje naselju značaja centralnega kraja, če so podobne šole tudi po sosednih naseljih. Nujna je torej mikroregionalna presoja dejanske centralnosti vsake dejavnosti posebej; ista dejavnost je lahko v določenem sklopu centralna, v drugem pa ne. Značaja vsakega centralnega kraja torej ne moremo opredeljevati posebej in osamljeno. Zato je tudi vsaka tipologija ali shema centralnih krajev samo abstraktni pripomoček za objektivno vrednotenje in medsebojno primerjavo večjega števila centralnih krajev.

To pa pomeni tudi, da je stopnja opremljenosti nekega centralnega kraja z določenimi dejavnostmi sicer pogoj za to, da ta kraj lahko opravlja ustrezne funkcije, nikakor pa še ne sama po sebi avtomatični pokazovalec dejanske stopnje oziroma jakosti njegove centralnosti. Je pač relativna vrednost, katere dejanska pomembnost se spreminja z drugimi okoliščinami.

Med temi okoliščinami, je v smislu Christallerjeve sheme zelo važen obseg gravitacijskega zaledja. Manjši, absolutno vzeto slabše opremljeni centralni kraj, ki v bližini nima drugega, je lahko relativno pomembnejši kakor bolje opremljeni kraj kje drugje, ki pa ima ožje zaledje.

Druga taka okoliščina, ki nam podčrtava relativnost pojma stopnje centralnosti in nas opozarja, da ta pojem ni vedno istoveten s pojmom pomembnosti centralnega kraja, čeprav mu je blizu, je še dostopnost gravitacijskega območja. Čim bolj so tamkajšnja naselja ugodno dostopna, tem verjetneje in tem bolj možno je, da se centralne dejavnosti močno osredotočijo v enem, vodilnem centralnem kraju. To velja predvsem za centralne funkcije nekaj višje stopnje. Za njo odpade s tem potreba po sekundarnih, v nekem smislu dopolnilnih centrih, pač pa ostane taka potreba še dalje glede centralnih krajev nižje in najnižje stopnje.

Relativno centralnost bi bilo mogoče določiti tudi po tem, ali in v kateri meri se opremljenost centralnega kraja razlikuje od opremljenosti drugih naselij v isti mikroregionalni enoti. Če imajo na primer v taki enoti vse vasi gostilno, šolo, trgovino in kakega obrtnika, so si vse enakovredne in če pri tem opremljenost vsake med njimi služi samo njej sami, nima nobena nič »centralnega« na sebi, še manj seveda »vodilnega«. Če imajo vse po štiri dejavnosti, ena med njimi pa še eno povrh, ki služi tudi drugim, je njena vloga že rahlo centralna. Če stopa v ospredje z več dejavnostmi, ki ne služijo le njej sami, postaja njena centralnost še mnogo izrazitejša, to seveda v krajevnem in relativnem smislu, saj je sama stopnja njene opremljenosti še vedno prav nizka. Imamo torej lahko izrazite centralne kraje nizke stopnje ali pa neizrazite centralne kraje višje stopnje.

Perspektive podeželskih centralnih krajev

Razvoj centralnih krajev najnižje stopnje, to je »ruralnih centrov«, »centralnih« in »subcentralnih vasi« bodo tudi v bodočnosti določali faktorji dostopnosti, gravitacijsko-populacijskega zaledja in značaja potrošnje v najširšem smislu besede. Centralne vasi se bodo seveda razvijale različno na področjih z različno stopnjo razvitosti in urbanizacije. Z bistveno izboljšano dostopnostjo bo na splošno odpadla potreba po njihovem velikem številu in gosti razporejenosti. Ker pa se dostopnost na podeželju izboljšuje znatno počasneje kot se dviga življenjska raven in bistveno počasneje kot se spreminjata obseg in struktura potrošnje v sklopu centralnih dejavnosti, pa se bo vloga centralnih vasi v določenih dejavnostih krepila. To velja seveda samo za centralne dejavnosti razmeroma nizke stopnje in to zlasti v pretežno agrarnih predelih. V trenutni situaciji takšnega razvoja centralnih vasi, ki bi bil seveda tudi povezan s selekcijo med njimi še skoraj ni.

V izraziteje urbaniziranih predelih je položaj drugačen. Tam se v bistvu krepi vloga posameznih »pomožnih« centrov najosnovnejše preskrbe — »subcentralnih vasi«. Krepi se zaradi sprememb v življenjskem načinu ter splošnega dviga življenjskega standarda in potrošnje. »Centralne vasi« s svojimi klasičnimi funkcijami pa tam izgubljajo na pomenu, zlasti če so centri višje stopnje ugodno dostopni.

»Ruralni centri«, ki dosežejo našo II. stopnjo, po svoji vlogi nasledniki nekdanjih »trgov«, na katere spominjajo tudi kot središča manjših ali srednjevelikih agrarnih občin, so po splošni funkciji prehod k pravim urbanim centrom. Kot središča znatnejšega agrarnega zaledja se drže dejansko le še v pretežno agrarnih predelih. Nekatere med njimi uradno celo štejejo za »mesta« (Ormož, Metlika, Ribnica itd.). Pojavljajo se torej kot »sekundarni centri« glavnih gravitacijskih žarišč oziroma centralnih krajev naslednje izrazitejše višje (III.) stopnje. Njihova perspektiva je zelo različna, na splošno pa negotova. Povezana je s tem, ali bodo ostali kraji središča občin ali ne.

Spisek centralnih in subcentralnih vasi

(nadporečno opremljene so označene s*)

Centralna vas	Subcentralna vas	Centralna vas	Subcentralna vas
<i>Bivši okraj Koper</i>			
občina AJDOVŠČINA			
Črniče	Batuje		Vrhpolje
Podnanos	Col		Vrtovin
	Dobravlje	občina IDRİJA	
	Lokavec	Črni vrh	Godovič
	Otlica	Spodnja Idrija	Šebrelje
	Podkraj		Vojsko
	Vrabče		Zelin

Centralna vas	Subcentralna vas	Centralna vas	Subcentralna vas
občina ILIRSKA BISTRICA		občina POSTOJNA	
Jelšane	Pregarje	Hruševje	Bukovje
Knežak	Zabiče	Kožana	Palčje
Podgrad*		Planina	Zagorje
Prem		Prestranek	
občina IZOLA		občina SEŽANA	
—	—	Divača	Barka
		Dutovlje*	Brestovica
občina KOPER		Komen*	Golac
Črni kal	Gračišče	Materija	Lokev
Dekani*	Pobegi	Senožeče	Obrov
Gradin	Rizana	Štanjel	Podgorje
Marezige			Rodik
Škofije			Slivje
Šmarje p. Kopru			Štorje
			Tomaj
			Vremski Britof
občina NOVA GORICA		občina TOLMIN	
Branik*	Anhovo	Breginj	Borjana
Čepovan	Avče	Grahovo	Drežnica
Deskle*	Banjščice	Most na Soči*	Huda južna
Dornberg*	Bilje	Podbrdo*	Kamno
Grgar	Kožbana		Livek
Kal	Lig		Log
Kojško	Lokovec		Podmelec
Kostanjevica	Medana		Podljubin
Miren*	Opatje selo		Ponikve
Prvačina	Ozeljan		Rut
Renče	Trnovo		Slap
Sempas	Vipolže		Soča
	Volčja draga		Srpenica
	Vrtojba		Stržišče
			Šenviška gora
občina PIRAN			Volče
Sečovelje	Lucija		Zakojca
	Nova vas		Žaga
<i>Bivši okraj Ljubljana</i>			
občina CERKNICA		Lukovica*	Trojane
Begunje	Babno polje	Mengeš*	Trzin
Nova vas	Cajnarje	Moravče	
	Grahovo		
občina ČRNOMELJ		občina GROSUPLJE	
Adlešiči		Šentvid pri Stični	Ambrus
Dragatuš		Šmarje — Sap	Muljava
Semič*		Videm-Dobrepolje	Ponikve
Stari trg		Videm-Krka	
Vinica*		Višnja gora	
		Zagradec	
občina DOMŽALE		občina HRASTNIK	
Blagovica	Ihan	—	Dol
Jarše-Radomlje	Krašnja		

Centralna vas	Subcentralna vas	Centralna vas	Subcentralna vas
občina JESENICE		občina METLIKA	
Dovje-Mojstrana	Gozd-Martuljk	Gradac	Suhor
Kranjska gora	Rateče		
Zirovnica		občina NOVO MESTO	
občina KAMNIK		Brusnice	Dvor
Komenda	Smartno v Tuh.	Dol. Toplice	Gaberje
Motnik		Mirna Peč	Hinje
Srednja vas		Otočec	Stopiče
Stahovica		Straža*	Uršna sela
občina KOČEVJE		Šentjernej*	
Draga	Koprivnik	Škocjan	
Fara*	Nemška Loka	Smarjeta	
Predgrad	Osilnica	Žužemberk	
	Stara cerkev	občina RADOVLJICA	
	Stari Log	Begunje	Gorje
	Struge	Lipnica	Kropa
občina KRANJ		Boh. Srednja vas	Ljubno
Cerklje	Duplje		Podnart
Goriče	Predoslje		Stara Fužina-Ribče
Naklo	Žabnica		
Preddvor		občina RIBNICA	
Šenčur		Dolenja vas	Žimarice
Zg. Jezersko		Hrib-Loški potok*	
občina LITIJA		Sodražica*	
Gabrovka	Primskovo	občina ŠKOFJA LOKA	
Kresnice	Štanga	Gorenja vas	Bukovica
Polšnik		Poljane	Dražgoše
Smartno			Hotavlje
Vače			Javorje
občina LJUBLJANA-BEŽIGRAD			Leskovicica
Dol	Sentjakob		Lučine
občina LJUBLJANA-MOSTE-POLJE			Selca
—	Besnica	občina TRBOVLJE	Zali log
	Dolsko	—	—
	Janče	občina TREBNJE	
	Lipoglav	Dobrníč	Trebelno
občina LJUBLJANA-SIŠKA		Mirna	Velika Loka
Smlednik	Sora	Sentrupert	
Smartno		Veliki Gaber	
Vodice		občina TRŽIČ	
občina LJUBLJANA-VIČ-RUDNIK		—	Križe
Brezovica	Črni vrh		Podljubelj
Dobrova	Podpeč		
Horjul*	Rakitna	občina VRHNIKA	
Ig	Sentjošt	Borovnica	Log
Polhov gradec*	Turjak		
Preserje	Vnanje gorice	občina ZAGORJE	
Skofljica		Medija-Izlake	Čemšenik
Velike Lašče*		Podkum	Mlinše
občina LOGATEC			
Rovte	Hotedršica		

Centralna vas	Subcentralna vas	Centralna vas	Subcentralna vas
<i>Bivši okraj Celje</i>			
občina BREŽICE		občina SLOVENSKE KONJICE	
Artiče	Pečice	Loče*	Stare Slemene
Bizeljsko — Sp. Sušica		Vitanje*	Stranice
Cerklje		Zreče	
Dobova*		občina ŠENTJUR PRI CELJU	
Globoko		Dobje	Gorica
Jesenice		Dramlje	Šentvid
Kapele		Grobelno	
Pišce		Loka pri Žumšu	
Sromlje		Planina*	
občina CELJE		Ponikva	
Dobrna*	Svetina	Slivnica	
Frankolovo	Šmartno v Rož. d.		
Strmec	Trnovlje	občina ŠMARJE PRI JELŠAH	
Škofja vas		Bistrica ob Sotli	Buče
Štore		Kozje*	Dobovec
Vojnik*		Lesično	Mestinje
občina LAŠKO		Podčetrtek	Podplat
Breze	Njivice	Podsreda	Polje
Jurklošter	Rečica	Pristava	Virštanj
Rimske Toplice*	Šmarjeta	Rogatec*	
	Zidani most	občina VELENJE	
občina MOZIRJE		Šmartno ob Paki	Topolščica
Gornji grad*	Radmirje	občina VIDEM KRŠKO	
Ljubno*	Rečica	Kostanjevica	Drnovo
Luče	Šmartno ob Dreti	Leskovec	Stara vas
Nazarje		Podbočje	Veliki Kamen
Solčava		Raka	Zdole
občina SEVNICA		Veliki trn	
Blanca	Telče	občina ŽALEC	
Boštanj		Braslovče	Liboje
Bučka		Gomilsko	Petrovče
Loka		Prebold*	
Studenec		Šempeter	
Šentjanž-Krmelj		Zabukovica-Griže	
Tržišče			
Zabukovje			
<i>Bivši okraj Maribor</i>			
občina DRAVOGRAD		občina LENART	
—	Libeliče	Benedikt	
	Trbonje	Cerkvenjak	
občina GORNJA RADGONA		Gradišče*	
Apače*	Ivanjci	Jurovski dol	
Radenci	Kapela	Veličina	
Videm*	Negova	Zg. Ščavnica	

Centralna vas	Subcentralna vas	Centralna vas	Subcentralna vas
občina LENDA VA		občina ORMOŽ	
Črenšovci	Gabrje	Ivanjkovci	
Dobrovnik*	Kobilje	Kog	
Turnišče		Miklavž	
Vel. Polana		Podgorci	
občina LJUTOMER		Središče*	
Bučkovci	Cezanjevci	Tomaž*	
Križevci*	Cven	Velika Nedelja	
Razkrižje		občina PTUJ	
Veržej		Cirkovce	Dolena
občina MARIBOR CENTER		Cirkulane*	Dornava
Jakobski dol	Brestrnica	Desternik	Grajena
Jareninski dol	Gaj	Gorišnica*	Moškanjci
Malečnik	Sladki vrh	Juršinci*	Sp. zg. Leskovec
Pernica	Svečina	Lovrenc	Rogoznica
Pesnica		Majšperk*	
Selnica		Markovci	
Sentilj		Podlehnik	
Velka		Polenšak	
Zg. Kungota		Ptujska gora	
občina MARIBOR TABOR		Trnovska vas	
Limbuš	Fala	Videm	
Lovrenc*		Vitomarci	
občina MARIBOR TEZNO		Zavrč	
Duplek*	Hočko Pohorje	Žetale	
Fram*		občina RADLJE	
Hoče*		Muta*	Kapla
Korena		Ožbolt	Remšnik
Miklavž		Podvelka*	
Rače*		Ribnica*	
Starše		Vuzenica	
občina MURSKA SOBOTA		občina RAVNE	
Bodonci	Bakovci	Mežica*	Kotlje
Bogojina	Gerlinci	občina SLOVENJ GRADEC	
Cankova*	Markovci	Mislinja*	Sp. Dolič
Gor. Petrovci*	Sebeborci	Podgorje	
Grad*		Šmartno p. Slovenjg.	
Križevci*		občina SLOVENSKA BISTRICA	
Mačkovci		Makole	Laporje
Martjanci		Oplotnica*	Sp. Polskava
Prosenjakovci		Pragersko*	Tinje
Puonci		Šmartno na Poh.	
Rogaševci			
Šalovci			
Tišina			

VI. REGIONALNO PLANIRANJE IN CENTRALNI KRAJI

Splošno

Problematika centralnih krajev in njihovih gravitacijskih območij, je brez dvoma tesno povezana z problematiko regionalnega planiranja, prav posebej še z delovnim področjem prostorskega planiranja. Teoriji industrijske lokacije in centralnih krajev se vobče smatrata kot dva temeljna kamna sodobne teorije regionalnega prostorskega planiranja. O teoriji centralnih krajev piše avtor enega izmed glavnih priročnikov za prostorsko planiranje, L. Keeble,⁴⁵ da »mora vsako regionalno planiranje pri opredelitvi perspektivne funkcionalne strukture omrežja naselij računati z mehanizmom centralnih funkcij« in da »spada taka opredelitev v vsak regionalni prostorski plan«.

Problematika za planiranje

Vprašanje aplikativnega pomena raziskav o sistemu centralnih krajev in gravitacijskih območij se odpira preko postulata za racionalno razporeditev dejavnosti v prostoru. S tem se povezuje seveda tudi z urbanističnimi in vobče prostorskimi standardi in normativi, po ekonomski plati pa z kritičnimi »pragovi« kot minimalnim pogojem za obstoj določene vrste centralne dejavnosti.

Neki trdnejši normativi obstajajo v planerski praksi v posameznih državah le za one dejavnosti, ki predstvaljajo najnižjo raven centralnosti. Za dejavnosti širšega »regionalnega« pomena oziroma teritorialnega »dometa« iz literature ne poznamo nekega utrjenega sklopa normativnih vrednosti. Kar uporablja planerska praksa, so bolj empirični standardi, ki pa so od države do države dokaj različni, pač v skladu z različno stopnjo gospodarskega razvoja in s specifičnim vzorcem urbanizacije ter vobče poselitve. Ugotovitev stvarnih razmerij v obsegu gravitacijskih območij in zlasti še minimalnih, maksimalnih in povprečnih vrednosti je zato dragoceno in neposredno aplikativno spoznanje pri vrednotenju in postavljanju planskih konceptov.

Problemi, ki se z njimi srečuje in se z njimi bo srečevalo regionalno planiranje, so:

1. Kako ustrezata sedanji sistem in hierarhija centralnih krajev. Taka vprašanja so: pomanjkljivosti v opremljenosti posameznih centrov ali nerazvitost centralnih dejavnosti v določenih pogojih; ugotavljanje vrzeli in neenakomernosti sistema; posebne okoliščine hierarhije v odnosu do sosednjih dežel.

2. Perspektive omrežja centralnih krajev spričo notranjega razvoja posameznih skupin centralnih dejavnosti in njihove organizacije;

⁴⁵ Keeble, Principles and Practice of Town and Country Planning. London 1958, str. 34.

to vključuje tudi vprašanje centralnega ali lokalnega financiranja in načrtovanja.

3. Perspektive spričo verjetnih in pričakovanih sprememb v regionalni strukturi, zlasti v razporeditvi in gostoti prebivalstva ter njegovi rasti, v prometnem omrežju, v premikih in različni moči polov razvoja v posameznih regijah.

4. Perspektive spričo splošnih sprememb zaradi družbeno-gospodarskega razvoja. Gre za postopoma večja sredstva za razvoj terciarnih in kvartarnih dejavnosti, zlasti na področju superstrukture in povečan delež teh dejavnosti vobče; pa tudi za večjo kupno moč prebivalstva in spremenjeno strukturo potrošnje.

5. Gravitacijska območja za t. i. »centralne dejavnosti« in totalna gravitacija v posamezne centre (npr. zaradi dnevne migracije na delo). Teorija o centralnih krajih operira s »centralnimi« dejavnostmi kot nosilci gravitacijskih silnic. To so dejavnosti, ki jih ekonomska teorija razvršča v t. i. »terciarni« in eventualno še posebej v »kvartarni« sektor dejavnosti. Mesto ali nek »center« vobče pa je lahko središče, kamor težijo tudi druge vrste človeških dejavnosti. Izrazita oblika gravitacije je delovna (dnevna) migracija, saj se z njo prav tako okrog centra zaposlitve oblikuje neko »vplivno območje«. Le-ta utegne, če je trajni pojav na nekem območju, močno spremeniti izobliko gravitacijskih območij centralnih krajev na bolj spodnjem delu lestvice.

Pri premostrivanju naših centralnih naselij bi bilo treba ugotoviti zlasti še:

Pri premostrivanju regionalno-planerskih vidikov pojava centralnih krajev ne moremo iti mimo določenih družbenih ciljev, ki jih želimo z načrtovanjem doseči. Pri problemu centralnih krajev gre za odnose med mestom in deželo in v nekem smislu med velikimi in podeželskimi mesti. Glede tega je splošni in pogosto deklarirani cilj socialistične družbe »odpraviti nasprotje med mestom in deželo«. Kako se ta cilj odrazi v načrtovanju omrežja centralnih krajev in kako se more dejansko realizirati v konkretnih razmerah prostorske regionalne strukture, kjer moramo računati tako s potencialnimi možnostmi kakor z zavaralnimi faktorji (bodisi ekonomskega, tehnološkega ali posredno tudi čisto fizičnogeografskega značaja)? Vsekakor je treba prej točneje opredeliti, v čem so razlike med »mestom« in »deželo«, oziroma kaj je eno in kaj drugo. Tega vsekakor ne moremo storiti zgolj z geografsko-prostorskih vidikov. Mesto lahko opredelimo z dosegljivostjo dobrin (materialnih in duhovnih), ki jih nudi sodobna civilizacija, dalje z večjo možnostjo izbora (npr. glede zaposlitve), z večjo možnostjo in pestrostjo družbenih in družabnih stikov, itd. Podeželje pa lahko opredelimo kot nasprotno situacijo. Opredelimo ga lahko tudi kot ozemlje, kjer je ekonomska osnova prebivalstva, neposredno ali posredno kmetijstvo ali gozdarstvo. Dalje gre pri načrtovanju za usmerjanje neke preobrazbe, ki se odvija v času in se uresničevanje ciljev v kratkoročnih in srednjeročnih etapah vedno srečuje v dejanskih razmerah z maksimalizacijo ali minimalizacijo prednosti oziroma ovir. Konkretno pomeni to, da

opredelimo minimalno opremljenost sodobnega mesta in minimalno dostopnost do dobrin, ki jih lahko nudi. Spričo tega se raziskovanje gravitacijskih silnic in centralnih krajev kot njihovih žarišč postavlja tudi s tega vidika močno v ospredje. Vsak ukrep za realizacijo zgoraj omenjenega širokega cilja bi bilo potrebno raziskati glede na posledice za sistem centralnih krajev in obratno.

1. Koliko obstoječa opremljenost po številu in stopnji nosilcev centralnih funkcij odstopa od poprečja za Slovenijo? To je mogoče opraviti s primerjavo med gravitacijskimi področji raznih stopenj. Lahko izvedemo tudi primerjavo odklona od razmere v najbolj razviti pokrajini. Vse primerjave bi morale seveda upoštevati število in značaj zaposlitve v gravitacijskih področjih.

2. Koliko se obstoječa opremljenost razlikuje od perspektivnega stanja v razporeditvi in gostoti prebivalstva? To je mogoče do neke mere predvideti v glavnem samo za agrarno prebivalstvo področja kjer je center. Če bo tudi v perspektivi imelo večje število prebivalstva kot podobna sosednja področja ima večjo potencialno perspektivno centralnost (Ormož npr. večjo kot Ribnica).

Problem bodočega razvoja centralnih krajev in centralnih dejavnosti se neposredno odpira iz obravnave dinamičnih komponent sistema centralnih krajev. Kakorkoli je to področje, kamor more geograf poseči le zelo previdno, je to vsekakor tudi torišče, ki je z vidika aplikacije teorije o centralnih krajih aktualno. Gre preprosto in v končni instanci za napovedi bodočega stanja ali vsaj za argumentirano oceno verjetnega razvoja. Tu naletimo na problem, ki ga genetsko orientirano raziskovanje ne pozna, namreč na problem kriterijev za odločanje med možnimi alternativami. Najpreprostejša pot je seveda stimulacija na osnovi obstoječe strukture odločanja in (domnevni) kriterijev za odločitve (v našem primeru morda empiričnih ali voljenih standardov, ki jih je mogoče kvantificirati).

V zvezi z bodočnostjo sistema centralnih krajev se odpirata zlasti dve vprašanji. Kakšne so perspektive centralnih krajev spričo koncentracije prebivalstva zaradi urbanizacije? Na splošno je mogoče reči, da bo prebivalstvo centrov samih nujno imelo kot determinanta relativno večjo vlogo. Zlasti centralni kraji na višjih stopnjah bodo glede potrebnega populacijskega zaledja vse manj odvisni od prebivalstva v gravitacijskem območju.

Višjo raven centralnih dejavnosti bo lahko doseči zgolj zaradi povečanja prebivalstva v mestih. Dalje — kakor je v enem svojih zadnjih prispevkov⁴⁶ predvideval že Christaller — se bo zmanjšal relatiiven pomen nižjih stopenj glede na naslednjo višjo stopnjo. Kakor kažejo nekatere značilnosti sistema centralnih krajev v Sloveniji, bo ta proces precej selektiven.

Naslednje vprašanje, ki se odpira pri načrtovanju omrežja centralnih krajev v bodočnosti, je njihov odnos do industrijskih aglomeracij,

⁴⁶ W. Christaller: o. c. v IGU Symposium in Urban Geography, Lund 1960, str. 10, 11.

kjer so pri prostorski razporeditvi na delu drugačni faktorji? Pri tem se je treba zavedati, da tako prve kot druge oblikujejo urbane aglomeracije, bodisi »mesta«, bodisi širše urbane organizme in po svoje funkcionalno strukturirajo prostor. Dalje pa tudi, da so med obema povezovalne prvine, ki celo postajajo s kompleksnejšo organizacijo gospodarstva vse tesnejše (kar se kaže npr. v odvisnosti industrije od industrijske superstrukture in industrijskih storitev).

Analiza takega sistema centralnih krajev, kakršen je naš v Sloveniji v luči Christallerjeve sheme pokaže, da more le-ta kot hipoteza komaj zadovoljivo obrazložiti stvarno omrežje, in še to samo z upoštevanjem izjem oziroma modifikacij, ki so pa tako številne, da so skoraj pravilo. Christallerjev model je zgolj za znanstveno interpretacijo prostorske stvarnosti, to je kot eksplikativni model, očetno pregrob. V drugačni luči pa se kaže ta model kot instrument za plansko analizo, ker kot racionalna definicija optimalnega stanja omogoča vrednotenje obstoječega stanja.

Praktična, aplikativna uporaba teorije centralnih krajev ima opravka z dvema njegovima komponentama:

1. S centralnimi dejavnostmi, ki so funkcija določene stopnje razvoja terciarno-kvartarnega sektorja (in deloma pogojene z razvojem celotnega gospodarstva na republiško-zvezni ravni, pa tudi na regionalno-lokalni ravni, z zmogljivostjo gospodarstva in z organizacijsko-institucionalnimi okviri za dejavnost v tem sektorju;

2. Z lokacijo v realnem geografskem prostoru, kjer imamo opravka z dostopnostjo in lokacijsko inercijo.

Nekateri raziskovalni problemi

Poleg tistih vidikov proučevanja centralnih krajev, ki so neposredno v zvezi z aplikacijo v regionalnem planiranju, so novejša raziskava opozorile še na vrsto vprašanj, ki zadevajo samo teorijo centralnih krajev oziroma metodološki pristop. Med temi vprašanji so ta-le:

1. Vprašanje minimalne (spodnje) stopnje v sistemu centralnih krajev.

Boustedt⁴⁷ je ugotovil, da je najmanjši obseg zaledja centrov njegove četrte stopnje v podeželskih območjih okrog 200 km² in da zajema to zaledje okrog 12 000 prebivalcev, sam centralni kraj pa okrog 2000.

2. Razmerje med centralnim krajem in gravitacijskim območjem.

Bousteldt⁴⁸ je ugotovil, da razmerje med številom, prebivalstva centralnega kraja določene stopnje in številom prebivalstva v njegovem gravitacijskem območju ni konstantno, na primer 1 : (5—9) pri centralnih krajih najvišje stopnje, ampak je regresivno. Že kaj kmalu se zmanjša na 1 : (2—3) in pri velemestih na 1 : 1. To pomeni po Boustedtu,

⁴⁷ Boustedt, Lund Symposium, o. c., str. 216—217.

⁴⁸ Boustedt, Lund Symposium, o. c., str. 217—218.

a tudi v luči raziskav Ullmana in Dacey⁴⁹, da postaja mesto z rastočo velikostjo vedno bolj avtarkično glede na potrošnjo centralnih dobrin in vse manj odvisno od gravitacijskega zaledja glede minimalne klijentele. Seveda se to nanaša le na uporabljeni standardni sklop centralnih dejavnosti (ki ga je Boustedtova analiza upoštevala).

Dickinson⁵⁰ citira Berryjeve raziskave v metropolitanski regiji Chigaga, kjer se je očitno pokazalo, da si osrednje mesto takega območja »uzurpira« določene centralne funkcije od centralnih krajev nižje stopnje vse do oddaljenosti približno 35 km.

3. Inertnost sistema

Spričo intercijske lokacije pogojenosti centralnih dejavnosti v že predhodno obstoječih centralnih krajih (historičnih trgih in mestih) so mnogi centri, ki jih je poživila industrija ter jim ustrezno povečala število prebivalcev, klientov centralnih storitev, obdržali ali celo povečali opremljenost s centralnimi dejavnostmi, ki daleč presegajo teoretično predpostavljeno velikost gravitacijskega območja (v smislu populacijskega zaledja). Pri tem je nedvomno sodelovalo ne le število prebivalstva, marveč tudi večja kupna moč njegovega urbaniziranega dela oziroma drugačna struktura potrošnje.

4. Problem »pragov«

V novejši literaturi⁵¹ o centralnih krajih se pojavlja ta problem vse pogosteje, ker so pragovi pač odločilna ekonomska determinanta. Empirično jih moremo ugotoviti z minimalnim (ali marginalnim) gravitacijskim območjem, ki velja za določeno vrsto centralne dejavnosti v njegovem gravitacijskem žarišču. Boustedt⁵² navaja nekaj takih »pragov« za Bavarsko. Za lekarno bi bilo npr. minimalno število prebivalstva 8000, za srednjo šolo pa okrog 15 000 itd.

5. Pojav komplementarnosti

Komplementarnost centralnih dejavnosti, ki se lokacijsko izrazi v oblikovanju stopničastega vrstnega reda centralnih krajev je funkcionalno ekvivalent »industrijskega kompleksa« ali tako imenovanih *linked industries* na področju storitev. Vprašanje je ali gre res za neke jasno opredeljene in opredeljive stopnje ali ne mogoče le za nihajoč razmak v kontinuumu, ki je specifičen za vsako vrsto ali skupino centralnih dejavnosti. Ustrezna faktorska analiza bi mogla to vprašanje do neke mere razjasniti.

To je v zvezi s kompozitnim značajem sklopa centralnih dejavnosti na določeni stopnji oz. sintetičnim značajem »splošnih« gravitacijskih

⁴⁹ Ullman-Dacey, The Minimum Requirements Approach to Urban Economic Base. IGU Symposium in Urban Geography, Lund 1960, str. 48–55.

⁵⁰ R. Dickinson, The Structure of the City Region. Symposium on Urban Geography, Nottingham 1964 (ciklostirano).

⁵¹ The IGU Symposium on Urban Geography, Lund 1962; zlasti pa Berry-Pred, Central Place Studies, Regional Science Institute. Philadelphia 1961, str. 16–18. — In še posebej v novejšem delu, Berry, Geography of Market Centers. Prentice-Hall 1967, str. 13–20.

⁵² Boustedt, Lund Symposium (1962), o. c., str. 916.

območij. Dejstvo je, da teritorialna razporeditev centralnih krajev oziroma krajev, kjer so razmeščene individualne zvrsti teh dejavnosti pogojene z notranjim razvojem ustrezne dejavnosti (in so faktorji in razvojne težnje za vsako drugačne), nemara vodi k mnenju, da je sklop centralnih dejavnosti in obseg njihovih gravitacijskih območij mogoče racionalno razlagati le osamljeno za vsak »centralni kraj« posebej in da je neko rigorozno »sistemiziranje« pojava oziroma ugotavljanje zakonitosti v njem iluzorno početje, ki ne more sistema racionalno obrazložiti (morda še posebno kadar gre za nehomogeno geografsko okolje)?

6. Eden ali več sistemov centralnih krajev?

V nekem smislu se zdi, da v Sloveniji (in verjetno tudi drugod, zlasti v deželah z naglim prehodom v industrijsko obdobje) nimamo opravka z enim samim sistemom centralnih krajev, ampak z več sistemi hkrati, ki so v realni celokupni podobi ali vzorcu nekako superponirani ter ima vsak drugačno razvojno dinamiko in smer (progresivno ali regresivno). Mogoče je predpostavljati, da je fevdalno kapitalistični (predindustrijski sistem) še močan, ali vsaj izrazito še opazen, čeprav regresiven, v pretežno kmečkih področjih, s specifično ekonomsko socialno strukturo, zlasti potrošnja in drugačnim »načinom življenja«. Na posebne pogoje za uveljavljanje centralnih dejavnosti v socialističnem družbenogospodarskem sistemu in na nekatere učinke je svoj čas opozoril že Neef⁵³. Zdi se, da je prav v Sloveniji zelo hvaležno polje za nadaljnje razvijanje in preizkušnje njegovih opažanj. Nekatere momente v zvezi z institucionalnim okvirom smo v študiji že obravnavali.

SKLEPNE MISLI

Raziskava o centralnih krajih v Sloveniji in njihovih gravitacijskih območjih je zajela enega od bistvenih pojavov družbenogeografskega okolja. Omrežje urbanih in polurbanih in — razen centralnih vasi — neagrarnih centrov predstavlja tudi enega od elementov strukturizacije ekonomskega dogajanja v prostoru. Namen raziskave je bil prav ta, da razišče celovitost pojava, da poiskusi ob analizi posebnih individualnih značilnosti razporeditve centralnih dejavnosti in njihovih zgostitev, poiskati splošne zakonitosti, ki določajo razvoj in lokacijo v realnem prostoru. Metodološko se je raziskava naslonila na splošno teorijo o centralnih krajih, kakor jo je formuliral v glavnih obrisih W. Christaller, a je obenem imela tudi namen jo empirično potrditi ali zavreči. Imela je pa seveda tudi ta čisto praktični namen, da ob uporabi enotnega sklopa kriterijev ugotovi relativno vlogo posameznih centralnih krajev in teritorialni obseg njihovih gravitacijskih območjih; to, česar niso mogle dati osamljene obravnave — četudi bolj podrobne — ki so se nanašale le na to ali ono mesto.

⁵³ E. Neef, Die Veränderlichkeit der zentralen Orten niederen Ranges. IGU Symposium on Urban Geography, Lund 1962, str. 227.

Raziskava je ugotovila, da — pri sedanjem stanju in dosedanjem razvoju diferenciacije prostora — v načelu držijo osnovne teoretske premise Christallerjevega modela kot: stopnjovitost, hierarhičnost, pravilna prostorska razporeditev, da pa so konkretni parametri prilagojeni specifičnim pogojem, socialno-ekonomskim in geografskim. Kot najbolj problematična prvina modela se je pokazala pravilnost prostorske razporeditve, kar pa spričo močnega odstopanja od temeljne predpostavke modela (enakomerna dostopnost in enakomerna razporeditev prebivalstva) ne poruši temeljev teoretskega koncepta. Dejstvo, da se stanje bolj približa teoretsko zamišljenemu v Vzhodni Sloveniji — kjer je geografsko okolje bliže onemu, ki bi tem predpostavkam ustrezalo — koncept prej potrjuje.

Hierarhičnost, ki se odraža v pravilnem zaporedju števila centralnih krajev na določenih stopnjah v nizu od najnižje do najvišje (oziroma obratno), v sistemu teh krajev vsekakor obstoja, toda izrazita je le, ko gre za glavne dominantne stopnje, ki smo jih mogli ugotoviti tri (oziroma štiri, če upoštevamo še centralne vasi na dnu hierarhične lestvice). Dejstvo, da so se osnovni dejavniki, ki vplivajo na centralne dejavnosti v polpreteklem obdobju močno spreminjali (tako ekonomski, institucionalni, populacijski kot prometni in drugi) pojasnjuje opažena odstopanja od pravilnosti modela. Analiza dinamičnih vidikov sistema centralnih krajev, čeprav smo jo mogli spričo pomanjkanja druge dokumentacije izvesti le glede na eno od opredeljujočih treh »načel«, je vsekakor pokazala, da so bili premiki v številu centralnih krajev na določenih stopnjah v mejah Christallerjeve modificirane, bolj fleksibilne hierarhične zgradbe modela.

Raziskava je pokazala in opozorila dalje tudi na vlogo, ki jo imajo osnovni dejavniki ob svoji dinamiki na formiranje stopnjovitosti oziroma na modificirano vlogo opredeljujočih načel. Pokazala je, kako je izoblikovanje sklopa značilnih (reprezentativnih) centralnih dejavnosti kot indikatorja stopnjovitosti zelo zapleten in tudi ne vedno premočrtni proces. Institucionalni okviri (upravni kot vobče organizacijski) so se pokazali pogosto bolj odločilni kot okviri prostega »tržnega« razmeščanja centralnih dejavnosti, ki ga Christaller smatra za odločilnega. Le-ta pa se je slej ko prej spontano uveljavil tudi že v prvem povojnem obdobju izrazito dirigiranega in centralističnega gospodarskega sistema. Njegova vloga se sedaj spet krepi. Vloga prometa (oziroma dostopnosti) pri prostorski kristalizaciji centralnih dejavnosti in njihovih sklopov se je pokazala kot bolj sekundarna, čeprav stopi v ospredje tam, kjer je prometno omrežje izrazito pogojeno z reliefom.

Navedemo naj še nekaj pglavitnih ugotovitev, ki smo se do njih dokopali z našo raziskavo in ki niso pomembne samo z vidika teorije o centralnih krajih, ampak tudi z vidika njene uporabe v regionalnem načrtovanju.

Analiza sistema centralnih krajev v Sloveniji in njihovih splošnih gravitacijskih območij za posamezne hierarhične stopnje centralnih

krajev in s tem posredno tudi za reprezentativne dejavnosti na tisti stopnji je pokazala:

1. Prvo, da je obseg splošnih gravitacijskih območij znotraj posameznih stopenj zelo različen, zlasti pri nižjih stopnjah v hierarhiji. Razlike pa so manjše na višjih stopnjah.

2. Dalje, da je obseg gravitacijskih območij pri isti stopnji predvsem odvisen od socialno-ekonomske strukture prebivalstva, to je od kupne moči, kjer so očitno zelo velike razlike. V glavnem pa se ujemajo (vsaj za nižje stopnje II., III. in IV.) z razlikami med agrarnimi in urbaniziranimi območji. Raziskava je tu seveda samo dokumentirala, kar je bilo mogoče pričakovati.

3. Kritični »pragovi«⁴ glede na populacijsko zaledje so (kolikor jih moremo iz analize splošnih gravitacijskih območij posredno izluščiti) zato zelo fleksibilni glede na zgolj število prebivalstva, ki zagotavlja vsaj marginalni obstoj določenih reprezentativnih dejavnosti. Pokaže pa — vsaj približno — kakšni so v še močno agrarnih in že zelo urbaniziranih območjih.

4. Pokazalo se je, kje so področja v Sloveniji, ki so spričo visokih pragov za pojavljanje posameznih centralnih krajev (in ustreznih dejavnosti v njih) podpoprečno opremljena (to je južno-vzhodna Slovenija), a po drugi strani tudi, katera so nadpoprečno opremljena (to je srednja in tudi zahodna Slovenija). Prva se seveda ujemajo z občinami, ki so nerazvite na sploh.

5. Dalje je bilo mogoče potrditi, da je število prebivalstva kot indikator »kupnega potenciala«⁵ samo po sebi pregrob indikator za ugotavljanje obsega gravitacijskih območij (razen morda v največjih mestih in njihovi bližnji okolici).

6. Glede števila zaposlenih in aktivnega prebivalstva v terciarno-kvartarnem sektorju v centralnih krajih je raziskava ugotovila, da je to — če izključimo vso lokalno zaposlitev (to je one, ki zadovoljujejo zgolj potrebe kraja samega) — sedaj v direktnem linearnem odnosu s številom prebivalstva v gravitacijskem območju (za sosednjo Avstrijo je Bobek ugotovil, da to velja celo za odnos do prebivalstva v centralnih krajih, kar naša analiza za Slovenijo ne potrjuje v celoti, oziroma vsaj ne za vse stopnje!). To pa velja le pri dokaj enakomerni družbeno-gospodarski strukturi prebivalstva, oziroma, če upoštevamo celotni spekter dejavnosti iz terciarno-kvartarnega sektorja. Generalizacija samo za posamezne dejavnosti pa je lahko sporna, čeprav je res, da po drugi strani kompozitni sestav centralnih dejavnosti na določeni stopnji deluje v smislu izenačevanja.

7. Končno je analiza pokazala tudi, da se zlasti okrog Ljubljane, pa tudi okrog Maribora in Celja kaže splošna zakonitost, da pomembnejši centralni kraji v območju res dobre dostopnosti onemogočajo razvoj centralnih krajev v okolici do tiste stopnje, ki bi jo glede na populacijskih potencial sicer lahko pričakovali.

THE CENTRAL PLACES OF SLOVENIA

An Extended Summary

Introduction

The study is based upon two research tasks, carried out by the author and his associates, at the Urbanistični Institut (City Planning Institute) of Slovenia in 1963—66. The first was concerned with the central and other functions of settlements; the second dealt more specifically with spheres influences¹ (or service areas). The preliminary findings were later expanded with new research conducted by the author. Several city monographs and general regional studies done previously also provided supplementary information. The systematic and comparative study of the central place system, however, had to start from scratch. In some ways, Ilešič's study on socio-economic regionalization,² touching indirectly upon the problem of central place hierarchy, may be considered as a predecessor to our research. In the introductory chapter references to Christaller's basic work and to other research elaborating on this theme are made. The results of the research of two empirical studies, carried out under the leadership of the author at the Urbanistični inštitut SRS (The town and Country Planning Institute of Slovenia) are examined in this paper in view of the general theory on central places developed by Christaller and other students in this field, notably H. Bobek in the neighbouring Austria. Also, the research was stimulated by recent paper of S. Ilešič on the socio-economic regionalization of Slovenia, to whom the author is also indebted for many suggestions, during the final stages in preparation of this paper.

The research analysis commenced with simple objectives in mind: the identification of service areas of more important towns and other settlements; identification of their service ranks, and as general analysis of the regional structure through a »regional survey«. The scope of research gradually expanded into a more formal evaluation in the light of the central place theory. The two original studies mainly provided basic data. The study is presented in six major chapters. The first (pages 11 to 22) is a preliminary analysis of urban places and the urban hierarchy in relation to administrative units at different levels in view of Christallers' original model. The second part (p. 22 to 53) represent the core of the study and deals with urban (and semi-urban) central places and their service areas, as they were ascertained by empirical research. This chapter begins with an examination of identification criteria and proceeds to an interpretation and evaluation of the system of central places as it emerged out of the application of selected criteria. An overview of the system is included in the conclusion of this part of the study. The third section (pages 53 to 72) deals with

¹ »Funkcije naselij in omrežje centralnih krajev v Sloveniji«, UI, Ljubljana 1967 (Typewritten Report); »Gravitacijska območja slovenskih mest in centralnih krajev«, UI, Ljubljana 1967 (Typewritten). Both in Slovenian.

² S. Ilešič, »Problemi geografske rajonizacije na primeru Slovenije«, Geografski vestnik, Ljubljana 1957/58 (French summary).

locational factors and determinants affecting the system of central places in Slovenia. Reference is made to Christaller's »principles« playing a role in developing the specific hierarchy of centers, and the dynamic aspects of the system are discussed. Finally, trends in evolution are noted and possible changes in the system are tentatively suggested. The fourth section (pages 73 to 91) deals with central places in particular parts of Slovenia, as indicated by specific service areas and spheres of influence of the dominant centers in the higher echelons in the hierarchy. Some practical problems of regional planning are also discussed in this context. The fifth section (pages 91 to 104) deal summarily with rural central places at the »bottom« of the system. Special conditions affecting their appearance and problems of identification are examined as well as trends and prospects in future development are discussed in broad terms. The last, sixth, chapter (pages 104 to 109) considers the phenomenon of central places in the context of regional planning and research. On the basis of experience gained, during this pilot study of the system in Slovenia and in light of recent research conducted elsewhere, some problems for further investigation are briefly discussed.

Urbanization Pattern

The urban hierarchy as reflected by size the centers gives only some clues of the centrality³. Only two cities Maribor and Ljubljana, nearly reach or exceed 100 000 population mark and there is a wide gap between the two larger centers and the next group represented by towns of 10 000 to 25 000 people (Celje, the largest in this group had 34 000 in 1961). There is a mass of urban centers which have had a population under 10 000, with the most common groupings around 5000 and 3000 people, i. e. the typical small towns of Slovenia.

The urban places were then assessed as centers of administrative units existing during the 1945—1965 period in Slovenia. These units were considered to be a rough summary expression of spheres of influence of particular centers.

Christaller's Parameters and Slovenia

In the first part of the study Christaller's assumptions and parameters, as summarized in this 1938 paper are discussed with regard to conditions in Slovenia. The comparison was deemed to be of interest, since the socio-economic system under which the pattern of urban-type settlements came into existence after the Middle Ages, was not dissimilar from that in Southern Germany (Christaller's »case-study« area). In agriculture it origi-

³ It was examined more in detail in author's (unpublished) study, »Contemporary Trends of Urbanization in Slovenia« Urbanistični inštitut SRS, 1966 (2 volumes, in Slovenian; typewritten). A digest of the study (with English summary) was mimeographed for public circulation by the Biro za regionalno prostorsko planiranje (Regional Planning Bureau), Ljubljana 1966, (64 pp.).

nally meant subsistence type strip-cultivation and agricultural villages; later, feudal domains promoting trading and handicraft centers. Also, modern manufacturing industries and railways were largely superimposed on the pre-existing pattern of central places. Physical set-up, bearing upon transportation routes and accessibility is different, however, as the greater central and western parts of the country are mountainous. Also, Slovenia has been a peripheral »March« on the eastern fringe of the Empire, exposed to Magyar and then Turkish invasions for centuries. Strategic considerations in the placement of towns were, by necessity, paramount in many cases.

Central villages at the bottom of the hierarchy (nearly all of them being seats of small communes in 1952) very closely fit within parameters established by Christaller for his lowest order centers (»Marktfecken«). Although only a minority of them ever attained legal status of »market-towns«, place names (*trg, stari trg, tržišče*) indicating that function, are numerous at or near existing central villages (or places of a higher order). Especially in the eastern hills and lowlands their spacing is very regular and uniform. Even the population parameter comes very close, since »market areas« of central villages have, in most cases, between 2500 and 3000 people.

The next tier in the Christaller's hierarchy (»Amtsort«), which calls for a market area for some 8000 people is now represented only by comparatively few existing central places, mostly derived from old market towns. Before 1914 the old Austrian basic »judicial district«, which was much more common, seems to fit closest to that order of central places. The system at this level seems now to be in dissolution, at least on the administrative plane. But still, some central villages (quite often »degenerate« old market-towns) with »above-the-norm« provision of representative services, seem to fill the gap to the next higher order of central places.

It can be said that, generally speaking, two »ordinary« central villages would be served by such »super-central« village, thus reproducing a pattern based on the »market principle«.

The third level of Christaller's hierarchy (»Kreisstädtchen«) is strikingly well manifested in the existing basic administrative units in Slovenia (the »communes«). There are 56 of them (if 5 into which the city of Ljubljana is divided are taken as one unit) with an average population of 27 400 (if the only two larger towns of Ljubljana and Maribor are excluded) and the average population of their seats is around 4000 (if all higher order centers are again excluded). These, in fact, are almost exactly the parameters as put forth by Christaller. It should be noted, however, that the spacing of such centers as well as sizes of individual units do vary considerably from one part of the country to another.

Christaller's fourth-level in the hierarchy (as represented by »Bezirksstadt«) assumes a much larger market area of some 75 000 inhabitants on 1200 km². As indicated by the very name given to central places at this level, some wider administrative function was supposed to be a characteristic function of a town of this order. Until the three-tier level system of administration was abandoned, in 1966, in favour of a two-tier system (Republic of Slovenia — communes), there were, in fact several towns serving

as seats of the intermediate district level administration and at the same time performing central functions clearly above the »local-regional« or commune level of services. Only some of them came close to parameters of Christaller's fourth level central places.

The fifth level of central-place hierarchy (»Gaustadt«) is really represented in Slovenia by only one center. This is Celje with 34 000 inhabitants in 1961, that at the same time was the seat of a district with 205 000 inhabitants, although on a smaller area than assumed in Christaller's scheme. The area covered by the district is still a very marked »service area« of Celje.

To Christaller's parameters for the sixth level central place (»Provinzhauptstadt«) would — with certain reservations — fits only one city, the second largest town in Slovenia. This is Maribor (pop. 97 000 in 1961), providing some higher level services for the »peripheral« northeastern part of the country. Its hard-core »service area« includes some 450 000 people, but the maximum extent of its limited influence includes also the Celje service area, thus bringing total population to some $\frac{3}{4}$ of million, i. e. to the parameter set by Christaller. Distance to Ljubljana (105 km) also fits the respective normative parameter in the hexagonal pattern. Only during a brief period following World War I., however, was Maribor actually the administrative center for the entire area. Christaller's seventh level central place »Landeshaupstadt« can be easily identified in Ljubljana which is the »capital of the country«. Still considering Christaller's parameters it falls short of all normative measurement values by roughly one third to one quarter. Still, the quality of central services provided by the city definitely is on the appropriate level. It is suggested that Slovenia really represents a »rumpf-Land« (in terms of Christaller's hexagonal system), with Ljubljana located rather off the center. No full range of hypothesised central-places at each level is therefore to be expected.

Central Place Order Identification

The identification of step-like levels of central activities represented one of the main procedures carried out in the study. According to general ideas underlying the theory of central places the quality of these activities was taken as the principal measurement. In connection with these appropriate criteria had to be examined first, related to ordering and representativeness of activities in the tertiary (and quaternary) sector.

The preliminary analysis of Christaller's hypothetical model of a seven-step hierarchy in the context of the changing administrative units (as rough generalizations of composite service areas) did not prove conclusive. Although some levels appeared to be fairly well manifested, other did not; at least not in the sense of a structural hierarchy assumed by that model. Still, a three main-level stratification seemed to be fairly well pronounced, especially if the lowest possible level of service centers in rural areas (Level I.) is excluded. This preview and the practical procedural consid-

rations of ranking led to the elaboration of three main-level categories of central activities. Each of them was, in turn, also subdivided into three sub-categories, thus giving nine possible levels of central activities, representing the whole scale.

First, groups of (potentially) central activities were examined per se with regard to organizational conditions under which they operate. The institutional framework which was quite marked during the centralized planning period following World War II (activities of »local«, »district«, »regional«, »republic« importance) is now much more flexible in the tertiary sector in the narrower sense, but is still strong in the quaternary sector. Second, the degree of specialization in a group of services was examined when possible and empirical knowledge with regard to the spatial range was also taken into consideration. Shopping habits and types of goods and services (e. g. convenience and shopping goods) were also considered. Still, the working lists, had to remain tentative to a certain extent.

Next to consider was the issue of identification of representative activities or function for each of the three broad levels viz, for all nine detailed levels. Several problems arose in this context. Some of the activities to be found in a country like Slovenia are institutionally organized at successive levels or in hierarchal order, such as education, some health services, legal institutions, etc. and — of course — administration. To certain extent they even conform to »fixed market areas« (for particular good or service), thus likely subject to spatial ordering according to administrative principle. Others obviously do occur primarily on the market principle and do not show any institutional hierarchal build-up. It was, really, intentionally looked for »indicators« that would not be influenced by administrative distributions and limitations. On the other hand it was accepted that the composite of central services at some levels cannot be divorced from administrative functions.

A preliminary simple statistical analysis was therefore made to ascertain the number of occurrences of a range of assumed representative services in Slovenian settlements (But mostly those referring to the »medium« or »lower« levels were examined). The assumption was, of course, that the numbers of occurrences for selected services would tend, in a hierarchal system, to cluster step-like around certain figures corresponding to the number of central places of a distinctive order. The test proved to be somewhat disappointing, as no very distinctive clustering was noted. The reasons are related to specific pattern of central places in Slovenia and explained later in the report.

Some broad hints for defining individual services as representative and for assigning them to specific levels could, however, have been extracted from this analysis and used in preparing the final list.

The analysis of the frequency of occurrence proved that central activities (from a broader list than used in actual classification procedure) tend to be loosely clustered around 1 or 2, 5—9, 12—15, 22—27, 37—44, 52—58, 70 (or some more); in addition to much more ubiquitous occurrences. Even if the more ubiquitous central activities, being representative only for central villages, are excluded, no strict hierarchal order can readily be detected.

As 1 and 2 stand for Ljubljana alone or with Maribor (almost without exception) they were allocated to the highest of the three broad groups, Celje might be added. The rest obviously all fall into the medium or lower group. The next two loose clusters (5—9, 12—16) may well be representative of the medium group and the last two (52—58, over 70) of the lowest group (i. e. ending at the bottom of the scale with 2nd order central place. The cluster of 37—44 activities is also more representative either of the medium or of the lower level; since — even abstracting both larger towns — the average service area would be still around 25 000 people. Obviously the cluster of 22—27 activities represents medium level and the average corresponding service area would have as much as about 60 000 people.

The survey also provides an interesting insight into the composition of central services. Social services are on the whole much better provided (dispersed) than commercial and handicraft services, which, however, is not surprising considering the socialist system and backlog in personal consumption and incomes.

The final list of representative central services was prepared after considering several alternative methods of ascertaining the degree of centrality within the full scale of activities. Five selected ones were allocated at each level (order) for classification purposes. The minimum of four was deemed necessary for inclusion into the respective group (or, in some cases, three if the places also possessed some function of an even higher order).

- 1st order: central 8 year primary school, general practitioner viz. branch of the basic health center, police station, local administrative office, agricultural cooperative (marketing of local produce, supply of seeds, fertilizers, etc. to farmers).
- 2nd order: pharmacy shop, veterinary station, basic health centre, locksmith viz. mechanical repair shop, shoe store.
- 3rd order: branch office of bank (or local communal bank), seat of commune's administration, watch repair and sale, textiles (clothing) shop.
- 4th order: grammar (general type secondary) school, telephone (→nodal←) exchange, district (viz. communal) court of law, electrical distribution (and repair), district seat, furniture shop.
- 5th order: weekly or fortnightly newspaper, small general hospital, specialized secondary school (viz. teacher's training school, secondary technical, agricultural or business (economics) school, design firm (construction projects), optician.
- 6th order: several (2—3) specialized secondary schools, printing establishment, higher (district) court of law, regional credit bank, jewelry shop.
- 7th order: higher court of law (dealing with business affairs), shopping goods wholesale firm, repertory theatre, book publishing house, commission (used goods) shop.

8th order: higher school (college level), advertisement firm, radio station (day program), daily newspaper, scrap materials firm.

9th order: full university (graduate and postgraduate), clinical hospital, opera house, TV station, foreign firm's representatives' offices.

The representative services are listed in the same order in the attached table of provision of services in central places at each level (order). See Table 1.

Service Areas of Central Places

The analysis was made on the basis of an extensive survey covering almost all six thousands settlements of the country. The basic questionnaire contained 25 selected items concerning provision or supply of different types of services deemed typical for all orders of central places, but mostly referring to medium-sized towns or smaller service centers (central place of medium and lower hierarchical order). The scale was adapted to conditions known by experience to exist in Slovenia. Only the last 5 items referred to services of the upper medium order of which only about a dozen exist in the country. These exercise the full range of service activities listed in the questionnaire. Ljubljana, the capital of the republic, and Maribor, the second largest center by size, clearly stand apart and above the rest of the service centers. The rank of representative services at this level were assessed using newspaper circulation, establishment of branch enterprises, »fixed« market areas, etc., together with information available in regional studies. The service areas were delimited for centres at the three broad levels while service areas for small centers were delimited using only a selection of most representative items. Purely local services of the central village type relating to the first eight items in the questionnaire, were temporarily left out. Established »fixed areas« (as for administration) were used as additional information when dealing with poor overlapping of specific »market areas«. Thus only central places above the rank of central villages were considered in the following analysis.

The spatial range of specific market areas was first identified. Minimum extent lines of selected services were delineated on the map and the degree of overlapping examined. The closer this is, the more distinct is the respective composite service area. The following (selected) central activities were primarily used for identification of service area at each main level, i. e.:

— upper main level (dominance of a 9th order center): apart from activities performed only in Ljubljana for the entire country (Slovenia): circulation of daily newspapers, theatre attendance, branch enterprises distribution, wholesale trade in machines viz. durable goods, (business courts of law),* and pertinent information from regional studies;

— medium main level (dominance of a 6th order center): specialized shopping goods — furniture, special medical checks viz. hospitals,

* Services with fixed boundaries are given in parentheses.

repair specialized shops for household equipment, design services, grammar school of secondary specialized schools, weekly or fortnightly newspaper circulation, bank services, telephone exchange, electrical power distribution and (judicial districts);

— lower main level (dominance of a 3rd — or in some cases — a 4th order center): health center, veterinary station, dentist, pharmacy shop, mechanical repair shop, watch repair, basic specialized shops — shoes, hardware, textiles, cinema attendance, markets for direct sales of agricultural produce, (commune boundaries).

For each level three types of service areas could necessarily be discerned, i. e.:

1. those of full coverage of the area by representative services of the highest order at that level.

2. those of partial coverage; meaning that some services are provided in that section of the general service area by a center of the next lower order (resp. 5th and 2nd order centres)

3. those of wide overlapping of service areas of two or more centers of the same main level.

On the attached map for service areas at the medium broad level generalized service areas of 5th order centres are indicated by hatched lines; overlapping is indicated by superimposition of hachures of two respective centers.

Generalized service areas of 4th order centers are shown on the map of service areas at the lower main level. The services performed by this order centers are really supplementary services generally performed by centers mainly exercising 3rd order functions. In other cases the respective services are provided directly from either 5th or 6th order centers.

Commune boundaries are added on the maps to show, if and how much the service areas fit the administrative divisions.

Altogether 84 central places were found to attain at least 2nd order of central place hierarchy. Another 261 were found to reach the 1st level (referring to a »central village« status). Those are discussed later in the report in the chapter dealing separately with »rural« central places. The 84 central places exceeding entirely local significance were then considered in some detail. (They are listed in the attached tables 6, together with substantive information about them. Another table, 1, shows the provision of each representative central activity in these places.)

The numbers of central places in the detailed order (2nd to 9th) show no hierarchal arrangement in the sense of Christaller's model. A closer examination of the three main levels in view of the actual occurrences, in each of the detailed orders, suggested a revision. While Maribor obviously stands out as a secondary center in the »highest« of the three main levels, Celje, appears to be an »overprovided« central place at the »medium« level, into which all central places of the 7th and 6th order and even 5th should be included. Centers of the fifth order appear as ancillary centers at this »medium« level, providing some of the higher services of the middle range at the sub-regional level, but not the full range typical of 6th order

centers. Central places of the 4th order may rather be considered as »over-provided« centers at the main »lower« level, as many central activities of this order appear quite often also in towns of the 3rd order. Also, because specific activities of the 4th order centers only in some cases spill over communal boundaries, centers of the 3rd order are really representative of communes' centers. Places of the 2nd order, are — in fact — ancillary centers at the sub-communal level. The revised sequence would thus read: $1 + 1 - 1 + 5 + 5 - 16 + 27 + 28$ ($= 2 - 11 - 71$). This would suggest a twofold ordering according to Christaller's »administrative« principle (1 : 6 : 42). One would center on Ljubljana (and cover the former districts of Ljubljana and Koper) and the other — not fully developed — on Maribor (former districts of Celje and Maribor). The reality of administrative divisions since the early nineteen fifties (when »communal system« was started) was a three tier government with Ljubljana alone represented at the highest level. This was followed by 8—11 units at the medium level and a much larger but varying (and decreasing) number of units at the lower (i. e. communal) level. In the immediate post World War II administrative division — and before the war — there also was an intermediate level of between 27—29 units, largely identical with big existing communes (or pairs of them). That is, on the upper edge of the lower level or at the bottom of the medium level.

In order to assess the relative »rank« of the 84 centers additional indicators were used. Total population did not proved conclusive, so figures for active (employed) population (available only by places of residence) and for employment (jobs in the locality) were used for testing the validity of classification by »qualitative« criteria. Only data for tertiary and quaternary sectors were, of course, used. Considering the »non-basic« nature of some of the employment (or active population) in each central place, revised and reduced figures were then actually taken for examination (i. e. the non-basic share was calculated on the basis of the method used by the author in his preceeding study on the »functions of Slovene towns«.⁴ The figures for jobs were manipulated for this purpose using the same technique. Average and median values for centers of each order, as well as absolute range and the range within the second and third quartiles were calculated. No distinct stepwise arrangement was found to exist, but rather an overlapping »tiles-on-the roof« structure (see table 8).

Another analysis was done with regard to relationships between the population of the central places in each order group and the size of the corresponding specific service area (measured by population figures). For most orders the proportion is about 1 : 5.5. This comes close to relations observed by Bobek for central places viz. service areas in the neighbouring country of Austria. No persistant constant relation for every level, however, could be found. Taking Bobek's findings it may be argued that Ljubljana, as well as central places of our 6th and 7th order are »under-sized« considering the services they offer, or their service areas »blow-up« through

⁴ See V. Kokole, »Funkcije slovenskih mest«, Geografski vestnik 1962, p. 38 ff.

lack of competition. Both explanations seem plausible in view of special circumstances in Slovenia (See table 3.)

The analysis of the % share of the active population in the tertiary and secondary sectors (and in particular of the employment viz. jobs) in the centers of each order in relation to the population of their respective specific service areas proved to be almost regular throughout the entire scale (if only »basic« portion is taken into consideration). A slight positive deviation is observed for 4th order centers. This seems to justify the statement, made earlier, that they are, in fact overprovided centers of basically 3rd order). Greater deviation for active population may easily be explained by the unequal territorial size of respective settlements viz. by communting which lowers figures in particular for smaller places. (See table 4.)

Differences within each order group are significant, in particularly if population of centers or service areas are examined. On closer examination they proved to be related mainly to differences between predominantly urbanized and rural agricultural areas.

Considering the great disparities in the spending power, both of communes (for social services) and of individual consumers between these two types of areas, differences appear to no surprise. They do exist in »general« provision (as indicated by such a proxy measure as number of jobs of active population) of goods and services, despite budgeting of some basic social services from central republican funds.

Another observation to be made is a generally low level of provision as indicated by small numbers of active population or jobs in non-local services per 1000 of the total population of a specific service area. On the other hand, however, no noticeable differences between order levels exist.

Finally, the territorial distribution of the central places of different order is examined, especially from the point of view of the dominant orders: 9th, 6th (viz. 7th) and 3rd (viz. 4th). Ljubljana clearly stands out as the focal point around which several central places of the 6th order are located (Nova Gorica, Koper, Novo mesto, Celje, Kranj). All, except for the latter, lie within a radius of between 65 to 85 km in straight line, viz. 80—105 km by road. In the peripheral area, beyond Kranj and Novo mesto, two 5th order center appear (Jesenice and Brežice), while another, Trbovlje, is located between Ljubljana and Celje.

The north-eastern part of Slovenia is dominated by Maribor, a 8th order subdominant center at the higher level, also in a peripheral location in northwestern Slovenia. To Maribor a 6th order center at Murska Sobota and two 5th order centers are subordinated: Slovenj Gradec in a peripheral position and Ptuj. This location qualifies Maribor as an ancillary center of higher order, catering for the peripheral section of the country. Each of the 6th order centers is surrounded, in most cases only partially, by 4 to 10 centers of the 3rd or 4th order; at distances ranging (except for a few nearer) from 20 to as much as 55 km, but mainly between 20 and 30 km or 25 to 35 km by road. The ancillary 5th order centers all lie at distances between 35 to 50 km away (or 40—60 km by road).

The distribution and spacing of 2nd order centers is random and no regularities can be stated. They seem to be clearly ancillary centers at the lower main level appearing only in special circumstances, both in rural as well as in urbanized parts of the country. As mentioned before they represent a rather unstable order of the central place system.

Factors affecting the System of Central Places

A special part of the study report examines factors and conditions affecting the system of central places detected in the preceding analysis with regard to socio-economic framework of the country and in relation to the operation of Christaller's »principles«. It is a discussion of relevant variables rather than a formal testing, much of which remains to be done using more sophisticated techniques than could have been applied in the framework of this study. The discussion is arranged around the Christaller's three »principles«, that of administration, market (or provision of services) and transportation viz. the factors behind them. General and specific conditions pertinent to the Slovenian scene are examined but attention is focused on the actual network of central places and their respective spheres of influence rather than to the implications for a formal model.

During the past half a century some fundamental changes also occurred in the socioeconomic base and in the way of life. The industrialization turned Slovenia from a predominantly agrarian into a largely industrial society with the purely agricultural population reduced to no more than just above one fifth of the total population. By 1961 one half of total population was living in towns and adjacent urbanized villages. In the case of Ljubljana urbanized tracts extend in radial form all the way to nearby satellite towns as far as 25 km away. Similar development is beginning to take place around Maribor, by far the second largest city. At the same time the tertiary (including quaternary) sector has, after a slump during rash industrialization after 1945, constantly grown and is now, in fact, the fastest growing sector.

The institution of the Yugoslav commune evidently provides a powerful new framework for development and spatial distribution of many central activities. This was notable especially during the first decade (1952—1962) of their existence, in particular since 1958, when existing large communes were already in existence. Commercial and building enterprises for instance were set-up in almost every one of them, with commune boundaries delimiting their service areas. In fact, the communes themselves were delimited largely on the basis of general service areas of the towns of the »lower-order«. Even more so, basic social services, the provision of which is one of the main function of the communes, were organized within territorial framework of them.

Communes are part of the wider socioeconomic system exerting a powerful impact on the service sector. Both the generation of activities and their operation are affected. It should be stressed, however, that the system underwent great changes going from a centrally and detailed planned system

to one of more or less controlled market-oriented one based on efficiency, i. e. market considerations.

Linked with the market principle is the changing pattern of consumption rendering some established services obsolete and creating the need for new ones. Also important is the rural-urban dichotomy in consumption patterns which is still strong in more rural areas due to considerable income differentials.

Improved accessibility seems to be one of the major changes affecting centrality. Thus the apparent dissolution of the system at the level of our »rural centers« (2nd order central places) is due to longer range of convenient travel, which made higher order centers more accessible. The shift of public transportation from rail to road is noted. Due to the thin network of railways, in comparison with rather good and dense network of roads and bus lines, this shift has had a great impact. Private car ownership may be added as a factor that may soon change shopping trip patterns, at least for specialized goods and services. The expanding range of accessibility is already producing some redundancy in the provision at certain places.

The operation of the market principle is related to the socioeconomic system of a country and, in particular, to conditions in the tertiary sector. The classical Christaller model is based on the operation of free market forces and consequently a spontaneous and prompt response to the demand created. Furthermore the supply of central goods and services at appropriate places conform to the hexagonal network in the sense of the ordering by threes. That is to say, a long term stability in the socioeconomic system, which in the case of Slovenia has not existed during the last three or four decades. Many of the basic conditions for the generation of a systematic ordering did not exist. Still the tendency for rational locations (e. g. those minimizing transportation costs) was present, however imperfectly, and partly for the lack of other economic considerations.

Socioeconomic conditions which play or did play a role in the generation, existence, growth or decay of certain central activities at particular places or at specific orders of central place hierarchy are discussed in the paper at some length.

The difference in »complying« with alternative »principles« of ordering for tertiary and quarternary activities (largely social services) are stressed. The market forces affect the later only to a limited extent while they are increasingly evident in the tertiary sector proper. The role of the instruments of social policy in different sub-systems (e. g. health service, education, etc.) is deemed highly important, as it affects the regional distribution of corresponding institutions and operational units.

The trends of the evolution in the tertiary and secondary sectors viz. in the respective central activities with regard to locational shifts and locational preferences are finally examined and assessed.

One of the major general tendencies in the past decades is a concentration process in different groups of central activities. They are increasingly organized in bigger and bigger units (e. g. health centers, departe-

ment stores, joint repair shops, etc.) in order to provide better service and attain economies of scale. This, in turn, means that a larger clientèle and consequently larger service areas are needed to support such enterprises (units, shops).

Another trend working (in terms of spatial distribution) in the other direction, is the growth of the tertiary and secondary sectors. Until quite recently, economic and urban growth in Slovenia as whole as well as in its regions was due primarily to expansion of manufacturing industries. The last decade saw a clear shift in favour of the tertiary and quaternary sectors, at least as far as employment is concerned. This is now, in fact, the fastest growing sector. Also the demand for services is increasing as a result of rising standards of living, notably in urbanized areas, together with a rapidly increasing need for business services. Provision of some more specialized services thus becomes viable even in places depending on smaller service areas than before.

The increased purchasing power may, however manifest itself in a different way at different spatial levels; particularly if changes in consumption patterns are also considered. For goods and services for which there is generally only inelastic demand (convenience goods) there may be a significant increase in consumption only in areas that are still largely agricultural. Consequently, only service provision in lower main hierarchal level will be affected. A more decisive shift to durable consumer goods and specialized services, where demand is expected to remain elastic during a longer future, will, of course, primarily affect service centers at the higher and to some extent at the medium main hierarchal levels. If market potential expands sufficiently, some centers at the medium level with moderate hinterlands may eventually gain in spite of a general trend of concentration at successive higher levels.

The discussion in the next section strongly focuses on the dynamic aspects of the system of central places in Slovenia. As already stressed by Christaller himself (as early as in his summary paper of 1938), the changing conditions may produce major shifts in the system (with regard to ordering, spacing, etc.) Slovenia which has passed during last fifty years through many and often radical changes in political geography, in the level of economic development and in the socioeconomic system, seems to be a good testing ground. Perhaps the time span is still too short to bring forth all the consequences because of the inertia inherent in any system. Some of them, however, seem to be coming into focus already.

The existing pattern of central places has been shaped since 1900 in three distinct periods when administrative units changed and the socioeconomic framework was also drastically changed. During the first period the present territory of the SR Slovenia was part of the Austro-Hungarian empire and its provinces. Only the Carniola centering on Ljubljana was later entirely absorbed in Yugoslavia. The centers of other »Länder« were outside or on the fringe of existing territory of Slovenia. In the second period, between both world wars, most of Slovenia was attached to the former Kingdom of Yugoslavia, finally as a separate administrative province

(»Dravska banovina«). Still, nearly one third of the territory, in the west, was recovered from intermediate Italian rule only during the third period, after World War II., but severed from the two leading central places in that part, i. e. Trst (Trieste) and Gorica (Gorizia). To substitute for the loss, Koper and Nova Gorica had to be developed. Likewise, the northeastern part (former Lower Styria) that was gravitating towards Graz, had to orient itself — after 1918 — towards a smaller center at Maribor, and, on the »macro-level«, towards Ljubljana. The challenge of new boundaries was thus successfully met, and gave a boost to development of the centers mentioned above.

Consequently readjustments of the central place pattern on the »regional« level followed. The pre-war pattern of administrative units: Slovenia (the part that was in Yugoslavia) — small districts (27 in 1939) — communes (roughly based on central villages pattern) underwent several successive changes after 1945. It started from very fragmented and small units at the bottom (374 in 1949) which were joined into districts (smaller than before the war), and those were again joined into few »super districts« for a short period before reaching the country (the republic) level. In the process of consolidation, units at the lower level tend to grow bigger and bigger. By 1962 lower tier units, now renamed »communes«, nearly grew to the size of former districts, and districts containing between 5 and 14 communes (7–8 on the average) were reduced to eight (districts of: Nova Gorica, Koper, Kranj, Ljubljana, Novo mesto, Celje, Maribor and Murska Sobota) for the whole of Slovenia. In the penultimate stage, until districts were abolished altogether (in 1966), they were reduced to only four: Koper, Ljubljana, Celje and Maribor. Still, some joint inter-communal public service organizational units or joint undertakings remained, very often reproducing the 1962 districts pattern of service areas, although some were fragmented into smaller units.

In order to discover the eventual operation of the Christaller's three principles on the system of central places, an analysis of successive changes in the number and rank viz. size of administrative units was carried out. The assumption was that these units or their centers could be considered as dominant levels or orders in a general hierarchy, with administrative units standing for generalized service areas. Six successive short periods, at which some change occurred in the administrative structure were examined (1949, 1952, 1955, 1957, 1962, 1965 and 1969; see table on page 66). Three features seem to stand out. First is a certain regularity reflecting a rough ordering according to one or another of the three principles. Second, there are gaps at certain expected hierarchical levels at each period. Consequently, third, there is a shifting of dominance of the successive hierarchal level throughout the post-war period. Next, a comparison with the hierarchy established in this study and with Christaller's composite hierarchal levels (as demonstrated in his 1960 paper⁵), was made. It has revealed that shifts did occur generally within the composite levels as indicated by Christaller.

⁵ W. Christaller, Die Hierarchie der Städte. Lund Studies in Geography, Ser. B. No. 24, page 9.

Moreover a hierarchal ordering of apparently dominant levels did change during that time. The market principle seems to have been dominant in the first postwar period (1:3:—:27:...; viz. a double ordering according to that principle in the next interval: 1:—:2×9:—:...). The next two intervals reflect the operation of the administrative principle (first in a double series, then normally). The ordering of dominant levels in the sixties hints at the preponderance of the transportation principle, although with very wide gaps, both in 1965 and in 1969. Considering the successive and marked changes on the political, economic and social plane since 1945 (which are discussed in the paper at some length), the shifts seem to be a plausible reflection of those changes, although only in rough terms. This analysis also provides us with a new insight into the relative dominance of particular of the 9 orders of central places as established in this study and broad aggregations in three main levels. The prospective features of the system of central places in the future are finally discussed. It is stressed that without a proper simulation model, the task can only be performed very tentatively, as the future role of some key factors or variables remains uncertain, and depends, of course, largely on decisions taken by policy-makers. The evidence analysed in this study seems, however, sufficient to permit some speculation on the future of the system of central places in Slovenia.

The three main levels in the central place hierarchy seem to remain the cornerstones of any future ordering, especially if the present administrative system of large communes is to be continued. The position of the capital city obviously is to remain unchallenged in a small country like Slovenia. Furthermore some half a dozen major but smaller cities have, inspite of the abolition of districts (or, of the three-tier government system) preserved so far and, seemingly, even strengthened their role as centers of larger sections of the country (as »regional centers« at the intermediate level, with Maribor somewhat sticking out of their rank). Finally the seats of most other communes are likely to consolidate their role as more local service centers for the hinterlands with population potential ranging from some 30 000 to as much as 50 000 or even more people (i. e. approximately one third of those in the intermediate level). About a dozen of existing communes' seats were found, however, to be dependant on too restricted local service areas to be able to maintain their role as leading centers at the lower level; in particular, if industrialization is not going to give a boost to local population and income growth. Others lie too close to each other to justify a service provision from two equivalent centers. In the same context, the role of our 5th order centers, i. e. the sub-dominant centers at the intermediate level, seems to become somewhat ambivalent. They may strengthen their position between »regional« centers (if they themselves succeed in consolidating the quality of their services) and the ordinary »one-commune« centers at the »local« level, serving some 25—30 000 people. Or, they may well be joined by several more centers of a »macro-commune« or »multi-commune« type of center, catering to a service area with 40 000 to 60 000 people, but primarily with regard to commercial services.

At the intermediate level of »regional« centers, commanding a service area of between 100 to 150 thousand people, only the continuation of this role by Kranj seems questionable. Being only 25 km away from Ljubljana, the town is already affected by emerging metropolitan development around the capital city, losing some of its functions to Ljubljana.

Some shifts in the regional structure that are observed and that are going to continue to affect the system of central places are:

- rural depopulation, reducing the clientele in such areas;
- increased purchasing power, notably in growing industrialized areas;
- improved accessibility, both by transit and private transportation;
- changes in consumer preferences (from inelastic to more elastic demand such as durable shopping goods and specialized services);
- increased role of expanding centers viz. their urbanized areas as customers for services, and generators of demand for goods and services.

With regard to the existing features of the regional structure of Slovenia, such shifts seem to indicate the increased concentration of service activities in fewer but better provided centers at each of the three main levels, with special arrangement of service centers within the emerging metropolitan area of Ljubljana and, later, of Maribor. It is speculated that increased accessibility, especially due to car ownership, may also render centralized location for certain activities unnecessary in cases where provision is already offered by two or three close lying centers (e. g. Jesenice, Bled, Radovljica) and thus retain the polynucleated spatial arrangements for certain regions.

The Regional Context of the System of Central Places

The analysis of the actual network of central places and their respective spheres of influence as general service areas focused on the dominant centers at the »regional level« as established before. Service centers at the »lower level« were considered in this framework as well as »subsidiary centers« at each broad level. Special conditions that appeared to be responsible for specific spacing and ordering in each »region« are discussed at length. Also, more detail supporting factual material is referred to. The analysis tried also to look more closely at the dynamics of the system as manifested in each region. It also ventured into some speculation about possible courses of further development of the system as far as arguments were available. Consequently some planning dilemmas were tentatively put forth. Since the analysis had to work with general spheres of influence only the overall ordering and spacing of centers could be explored. The analysis did not, either, cover central villages at the very bottom of the scale, except for the general pattern.

Rural Central Places

A separate section of the study deals with central places in rural areas. It is concerned primarily with central villages (or places of our 1st order) as the backbone of the system in rural areas. But central places of the 2nd order according to classification used in this study, were also considered, as well as subsidiary smallest centers defined as sub-central villages.

General conditions related to the tertiary (and including quarternary) sector were reviewed as they bear very strongly upon the system at this lowest order of central places. The still wide spread of nearly subsistence type of farming (in the private sector, which still accounts for almost 90 % of agricultural landholdings) with the resulting low purchasing power and limited demand for goods and services is probably the most important single determinant. Still, patterns of consumptions do vary considerably between extensive, nearly exclusively agricultural areas, and urbanized tracts with large commuters' communities. It is a fact that, on the whole, the provision of services in rural communities (gathered around the central village) is poor and not very diversified. This is true even of social services, although equity principles involved tend to make spatial distribution less affected by market considerations. These, however, do enter into locational decisions, although imperfectly. The cumulative effect is that standard central villages are generally »underprovided« with representative central functions as assumed in the classification set-up for them. Central villages were recognized to be central places of 1st order at the bottom of the hierarchal scale. Because many of them either lack some of their own (or have occasional representative activities of a higher order), additional indicators were used for categorization (local bakery, butcher's shop, vilage meeting hall, sports or cultural clubs, other handicraft). Many central villages proved to be »overprovided« at this level, possessing one or two activities of higher orders. Such villages are indicated separately on the attached map.

Altogether 261 places in Slovenia were identified as central villages, with 61 of them being »overprovided«. In addition as many as 190 other places were classified as sub-central villages. Bearing in mind a more recent Christaller's statement, that ordering at the lower echelons in the hierarchal system tends to be — because of simultaneous operation of all three principles — far less regular, only the general position of this level of central places was briefly examined. The normal central villages are related to higher order places roughly according to market principle (200 : 84). The same relations does not exist for the whole country between »normally« provided central villages and those which are »overprovided«. It is significant that, conformity to this rule is much stronger in rural eastern and southeastern Slovenia, than in the mountainous remainder of the country. This seems to confirm the assumption that »overprovided« central villages really fill the gaps that a regular hexagonal network, ordered according to the ideal market principle, would call for to be filled by proper 2nd order centers. Several of them are, in fact, historical small market-towns. It

should be stressed, however, that »overprovided« central villages are also relatively quite common in more urbanized tracts where demand for services of their type is greater.

As a result, some central villages which normally are in a minority within a commune, stand out as fully equipped. Occasionally they possess also one or two representative functions of the next higher order centers without attaining the full range for that order. Some may be on the way to attaining a higher level of services provision. At the moment, however, they do not differ enough to be considered more than central villages. Assuming rising standards of living and increased purchasing power (or higher taxation to enable the better provision and spatial spread of social services) one may expect gradual filling of gaps in equipment of existing central villages. Mostly their »hinterlands« seem to be large enough in terms of clients for services.

The sub-central villages (representative functions: lower primary school, general store, inn, some handicraft; occasionally branch cooperative or post delivery office) reveal no general regularity in their spacing and occurrence. Some features, however, may be noted. They occur more often in areas of rugged terrain and dispersed settlement pattern (isolated farms, scattered hamlets).

Functions or services as referred to above also occur isolated or in pairs in other settlements, lacking the modest full range of the sub-central villages. This would indicate that they, taken alone, can hardly be considered as »central«. Even their full aggregation in one place qualifies such settlement only because there are — in the rather densely settled country like Slovenia — many other settlements that are lacking service activities altogether. No exhaustive examination of service areas of sub-central villages was attempted. Still, a quick survey reveals that their »catchment« areas do not generally substantially exceed 1000 inhabitants. This number may be even lower in many cases. But in a few special cases up to 2000 inhabitants may be dependent for the most basic services on such a sub-central village. A clear distinction from standard central villages was, in fact, a matter of judgement (e. g., in the area of big villages of the plain of Prekmurje).

The central places of the 2. order (according to our classification) are referred to in this study as »rural centers«. As it is evident from the classification criteria, they possess some »urban« activities or functions. But these mostly cater to an agrarian clientèle. So it was deemed appropriate to stress this by their connotation. The essential fact about them is that a considerably larger population would be necessary for the maintenance of their activities as in the case of central villages. Most of them were historical market-towns (*Markt* in German) and a few were even possessed »town« privileges (*Stadt* in German); although distinctions were sometimes vague. In fact, the »rural centers« would correspond to French *bourgade*, or to what Smalles used to define as *sub-towns*. The central places of the 2nd order do indeed fill the gap between central villages and central places of more distinct »urban« functional character, i. e. central places of the 3rd and, in particular, 4th order (according to our classification). As noted before their

function in an urban hierarchy is definitely »ancillary« or »subsidiary«. They occur either in rural areas remote from a 3rd or 4th order town or, in many cases, in areas where the introduction of manufacturing industries raised the spending power and the needs of population in the respective microregions.

A brief section tentatively deals also with historical origin of central villages, which mostly can be traced back several centuries to old seats of larger ecclesiastical parishes or to now defunct small market-towns or villages that informally performed comparable functions. The problem of origin, however, still awaits a thorough analysis.

Another section examines the criteria to be used in establishing the lowest order central villages and their ancillary sub-central villages. Their appearance and location seems to be dependant on (1) great dispersion and fragmentation of rural settlements in almost all parts of Slovenia; (2) the dispersion of centers of 2nd order; and (3) on the very strong and widespread commutation, bringing villagers in daily contact with urban facilities and industrialization producing a quick change in consumption patterns and rise of income level of some villages themselves. Also the conditions in rural-urban fringe areas, explain a lack of 2nd order centers as good accessibility makes them redundant.

Regional Planning and Central Places

The final section of the study deals briefly with the application of the body of knowledge concerning central places and sums up some relevant conclusions. Regional spatial planning is, among other things, concerned with establishing a pattern of centers that would meet the requirements of the population and being, at the same time, a rational one. Thus, intelligence pertinent to central places is essential. It is argued that a model like Christaller's may have limited value in explaining the actual patterns as found in reality, due to generalizations implied in such an approach and to difficulties in marshalling the complex evidence possibly available (which some recent techniques tend to diminish). As a tool in planning, striving to produce rational patterns, however, a model of central places may serve as a powerful device for the elucidation of the shortcomings of the existing ones, and — if a proper model is developed — to produce a pattern that is both possible and desirable. It would, however, have to involve parameters of social values outside the sciences like geography and economics. This refers to the planning standards which must be developed to make such a model operative.

Further some problems of the planning of central places in Slovenian network are briefly mentioned and discussed. The chapter ends with a review of some further steps to be taken and lines to be pursued in research on central places in Slovenia in the light of the recent literature on the subject.

Some problems that the country will face in planning for the network of central places are stated and discussed, notably:

— general changes in the regional structure of Slovenia and particular shifts in the spatial distribution of population due to urbanization in some areas and rural depopulation in other sections of the country. This will eventually lead to a modified demand for central services, either increasing or decreasing;

— growth of the tertiary and quaternary sectors but accompanied by modifications in the consumption patterns for central services. Different broad levels and orders of central places are expected to be affected in different manners;

— modifications in the accessibility of centers due to improved transportation networks and even more to increased mobility produced by rapidly increasing private car ownership. This may reduce the potential clientele for lower order centers;

— reduction in the contrasts between city and countryside, as a declared social policy, which impinges on the problem of well developed and underdeveloped areas. Since the provision of goods and services in an essential part of the aforementioned dichotomy, planning of central places viz. the location of central activities, necessarily is one of the key policy areas for public intervention.

In conclusion, some purely research problems, concerning central places, that need further elaboration for Slovenia are shortly reviewed with references to recent literature on this subject. Several issues are noted, in particular:

— the question of the definition of the lowest order centers within the system, and the associated problem of the definition of the composition or minimum urban functions;

— the relation between central place sizes and the size of service areas with regard to constant or irregular appearance throughout the hierarchal scale;

— the role of the inertia of locations;

— the problem of »thresholds« for specific service areas and consequent effect on the extent of general service areas and on the ordering of central activities at distinct levels and, finally, the relation to normative »standards« for planning purposes;

— the problem of the complementary composition or of the typical »mix« of central activities in determining the orders of a hierarchy;

— the question of the relations between socio-economic-political system and the central place system with regard to the role of institutional and organizational forms on the spatial distribution of tertiary and quaternary activities.

KAZALO

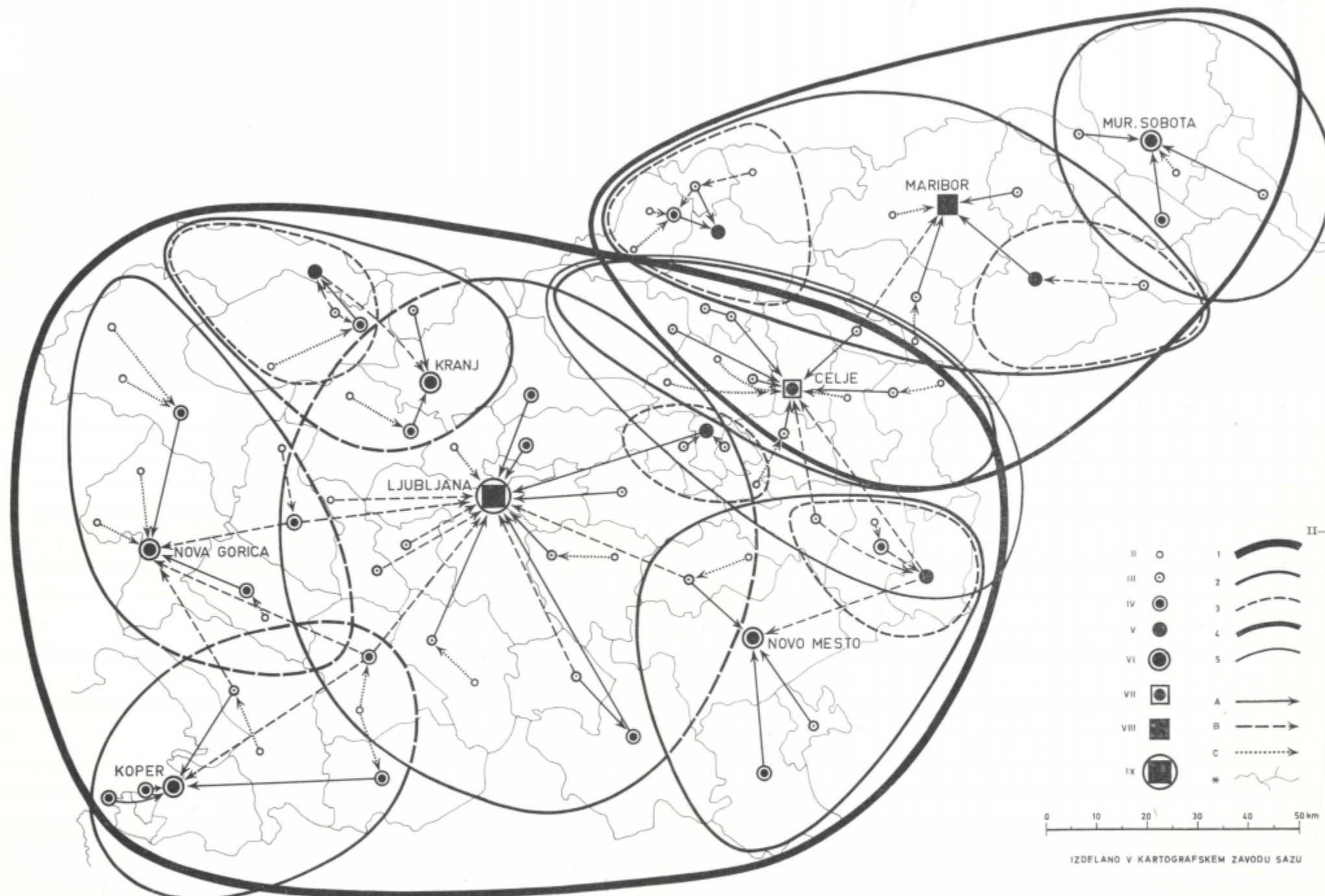
PREDGOVOR	7
ZASNOVA ŠTUDIJE	7
UVOD	9
I. PRELIMINARNA ANALIZA	11
Centralni kraji in urbana hierarhija	11
Omrežje urbanih centrov in Christallerjeva shema	13
Razvoj politično-teritorilnih enot (kot indikatorjev gravitacijskih območij in sistema centralnih krajev)	15
II. SISTEM CENTRALNIH KRAJEV IN GRAVITACIJSKIH OBMOČIJ	21
A. Opredelitev stopenj centralnosti	21
Opremljenost s centralnimi dejavnostmi	24
Posebne okoliščine za opredelitev stopnje	29
B. Opredelitev gravitacijskih območij	33
Postopek ugotavljanja gravitacijskih območij	34
C. Rezultat opredelitve in vrednotenja	39
Č. Podoba omrežja centralnih krajev in gravitacijskih območij	48
Dominantne in podrejene stopnje	48
Shema omrežja	50
Zaključni pregled	51
III. LOKACIJSKI FAKTORJI IN RAZVOJNE TEŽNJE	53
Uvodne opombe	53
A. Opredeljujoča načela	58 ^{/3}
Upravno načelo	53
Oskrbno načelo	53
Prometno načelo	56
Drugi faktorji in okoliščine	57
B. Razvojne težnje in dinamični aspekti sistema centralnih krajev	59
Gospodarski razvoj in struktura	59
Promet	60
Problematika razvoja gravitacijskih območij	61
Verjetne razvojne težnje	62
C. Dinamični vodiki sistema centralnih krajev	64
D. Perspektive sistema centralnih krajev v Sloveniji	70

IV. REGIONALNI OKVIR SISTEMA CENTRALNIH KRAJEV . . .	73
A. Vodilna gravitacijska žarišča	74
Gravitacijsko žarišče <u>Koper</u>	75
Gravitacijsko žarišče <u>Nova Gorica</u>	77
Problem <u>Postojne</u> kot gravitacijskega podžarišča	78
Gravitacijsko žarišče <u>Ljubljana</u>	78
Gravitacijsko žarišče <u>Kranj</u>	81
Gravitacijsko podžarišče <u>Jesenice</u>	81
Gravitacijsko podžarišče <u>Trbovlje</u>	82
Gravitacijsko žarišče <u>Novo mesto</u>	83
Gravitacijsko žarišče <u>Celje</u>	84
Gravitacijsko podžarišče <u>Brežice</u>	85
Gravitacijsko podžarišče <u>Slovenj Gradec</u>	86
Gravitacijsko žarišče <u>Maribor</u>	87
Gravitacijsko podžarišče <u>Ptuj</u>	88
Gravitacijsko žarišče <u>Murska Sobota</u>	89
V. PODEŽELSKI CENTRALNI KRAJI	91
Uvodne pripombe	91
Tipi podeželskih centralnih krajev	91
Centralne vasi v Sloveniji	93
Genetske osnove omrežja podeželskih centralnih krajev	94
Problematika opredeljevanja podeželskih centralnih krajev	96
Značilnosti podeželskih centralnih krajev	97
Perspektive podeželskih centralnih krajev	99
Spisek centralnih in subcentralnih vasi	99
VI. REGIONALNO PLANIRANJE IN CENTRALNI KRAJI	104
Splošno	104
Problematika za planiranje	104
Nekateri raziskovalni problemi	107
VII. SKLEPNE MISLI	109
THE CENTRAL PLACES IN SLOVENIA (An Extended Summary)	112

Tabela 6

Pregled stopenj centralnih krajev

	I	II	III	IV	V
	Stev. preb. 1961	Aktivno prebivalstvo (terciarni sektor)		Prebivalstvo specifičnega gravitacijskega območja	Delovišča v terciarnem sektorju: »mestotvorni«
		»mestotvorni«	vsi		
IX. stopnja: Ljubljana	165 212	35 385	50 725	1 591 567	41 673
VIII. stopnja: Maribor	97 519	9 542	19 458	473 230	11 040
VII. stopnja: Celje	27 968	4 066	5 373	265 008	6 547
VI. stopnja: Nova Gorica	8 354	1 445	2 137	100 540	2 373
Koper	10 504	2 717	3 077	92 637	3 422
Kranj	21 477	2 165	4 575	112 243	2 900
Novo mesto	8 640	1 739	2 341	139 153	3 112
Murska Sobota	6 605	1 353	2 086	150 179	2 373
Skupaj	15 726	9 419	14 216	594 752	14 180
V. stopnja: Jesenice	15 726	1 074	3 369	52 914	1 902
Trbovlje	15 987	528	3 211	49 404	696
Brežice	2 641	762	987	61 198	1 148
Slovenj Gradec	4 029	492	776	60 863	728
Ptuj	7 392	1 440	2 089	78 836	2 676
Skupaj	45 775	4 296	10 432	303 215	7 150
IV. stopnja: Ajdovščina	3 309	383	773	21 392	652
Idrija	6 060	474	1 073	17 581	561
Tolmin	1 965	494	649	23 503	773
Piran	5 474	827	1 565	20 749	405
Izola	7 498	671	1 548	20 749	223
Ilirska Bistrica	3 720	569	831	15 762	712
Postojna	4 857	1 242	1 771	18 690	1 634
Radovljica	4 271	294	890	26 898	587
Škofja Loka	5 006	812	930	24 133	767
Kamnik	5 062	515	1 057	47 346	822
Domžale	4 831	366	910	28 786	531
Kočevje	5 819	767	1 407	23 787	1 161
Črnomelj	3 115	436	796	26 549	511
Videm Krško	3 518	492	891	21 904	614
Ravne	5 140	94	656	27 218	141
Ljutomer	2 033	323	514		740
Skupaj	71 678	8 759	16 261	344 298	10 834
III. stopnja: Sežana	2 295	597	827	15 301	575
Bled	4 156	718	1 159	6 205	895
Tržič	6 021	248	724	11 350	143
Logatec	2 288	218	447	10 690	105
Vrhnika	3 924	543	887	12 599	952
Cerknica	1 716	232	352	14 320	153
Ribnica	1 618	268	395	11 826	279
Grosuplje	1 380	380	396	22 594	447
Trebnje	571	118	209	16 859	210
Litija	3 657	290	796	16 711	369
Metlika	1 516	173	316	6 881	273
Zagorje	5 217	253	883	15 387	414
Hrastnik	6 097	—	575	10 046	274
Sevnica	2 278	371	581	20 266	681
Laško	2 240	334	498	18 956	323
Mozirje	856	138	224	16 586	140
Šoštanj	2 886	208	536	23 963	408
Velenje	6 016	224	679	28 926	394
Zalec	1 711	273	528	31 098	296
Šmarje/Jelše	533	89	176	21 254	323
Slovenske Konjice	1 845	249	375	10 082	401
Dravograd	2 129	341	587	22 539	414
Slovenska Bistrica	4 495	347	534	17 182	500
Lenart	871	54	191	19 492	383
Gornja Radgona	1 759	376	517	18 311	705
Ormož	1 368	283	399	25 843	636
Lendava	2 561	280	862		575
Skupaj	72 004	7 605	14 653	445 177	11 268
II. stopnja: Bovec	1 314	171	295	3 968	241
Kobarid	825	78	210	5 975	175
Kanal	818	59	190	7 320	236
Dobrovo	241	17	55	6 326	180
Hrpelje — Kozina	668	89	194	5 718	391
Vipava	1 427	195	423	6 346	219
Pivka	1 995	238	451	7 578	189
Cerkno	1 052	47	207	4 290	130
Boh. Bistrica	1 388	23	239	5 236	244
Železniki	1 043	—	136	6 335	77
Žiri-Stara vas	1 341	35	245	4 536	279
Medvode	1 161	42	227	9 652	51
Mokronog	694	112	143	7 262	247
Lož-Stari trg	809	—	86	5 570	27
Rakek	1 442	107	333	8 320	243
Ivančna gorica-Stična	905	121	262	10 286	370
Polzela	1 234	—	170	7 675	8
Vransko	656	57	161	3 369	170
Sentjur	888	67	197	11 172	20
Rogaška Slatina	1 445	273	499	10 981	450
Brestanica (+ Senovo)	3 068	79	444	7 449	124
Radeče	1 500	180	415	6 858	105
Črna	2 219	130	350	4 986	146
Prevalje	3 012	159	455	9 702	183
Radlje	1 566	246	492	12 786	377
Ruše	3 125	80	346	8 866	112
Poljčane	1 031	89	256	10 706	225
Beltinci	1 801	68	336	14 974	129
Skupaj	38 668	2 757	7 818	213 252	5 348

LEGENDA — LEGEND

II—IX Centralni kraji raznih stopenj
Order of Central Places

- II ○
- III ○
- IV ○
- V ●
- VI ●
- VII □
- VIII □
- IX □

- 1 ———
- 2 ———
- 3 - - - -
- 4 ———
- 5 ———
- A ———→
- B - - - -→
- C ······→
- * ———

- 1 Maksimalna gravitacija k Ljubljani (izločene so republiške funkcije)
Maximum Gravitation Field of Ljubljana (Capital functions excluded)
- 2 Maksimalna gravitacija k Celju
Maximum Gravitation Field of Celje
- 3 Gravitacija k centrom V. stopnje
Gravitation Fields of 5th Order centers
- 4 Maksimalna gravitacija k Mariboru
Maximum Gravitation Field of Maribor
- 5 Gravitacija na ravni centrov VI. stopnje
Gravitation of the Level of 6th Order Centers
- A Prevladujoča gravitacijska povezava na center višjega reda
Predominant Subordination to higher Order Centers
- B Delna gravitacijska povezava na center višjega reda
Partial Subordination to higher Order Centers
- C Povezava centrov II. stopnje na centre višjih stopenj
Subordination of 2nd Order Centers
- * Občinska meja
Commune Boanudaries

IZDELANO V KARTOGRAFSKEM ZAVODU SAZU

SHEMA GLAVNIH GRAVITACIJSKIH OBMOČIJ — THE PATTERN OF GRAVITATION TO CENTERS

